MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM

Berend T. Iván–Szuhay Miklós

MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNET

I/2. rész

(1848–1918)

KÉZIRAT

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST 1969

MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM

Berend T. Iván–Szuhay Miklós

MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNET

I/2. rész

(1848–1918)

Az I. éves hallgatók részére

KÉZIRAT

Változatlan utánnyomás

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST 1969

A kiadásért felelős:
a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Általános Közgazdasági Karának dékánja
Megjelent a Tankönyvkiadó Vállalat műszaki gondozásában
Műszaki vezető: Hámori József
Műszaki szerkesztő: Muskát Péterné
Megrendelve: 1969. szeptember. Megjelent: 1969. november. Példányszám: 1114
Készult: Rotaprint lemezről (kicsinyítéssel), a MSZ 5601-59
és MSZ 5602-55 szabványok szerint,
13,3 (A/5) ív terjedelemben, - ábrával

69-1878 - FELSŐOKTATÁSI JEGYZETELLÁTÓ VÁLLALAT, BUDAPEST

A NEMZETGAZDASÁG TŐKÉS ÁTALAKULÁSA

1848–1918

I. AZ 1848-49-i POLGÁRI FORRADALOM ÉS NEMZETI SZABADSÁGHARC

1. A forradalom kitörése és a forradalom feladatai

A korábbiakban láttuk, hogy a XVIII. század végétől kezdve az Ausztriától függő helyzetben levő Magyarországon bekövetkezett a feudális viszonyok egyre mélyülő válsága. A válság elmélyülése mindinkább előtérbe hozta a feudális viszonyok felszámolásának, a polgári forradalomnak követelményét. Minthogy pedig a feudális viszonyok Magyarországon szorosan összefonódtak az Ausztriától függő helyzettel, a feudális viszonyok felszámolása szükségképpen össze kellett, hogy kapcsolódjék e függő helyzet felszámolásával, más szóval, a polgári forradalomnak össze kellett fonódnia a nemzeti szabadságharccal.

A forradalmi válság érlelődése az 1840-es évektől Európa szerte megfigyelhető. A nyugati országokban a fennálló rendszerek keretei szűknek bizonyultak az ipari fejlődéssel megjelenő uj erők: az ipari burzsoázia és a munkásság számára. Közép- és Kelet-európában pedig a fennálló feudális viszonyok gátolták a termelő erők fejlődését, szükségessé vált tehát azok felszámolása.

Az 1848-as forradalmaknak "az 1847-es gazdasági válság volt a háttere".. bukását pedig, mint Marx később megállapitotta - "végső soron azzal az uj gazdasági fellendüléssel lehet megmagyarázni, amely a kaliforniai arany felfedezésével vette kezdetét." Az európai kapitalizmus válságának volt bizonyos hatása Magyarországra is: az Ausztriától való függés következtében - a bécsi pénzügyi válság hatására - a nemességet a pénzromlás veszedelme a pénzügyi függetlenségnek, a nemzeti függetlenség e nem lényegtelen kellékének felvetése felé irányitotta. - Az európai kapitalizmus válságának ilyetén hatásánál jóval fontosabb azonban az európai válság talaján kirobbanó forradalmak hatása. 1848 februárjában, Párizsban kitört a forradalom, amely szétzuzta Lajos Fülöp és bankárai uralmát. A párizsi forradalom után 1848 tavaszán szinte egész Európán végigsöpört a forradalom hulláma. Pesten a párizsi februári forradalom mozgásba hozta az ifjuság csoportjait és szervezeteit. Pozsonyban pedig a párizsi forradalom hatására Kossuth március 3-i beszédében felvetette a közteherviselés és az állam közbenjöttével végrehajtandó örökváltság, valamint a független magyar kormány létrehozásának követelményét. A párizsi forradalom hatása tehát a pozsonyi országgyülés reformmunkáját kiemelte megrekedt állapotából. Az alsó tábla el is fogadta Kossuth javaslatát, a főrendek azonban még mindig huzták-halasztották a javaslat tárgyalását.

Ujabb lökést adott azután a március 13-i bécsi forradalom, amely Ausztriában megbuktatta a hirhedt Metternich herceg gyülölt ellenforradalmi rendszerét. A bécsi forradalom hire a pozsonyi országgyülésen is nagy hatást váltott ki: Kossuthnak "szárnyakat adott", a főrendeket pedig arra kényszeritette, hogy a sok huza-vona után végre elfogadják Kossuth felirati javaslatát. Ugyancsak a bécsi forradalom hatása váltotta ki a március 15-i pesti forradalmat. "Március 15-e plebejus beavatkozás volt a nemesség vezette polgári átalakulásba". A pesti ifjuság, értelmiség, céhlegények, "gyárdolgozók", városi zsellérek forradalmi megmozdulása, a pesti népgyülés március 15-én 12 pontból álló olyan határozati javaslatot fogadott el, amely világosabb és egyben gyökeresebb volt az országgyülés által elfogadott felirati javaslatnál, és felelős magyar minisztériumot, népképviseleti országgyülést, közteherviselést, az urbéri viszonyok megszüntetését stb. követelte.

Mindezen kivül a márciusi pozsonyi törvényhozás sietségében, abban, hogy a liberális köznemesség a forradalom élére állt, nagy szerepet játszott a parasztforradalom réme. A parasztfelkeléstől való félelem már a megelőző évtizedekben is gyakran felötlött a földesurakban. 1847-ben és 1848 elején pedig a parasztfelkeléssel kapcsolatos "rémhirek" különösen lábra kaptak, amit az 1847. évi rossz termés, éhinség valószinüsitett.

Az európai válság talaján kirobbanó forradalmak, a pesti nép forradalmi megmozdulása és a parasztforradalom "veszedelme" voltak tehát azok a tényezők, amelyek az 1848-as márciusi napokban a liberális közép- és kisbirtokos nemességet a lassu reformok vonaláról a forradalom élére sodorták. Ez a tény persze semmit sem von le az 1848-as forradalmat vezető liberális köznemesség történelmi érdeméből. Ennek a köznemességnek a történelmi érdeme abban állt, hogy a döntő pillanatban kész volt a néptömegek mozgalmával összefogni, abban állt, hogy amikor a márciusi napokban döntő módon merült fel a kérdés: Béccsel szembefordulni és a néptömegekkel együtt haladni, - vagy Béccsel összefogni és a néppel szembefordulni, akkor ez a liberális középnemesség az előbbi lehetőséget választotta és a forradalom vezetőjévé vált. S ez nem kis mértékben Kossuth Lajosnak volt köszönhető, aki a forradalommal érkezett el pályájának legmagasabb pontjához.

2. Az agrárkérdés 1848-49-ben

Az agrárkérdés és a nemzeti kérdés (ideértve mind a magyar nemzeti függetlenség kérdését, mind a nemzetiségi kérdést) ezek voltak a polgári forradalom egymással szorosan összefüggő fő kérdései Magyarországon. Ezekre a fő kérdésekre vonatkoztak az 1848 márciusi törvényhozás intézkedései: a független felelős magyar minisztérium létesitéséről, a népképviseleti országgyülésről stb. A továbbiakban - tárgyunknak megfelelően -

a jobbágyfelszabaditásra vonatkozó rendszabályokat, az agrárkérdés alakulását vizsgáljuk meg az 1848-49-es forradalomban.

Mielőtt e kérdést kifejtenénk röviden utalni kell a jobbágyfelszabaditás problémája napirendre kerülésének gazdasági-társadalmi körülményeire és előzményeire.

A XVIII. század második felétől az Európa-szerte meggyorsuló, vagy legalábbis megindulo tőkés fejlődés hatására, illetve a tőkés fejlődés további előrehaladásának biztositásához nélkülözhetetlenné vált a jobbágyfelszabaditás megvalósitása, s vele együtt a föld polgári tulajdonának kialakulása. Ahhoz ugyanis, hogy a tőkés fejlődés előrehaladhasson:

a) A földet áruvá kellett változtatni, amelyet mint polgári magántulajdont szabadon lehet adni és venni.

b) Olyan osztály tulajdonába kellett kerülnie a földnek, amely hajlandó a mezőgazdaság termelőerőit a piaci igényeknek megfelelően fejleszteni, más szóval a gazdálkodás vezérelvévé a profitért való hajsza válik, vagy a jobbágyfelszabaditással a volt feudális tulajdonosokat kellett a tőkés termelésre kényszeriteni, amely az ingyen robot elvesztésével, országonként eltérő ütemben majd előre is halad.

c) A jobbágyfelszabadulással a mezőgazdasági népesség nagy tömegeit alkalmassá kellett tenni arra, hogy szabad bérmunkásokká válhassanak, főként az ipar, de a tőkés mezőgazdasági üzemek számára is.

d) S végül, de nem utolsó sorban elkerülhetetlenné vált a jobbágyviszonyok megszüntetése magának a jobbágyság helyzetének megváltoztatása, gazdasági-társadalmi viszonyainak javitása végett is, ebből a szempontból másodlagos volt, hogy a felszabaditás pillanatában tulajdonossá vált-e vagy sem.

A tőkés fejlődés kibontakozásával egyre inkább szükségessé váló jobbágyfelszabaditás napirendre kerülését az európai kontinensen a francia forradalom jelentős mértékben meggyorsitotta. Igy Európa legtöbb latin országában, a németalföldi országokban, Svájcban és Németország nyugati részén, a feudalizmust vagy a hóditó francia seregek számolták fel, vagy a franciákkal együttmüködő, esetleg a francia forradalom eszméinek hatása alatt álló hazai liberálisok. A századfordulóra a feudális viszonyok megszüntetése megvalósult Franciaország valamennyi keleti szomszédjánál, s Észak- és Közép-Olaszországban is. Közép- Kelet- és Dél-Európa kivételével a kontinens országaiban 1848 előtt végbement a jobbágyfelszabaditás. Közép-Európában, igy Magyarországon is 1848-ban, mig Oroszországban és Romániában az 1860-as években került sor a változásokra.

Az 1848 márciusi jobbágyfelszabaditás

A magyar jobbágyfelszabaditás évtizedek óta alig előrejutó ügyének gyors megoldását a liberális nemességnek és a konzervativ arisztokráciának a külföldi és hazai forradalomtól való félelme, nem utolsósorban a parasztforradalomtól való félelme kényszeritette ki. Az arisztokrácia, de még a reformnemesség tekintélyes része is ennek a félelemnek hatása alatt cselekedett 1848 március 14-én és 18-án, amikor a jobbágyfelszabaditás uj kossuthi programját elfogadta.

Deák Ferenc nagyon jellemzően állapitotta meg, hogy a jobbágyfelszabaditásban "az európai körülmények határoztak." Az általános forradalmi feszültségben, mint irta, a nemesség "igen bölcsen" tette, hogy megszavazta a jobbágyfelszabaditást, "mert ezáltal polgári háboru kitörését" gátolta meg.

Az 1848-as márciusi törvényhozás a feudális viszonyok felszámolása, az agrárkérdés tekintetében több fontos rendelkezést tartalmazott. A legdöntőbb a IX. tc., amely egyrészt eltörölte a földesuri biráskodást (uriszéket) s ezzel a parasztnak a földesurtól való feudális jogi függését; másrészt - és különösen - eltörölt az urbáriumba beirt, vagy az urbérpótló szerződéssel használt földek után minden a földesurnak járó szolgáltatást, munka-, termény- és pénzjáradékot s ezzel megszüntette az urbéres jobbágyság feudális kizsákmányolását, az urbéres földeket (jobbágy- és zsellértelkeket) az azokat használó jobbágyok és zsellérek birtokából szabad parasztok tulajdonává tette. A XII. tc. a földesurakat ekként ért veszteség megtéritését, "kármentesitését" a "nemzeti közbecsület védpajzsa alá" helyezte, - vagyis az urbéres parasztok váltságösszegét teljes egészében az állam vállalta magára, államadósságnak nyilvánitotta. Emellett a törvényhozás megszüntette a papi tizedet; eltörölte a nemesi adómentességet s kimondta a közteherviselést; hatályon kivül helyezte az ősiséget. Mindez forradalmi lépést jelentett: a feudális földtulajdon burzsoá földtulajdonná való átalakitását.

Mint e rendelkezések mutatják, a 48-as jobbágyfelszabaditás messze tulment a korábbi - jórészt papiron maradó - megoldási kisérletekhez képest. Különösen azt kell kiemelnünk, hogy mig a korábbi reformtörvények, ill. tervek szerint a megváltási összeget (kártalanitást) - mint örökváltságot - teljesen vagy részben a jobbágynak kellett viselnie, addig most ezt a terhet teljes egészében az állam vállalta magára; továbbá, hogy a kármentesitést meg nem várva az urbéres jobbágyok és zsellérek azonnal felszabadultak a jobbágyi függés és a feudális kizsákmányolás alól. Ez a forradalmi lépés azt jelentette, hogy azok az urbéri földön (telken) élő parasztmilliók, akik eddig a földhasználat fejében robotot, terményjáradékot és pénzjáradékot fizettek a földesurnak, ezentul mentesülnek az ilyen urbéri terhek fizetésének kényszere alól és földjüket szabad paraszti földtulajdon gyanánt birhatják. Tekintettel arra, hogy 1848-ban több mint 600 ezer telkes jobbágy

családfő élt az országban, ez a fordulat kb. 3 millión felüli telkes parasztot érintett igen előnyösen.

Az urbériség megszüntetése egyben azt is jelentette, hogy azok az urbéres zsellérmilliók is felszabadultak a feudális függés és szolgáltatások alól, akik csupán kicsiny töredéktelekkel, vagy csak házhellyel rendelkeztek, vagy teljesen nincstelenek voltak. Amennyiben volt némi földjük, annak ők is tulajdonosai lettek; de mivel legtöbben egyedül e földdarabkából megélni nem tudtak, munkaerejük eladására kényszerültek: azt most már földesuri függéstől nem korlátozva, "szabadon" bocsáthatták áruba. Számszerint az urbéres parasztság nagyobb részét érintő változásról volt szó; minthogy a forradalom idején több mint 800 ezer zsellér családfőt számláltak, az érintett zsellérek száma kb. 4 millió lehetett.

A fent csupán röviden vázolt tényekből kitünik, milyen korszakalkotó jelentősége volt a 48-as jobbágyfelszabaditásnak. Nem kevesebbről volt szó, mint a feudális rend megdöntéséről, a kapitalizmus - mint társadalmi-gazdasági formáció - kezdetéről Magyarországon.

Ennek leszögezése mellett azonban rá kell mutatnunk a magyar jobbágyfelszabaditás korlátaira és hiányosságaira is.

Az a tény, hogy a liberális középbirtokos nemesség vált a magyar polgári forradalom vezetőosztályává, azt jelentette, hogy a jobbágyfelszabaditást - ha a megelőző korlátozott reformokhoz és tervekhez képest, a bécsi udvar és a magyar nagybirtokos arisztokrácia elképzeléseihez képest - igen messzemenő módon, alapjában mégis földesuri módon, "felülről" és nem paraszti-demokratikus módon "alulról" valósitotta meg.

A magyarországi jobbágyfelszabaditás a földesurak kezén hagyta a majorsági földeket (allodiumokat) és csupán az eddig urbéres formában a parasztság birtokában, használatában volt földeket: urberiális jobbágy- és zsellértelkeket tette a parasztság tulajdonává.
A szántó és rét viszonylatában ugyan még igy is jelentős földterület vált paraszti tulajdonná, a felszabaditott szántók és rétek az ország összes szántó és rét alakjában hasznositható területének 56- a már korábban paraszti tulajdonban volt területtel együtt 57,35%-a. A korábban a földesurak és jobbágyok által közösen használt erdők és a zömmel ugyancsak közösen használt legelőkből a márciusi törvények nem juttattak a parasztságnak, ez csak a forradalom után valósult meg.

A földesurak kezén hagyták a nem urbéres jellegü szőlőket, irtványokat, kertészségeket stb. Mindezek alapján az uj törvények az ország megmüvelhető földterületének kb. csak 30-35%-át adták a volt urberiális telkes jobbágyok tulajdonába. Az elkülönités után valamennyi müvelési ágat figyelembe véve a parasztság kezébe került földterület az összes területnek maximálisan kb. 40-43%-át tette ki csak, a föld tulnyomó része tehát a jobbágyfelszabaditás végrehajtása után is a földesurak kezén maradt.

Különösen sulyos volt a helyzet egyes nemzetiségi vidékeken, ahol nem volt ritkaság az olyan megye, ahol a földesurak és parasztok közti birtok-

megoszlás utóbbiak szempontjából lényegesen kedvezőtlenebbül alakult, mint az országos átlag; ahol tehát a - nagyrészt nem magyar - parasztság különösen szük térre szorult a - tulnyomórészt magyar - földbirtokosokkal szemben.

Annak a körülménynek, hogy az 1848 márciusi törvények csupán az urbéres telkeket tették a parasztok tulajdonává, a majorsági földeket viszont a földesurak kezén hagyták, a parasztokra nézve kettős kedvezőtlen következménye volt. Egyfelöl az, hogy még az urbéres jobbágyságnak is csak a kisebb része: a telkes jobbágyok lettek számba jövő mennyiségü föld tulajdonosaivá: viszont a nagyobb rész: a zsellérek kicsiny telektöredékkel, vagy csupán házhellyel, vagy éppen teljesen föld nélkül szabadultak fel. Másfelöl az, hogy a jobbágyfelszabaditás nem vonatkozott a majorsági (ill. majorsági jellegünek tekintett) földön élő jobbágyokra, zsellérekre - e majorságiak (más néven: szerződésesek, kurialisták) száma több százezerre ment; mig sorsuk eddig alig vagy egyáltalán nem tért el az urbéresekétől, most egyszerre élesen különböző irányt vett.

A 48-as jobbágyfelszabaditó törvények tehát csak a jobbágyok-zsellérek által urbéres állományként használt földekre vonatkoztak, viszont nem terjedtek ki a nem urbéres jellegü, gyakorlatilag azonban paraszti kézen levő földekre. Pedig ezek a nem urbéres jellegü, de paraszti használatban levő földek igen jelentősek voltak a parasztok számára. A legujabb kutatási eredmények alapján megállapitható, hogy azon szántó, rét és szőlőföldből, amely után használóik a forradalomig a föld tulajdonosának feudális járadékot szolgáltattak,24%-a felett elvileg nem szünt meg a földbirtokos osztály tulajdonjoga.

A parasztok persze azt akarták, hogy ezek a - ténylegesen paraszti kézen levő - földek is tulajdonukká váljanak éppugy mint az urbériek; a földesurak viszont erővel hangsulyozták az utóbbiak nem urbéres, következésképpen majorsági jellegét, - sőt arra törekedtek, hogy még ezeken tul is minél több föld urbéres jellegét vonják kétségbe. S az 1848-as törvény a földesuri álláspontnak felelt meg; a nem urbéres jellegü paraszti föld után a parasztoknak vagy továbbra is teljesiteniök kellett a feudális szolgáltatásokat, vagy lemondaniok róluk.

Az 1848-as magyar jobbágyfelszabaditás hiányosságai között kell megemlitenünk azt is, hogy nem orvosolta azokat a sérelmeket, amelyeket a jobbágyság megelőzőleg a kisajátitás révén szenvedett: az 1848. X. tc. az eddig végrehajtott urbéri regulációkat, legelőelkülönzéseket (egyesség vagy urbéri per utján) meg nem másithatónak mondta ki. Ez a körülmény is igen komoly összeütközéseknek lett forrásává a forradalom folyamán paraszt és uri birtokos között. - Végül röviden utalni kell arra is, hogy a törvényhozás nem törölte el az un. kisebb királyi haszonvételeket (regálékat) sem, mint a földesuri malom- és mészárszéktartás, kocsmáltatás stb. jogát.

Megvonva a jobbágyfelszabaditás mérlegét tehát azt állapithatjuk meg,

hogy a jobbágyság tekintélyes része - eltekintve most a házaszsellérek legelő illetőségétől -, mintegy 54%-a - 53,7% - nincstelenként szabadult fel, földet nem kapott, továbbá 6,8%-a egyáltalán nem, és kb. 28%-a pedig egész terjedelmében nem kapta meg tulajdonul azt a földterületet, amelyet a jobbágyfelszabaditást megelőzően birtokolt. Azon jobbágyok aránya tehát, akiknek tulajdonjogi viszonyait a felszabadulás kielégitőnek tekinthető módon rendezte, a feudális kötöttségben élt parasztságnak csak mintegy 14,3%-át tette ki.

Az elmondottakból is nyilvánvaló, hogy noha Magyarországon a jobbágyfelszabaditást nem reform, hanem forradalom hozta meg, az a jobbágyfelszabaditás - éppen azért, mivel a polgári forradalom vezetőosztálya a liberális középbirtokos nemesség volt - nem a feudalizmus felszámolásának paraszti utját, objektive: az amerikai tipusu tőkés fejlődés feltételeit, hanem a jobbágyrendszer megszüntetésének földesuri utját, objektive a kapitalizmus porosz tipusu fejlődésének feltételeit teremtette meg. A legfőbb: fennmaradt a nagybirtokrendszer, mint a legsulyosabb feudális örökség a kialakuló magyar kapitalizmusban.

A liberális-nemesi és a demokratikus-paraszti irányzat harca a földkérdésben március után

Mi volt az egyes társadalmi osztályoknak, rétegeknek álláspontja a márciusi agrártörvényeket illetően? Hogyan fogadták a jobbágyfelszabaditást?

Ami először is az arisztokráciát, a világi és egyházi nagybirtokososztályt illeti, az élesen szembehelyezkedett a jobbágyfelszabaditással és - ha egyelőre nyiltan még nem is tehette - titokban kezdettől fogva a jobbágyrendszer visszaállitásán mesterkedett.

Ezzel szemben a liberális nemességnek álláspontja ez volt: fel kell szabaditani a jobbágyokat, mégpedig nem a jobbágyság közvetlen terhére, de ugyanakkor ennél egy lépéssel sem tovább menni. A forradalom vezetőosztályának, a liberális nemességnek az álláspontja tehát abban foglalható össze, hogy a márciusi törvényekkel a forradalom már be is fejeződött.

Az un. radikálisok, az értelmiségi kisnemesi balszárnnyal, akkor még szintén hasonló álláspontom volt: a Petőfi mellett legfeljebb csak Táncsics lépett fel a paraszti osztályérdekek követelményeinek kielégitésének az agrárkérdés gyökeresebb megoldásának szószólójaként. Táncsics azt szorgalmazta, hogy az összeülő uj országgyülés egyik legfontosabb feladataként "minden urbéri tartozást tökéletesen megszüntetni". Demokratikus álláspontfoglalására jellemző, ahogyan julius 9-én a jobbágyfelszabaditás továbbfejlesztésére irányuló követeléseit megfogalmazza: "mindennemü urbéri viszony teljes megszüntetés"-ét követeli: ennek keretén belül el kivánja törölni a még fennmaradt szőlődézsmát (vagyis a paraszti kézen levő, de

majorsági jellegünek tekintett szőlőföldek utáni szolgáltatást), a kisebb haszonvételeket (regálékat); fel akarja szabaditani a szerződéses jobbágyokat; visszakövetelni a parasztságnak a 20 év óta elvett szántókat és legelőket; végül pedig azért emel szót, hogy a "haza ellen feltámadt pártütők földjei" magyar zsölléreknek és önkéntes vitéz katonáknak adassanak", "a földön futó proletáriátus-magyaroknak a status földet jelöljön ki, ha a veszedelmet megelőzni akarja". Táncsics tehát már 1848 szeptembere előtt is sokkal tovább kivánt menni az agrárkérdés megoldásában; felvetette nemcsak a teljes jobbágyfelszabaditás (majorsági jobbágyság), de bizonyos földosztás gondolatát is. Programjával azonban ekkor még ugyszólvan egyedül állott.

Ami a parasztságot illeti, a falusi tömegek a márciusi jobbágyfelszabaditást nem a forradalom befejezésének - miként a liberális középnemesség -, hanem csupán osztálykövetelései kielégitése kezdetének tekintette. Ezt a tényt a korabeli parasztmozgalmak meggyőzően tanusitják. A parasztmozgalmak két nagyobb hullámban vonultak végig az ország egész területén: a márciusi forradalmat követő tavaszi, majd a nyárvégi, ősz eleji hónapokban. A mozgalmak kiterjedtek az egész országra, de összefüggő parasztfelkelésbe nem mentek át; megmaradtak faluról-falura terjedő, elszigetelt megmozdulásoknak. Legnagyobb méretüek a nemzetiségi területeken voltak. Igen jelentős volt pl., az erdélyi román parasztok ellenállása a nyár folyamán a dézsmafizetéssel szemben, a fel nem szabadult délszláv parasztok mozgalma az év őszén.

Mi volt a parasztmozgalmak célja? Egyrészt a jobbágyfelszabaditás kiterjesztése azokra a rétegekre, (ill. paraszti kézen levő földekre), amelyeket a törvényhozás kihagyott a felszabaditásból; másrészt a tényleg majorsági kezelésben levő uri föld megnyirbálása: földosztás.

A jobbágyfelszabaditás kiterjesztését célozták a majorsági, szerződéses jobbágyok-zsellérek mozgalmai. Ezek helyzetüket a felszabadult volt urbéresekéhez akarták hasonlóvá tenni: ezért megtagadták a kezükön levő földek után a feudális szolgáltatások teljesitését. Földjeiket ők is szabadon, földesuri járadéktól mentesen akarták használni; a paraszti kézen levő föld egy részét is éppugy szabad paraszti földtulajdonná akarták átalakitani, mint az urbéres telkeket. Különösen a szőlődézsma megtagadása fordult elő számos esetben; általában az olyan paraszti kezelésben levő földek után szedett szolgáltatások megtagadása, amelyeket majorsági földnek minősitettek a földesurak. (Szőlőföldek, irtások, szerződéses földek stb.)

Földosztásra irányuló mozgalmakról volt szó olyankor, amikor parasztok, elsősorban zsellérek, nincstelenek, rátették kezüket a földesuri majorgazdaság - tehát gyakorlatilag is urasági kezelésben levő föld - valamely részére és azt sajátjukként használni kezdték.

A földfoglalásnak volt egy másik formája is, méghozzá olyan, amely már igen jelentős mértékben kiterjedt a parasztság középső, vagy akár felső rétegeire is. A parasztság kisajátitása során - mint korábban láttuk -

a földesurak számtalan esetben csonkitották meg a paraszti földet, különösen sok legelőről szoritották ki a parasztokat. Most a nép e sérelmeket maga orvosolta: visszafoglalta azokat a földeket, amelyeket a földesurak az elmult évtizedek során "törvényes" jogcimen vagy nyilt erőszakkal elraboltak tőlük.

Az 1848-as parasztmozgalmak szembeötlően mutatják azt a gyokeres különbséget, amely az agrárkérdés "felülről" végrehajtott liberális nemesi és "alulról" követelt, demokratikus-paraszti megoldása között fennállott.

Az agrárkérdés 1848 őszétől a szabadságharc bukásáig

Ismeretes, hogy 1848 szeptemberében az ellenforradalom immár nyilt támadásával szemben baloldali fordulatot vett a magyar forradalom ügye. Ez bizonyos mértékig az agrárkérdést illetően is kifejezésre jutott. Ha a radikálisok már a nyár vége előtt is további lépéseket kivántak tenni: felvetették a majorsági zsellérek felszabaditását, a szőlődézsma eltörlését, akkor a helyzet most a liberális nemesség jelentékeny részét is arra késztette, hogy valamelyest továbbmenjen az eddig megszabott határon. Hiszen az ellenforradalom elleni fegyveres harc érdekében nemzeti összefogásra volt szükség: ez összefogás tömegbázisa pedig csak a parasztság lehetett: a paraszti osztálykövetelések további kielégitése elől nem lehetett mereven elzárkózni.

Mi történt tehát? Egyrészt az, hogy szeptember 15-én a képviselőház határozatilag megszüntette a szőlődézsmát; másrészt az, hogy a kormány - Deák Ferenc igazságügyminiszter - törvényjavaslatot terjesztett be szeptember 19-én a függő urbéri kérdések rendezésére. E javaslat lehetővé tette volna a kertészfoldek, az utolsó 32 évben irtott területek, valamint a majorsági zsellérek egyéni, illetve a földesuri regálék községi megváltását. A 32 évnél régebbi irtásokat urbéresnek minősitve feloldotta a terhek alól, a pusztatelkeket müvelőik tulajdonába, a maradék uj földeket a nincsteleneknek tervezte örök áron eladni. A faizási joggal rendelkező helységeket erdőrész kérésére hatalmazta fel, a vitás földek majorsági jellegének bizonyitását pedig a földesurtól követelte volna meg, ha az igényt tartott rá. Jellasics serege támadásának hirére a javaslat tárgyalása félbeszakadt. A jobbágyfelszabaditásnak ez a mérsékelt továbbfejlesztése tehát elmaradt, a javaslat nem vált törvénnyé.

Ez a körülmény ekkor: 1848 szeptemberében még nem gátolta az erők összefogását, az ellenforradalmi támadás elleni fegyveres harc kibontakozását; egyrészt azért, mert a parasztság ekkor még azt remélte, hogy osztályérdekeit a nemzeti harcban viselt áldozatvállalása jutalmaként a kormány majd ki fogja elégiteni, igy tömegesen állt Kossuth zászlaja alá; másrészt azért, mert a liberális nemesség zöme ekkor még sikraszállt a forra-

dalom és szabadságharc polgári-nemzeti vivmányai mellett. Mihelyt azonban a parasztság érezni kezdte, hogy jogos követeléseit a kormány nem váltja valóra, ezzel párhuzamosan pedig a nemesség sorain belül jobbratolódás következett be, uj helyzet állott elő.

Az 1848 végén, 1849 elején kialakuló uj helyzet egyik lényeges vonása: a nemesi jobbratolódás az agrárkérdésben is szembetünően jelentkezett. Kossuth ez időtől kezdve inkább a birtokosok frontbantartását, semmint a paraszti osztálykövetelések kielégitését tekinti fontosnak. Ezért sürgeti immár közt az erdélyi nemesség kártalanitását és indit hajszát Táncsics ellen, aki továbbra is a paraszti követelések demokratikus szószólója marad. Azt a felfogást vallja, hogy a parasztságnak teendő további engedmény a vezetőosztályt, a nemességet eltávolitana a függetlenségi harctól. Nem gondolt viszont azzal, hogy a paraszti követelések sutbadobása éppen a szabadságharc tömegerejét képező néptömegek elkedvetlenedéséhez vezet. Kossuthnak ez az álláspontja márcsak azért is hibás volt, mivel decembertől, januártól kezdve a birtokos nemesség ellentámadást inditott a jobbágyfelszabaditás eddigi eredményei ellen; igy nemcsak a jobbágyfelszabaditás továbbfejlesztése forgott kockán, de eddigi vivmányai is veszélybe kerültek. A földesurak, mind több földet majorságinak minősitve, nemcsak meggátolták a majorsági zsellérek felszabadulását, de még a valóságban urbéres jobbágyok egy részét is igyekeztek visszavetni, továbbra is járadéki szolgáltatásokra kényszeriteni. A szerződéses zsellérnépet pedig azzal zsarolták, hogy ha nem fizetik meg a terheket, felbontják a szerződéseket és egyszerüen kiteszik őket a földről. Számos esetben meg is történt, hogy a jobbágyokat a szerződés lejártával egyszerüen kibecsülték. Kossuth és a decemberi kormány 1849 február-márciusában egy sor paraszti követelést ridegen visszautasitott; az 1848: IX. tc. alapján álló, de a parasztságnak bizonyos részletengedményeket nyujtó, ujabban készült javaslatok törvényerőre emelését pedig huzta-halasztotta.

1849. április 19-én tette csak közzé a kormány urbéri rendeletét, amely azonban még mindig nem bizonyult elegendőnek a rendezetlen kérdések megoldásához. Az urbéri rendelet ugyanis a márciusi jobbágyfelszabaditáshoz képest alig jelentett előrelépést a majorsági jobbágyok ügyében. A rendelet 1. pontja rögtön határozottan figyelmeztetett arra, hogy az 1848. IX. tc. "a majorságból szerződés mellett birt és csak haszonbérnek tekintendő vagyonokra ki nem terjedvén, mindazok, akik szerződés mellett oly telket vagy földet birnak, melynek majorsági természete kétségen nem szenved, a szerződéses kötelességeket teljesiteni tartoznak". Tehát a majorsági jobbágyok emegváltakozását sem mondta ki. A 2. pont - amely a birtokos reakcióval szemben - megerősitette az urbéres jobbágyok felszabadulását - a földesuri tulkapások korlátozását célozta, hogy vitás esetben nem a parasztnak kellett földje urbéres, hanem az urnak a föld majorsági jellegét bizonyitani; továbbá (3. pont), hogy addig, amig az alispáni biróság nem döntött a föld majorsági, tk. urbéri voltáról, a jobbágyon

nem lehetett kibecsülni, hanem "birtokon belül" hagyni; hogy a lejárt szerződésü majorsági zselléreket a földesur nem tehette ki. Igen kevés volt mindez a majorságiak, - semmi a földtelen zsellérek számára.

Minthogy a paraszti igények továbbra is kielégitetlenül maradtak, 1849 tavaszán-nyarán ujabb - bár az elmult évinél kisebb erejü - parasztmozgalmak lobbantak fel: hallunk földfoglalásokról, legelő- erdőfoglalásokról, a regálék eltörléséről. De a kormány válasza ezuttal is a parasztmozgalmak erőszakos elfojtása volt, - akkor, amikor a parasztság a győzelmes tavaszi hadjárat után joggal láthatta elérkezettnek az időt követeléseinek kielégitésére. Ennek a kormánypolitikának a következménye más, mint a parasztság elkedvetlenedése, a népfelkeléstől való visszahuzódása, nem lehetett.

Lényegében csak a radikális baloldal dolgozott - a kormány ellenében - a jobbágyfelszabaditás továbbfejlesztésén. Táncsics kitartott demokratikus agrárprogramja mellett. A baloldal nyomása következtében márciusban előtérbe került "a gaz honárulók s ellenséggel cimborálók vagyonainak felosztására" irányuló követelés. Vasvári azt hangoztatta, hogy a nép "fegyverfogásra és vére ontására mindenekfölött azáltal lenne buzditható, hogy az állam által föld adatnék azoknak, kik magukat a haza védelmében kitüntették". Madarász László junius elején ismét kiállt "az urbériségnek minden maradványát egyszerre és a polgárok terhe nélkül eltorlő" törvény mellett és a haza szabadságáért küzdők és kártszenvedettek" a "haza szabadsága és függetlensége ellen feltámadt pártütők vagyonaiból" való kielégitéséért".

A baloldal nyomásának azonban sajnos már nem lehetett gyakorlati eredménye. Legfeljebb arra ösztönözte a kormányt, hogy a [illegible] követeléseket jobban figyelembe vevő uj urbéri törvényjavaslatot dolgozzon ki. Ez a javaslat az 1848. IX. tc. -hez valamint a lényegében ezen alapuló és a parasztok számára csak kisebb engedményeket nyujtó 1849. április 19-i rendelethez képest kétségtelen előrehaladást hozott volna: az allodiális uri birtokból ugyan továbbra sem osztott volna földet; egyébként azonban felszabaditotta volna - éspedig állami váltsággal - a majorsági jobbágyokat, és megszüntette volna a földesuri regálékat. E jelentős javaslatok - ha kellő időben törvénnyé és valósággá váltak volna - alkalmasak lettek volna arra, hogy uj parasztiömegeket tegyenek érdekeltté a szabadságharc megvivásában. Ebből a törvényjavaslatból azonban halogatása és a szabadságharc leáldozása következtében "még elkésett gesztus sem lehetett a szabadságharc terheit hordozó, sokat szenvedett parasztság számára". A forradalom müve félbenmaradt, a nemzet szabadságküzdelme elbukott márciusi vivmányainak nagy részétől időlegesen megfosztotta az ország népét a reakció. A forradalom legfőbb vivmányához: a jobbágyfelszabaditáshoz és ez által a feudális maradványok megszüntetéséhez nem mertek hozzányulni. A jobbágyviszonyok elmulása által szabaddá tették az utat a nemzetgazdaság - tehát nemcsak a mezőgazdaság - tőkés fejlődése előtt, amely 1848 után

ha a fentmaradó feudális maradványok, valamint az osztrák abszolutizmus elnyomó rendszere által erősen korlátozva is, meggyorsult.

A magyarországi jobbágyfelszabaditás helye a kelet-európai jobbágyfelszabaditások rendszerében

A kelet-európai országokban megvalósitott jobbágyfelszabaditást, illetve annak következményeként a parasztság földtulajdonosává válását, annak mértékét és módját több tényező határozta meg. Mindenekelőtt a feudális viszonyok megszüntetésének módja, forradalom vagy reform utján következett-e be a jobbágyság felszabaditása, másrészt, hogy az illető országban mi jellemezte a mezőgazdasági árutermelést, pontosabban, milyen mértékben bontakozott ki a földesuri árutermelés, milyen volt a földesuri és paraszti birtoklás aránya?

A XVIII. század derekától Európa-szerte, köztük a kelet-európai országokban is meggyorsuló mezőgazdasági árutermelés egyre növekvő ütemben a tőkés árutermelés, Poroszországban főként a nagybirtokon, a Habsburg birodalomban a nagybirtok mellett a paraszti birtokon is, Oroszország legdélibb részén a paraszti gazdaságokban, a központi fekete földes és nyugati kormányzóságokban a nagybirtokon is előrehaladt.

Az árutermelés határozta meg a földbirtoklás arányát is, amely döntő jelentőségü mozzanat volt abban, hogy a jobbágyfelszabaditás során milyen mértékü lett a parasztság földtulajdonossá válása, illetve a korábban általuk használt földterület milyen részét kapták meg. Ebben a vonatkozásban a kelet-európai országokat 3 csoportba oszthatjuk. Poroszországban és Oroszországban a parasztok annak árán váltak tulajdonossá, hogy az általuk birtokolt föld jelentős részét kénytelenek voltak átengedni a földesuraknak. A legszélsőségesebb esetet a balti tartományok és Mecklenburg mutatják, ahol is a jobbágyfelszabaditás során az egész földterületet elvették a parasztoktól.

A másik tipust azon országok képezték ahol a parasztok megkapták az általuk birtokolt földet, illetve annak tulnyomó részét. E csoportba tartoztak a Habsburg birodalom országai és Románia.

S végül a harmadik tipust a Lengyel királyság alkotta, ahol nemcsak a birtokukban levő földet kapták meg tulajdonul a parasztok, hanem az állami földből a földnélküliek egy részét is tulajdonhoz juttatták.

A jobbágyfelszabaditás kimondott földfosztással azon országokban járt együtt, ahol a reform előtt a föld tulnyomó része a parasztság birtokában volt, amint utaltunk rá Poroszországban és Oroszországban. A jobbágyfelszabaditásnak a földtől való megfosztással történő egybekapcsolása szempontjából fontos mozzanat volt az is, hogy a felszabaditás reformmal, vagy forradalommal valósult-e meg. Érthető, hogy ahol a forradalom oldotta

meg a felszabaditást ott nem kerülhetett sor nagyobb arányu föld elvételre. A poroszországi és oroszországi földfosztás tehát ezzel is összefüggött. Közrejátszott végül - csak a lényegesebb mozzanatokat emlitve - az is, hogy a felszabaditást megelőzően a majorsági gazdaságban milyen szerepe volt a bérmunkának és hogy az illető ország általános tőkés fejlettsége milyen fokot ért el. Ahol a bérmunka már jelentősebb mértékben előrehaladt, másrészt, ahol a nincstelenek száma nagy volt, és az ipar fejletlensége miatt nem kellett attól tartani, hogy annak munkaerő elszivó hatása miatt a nagybirtok munkaerő nélkül marad, nem volt szükség a parasztság földhözkötésére. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyes konkrét esetekben ne lehetett volna ettől eltérés. Igy pl. a Lengyel királyságban ahol a bérmunka alkalmazása Poroszország mellett ugyan a legnagyobb mértékben előrehaladt - hozzá képest persze elmaradott -, és a nincstelen népesség nagyszámu volt, a földdel való ellátást a forradalmi megoldás kényszeritette ki. Oroszországban az ipar fejletlensége ellenére is a földhöz kötés figyelhető meg, mivel itt a parasztságnak lehetősége volt más vidékekre való költözésre.

Általánosságban tehát az állapitható meg, hogy a jobbágyfelszabaditással - országonként ugyan eltérő mértékben - földhözjuttatták a parasztságot.

Fontos mozzanatát képezte a felszabaditásnak az is, hogy a jobbágyviszonyok felszámolása, a parasztság földtulajdonhoz juttatása, pontosabban az elmaradt szolgáltatásokért, vagy a kötelezettségek kölcsönös felszámolása után az egykori jobbágyok részéről még fennálló tartozásokért, valamint a földesuri földek egy részének a parasztság kezébe adásáért a földesurakat kártalanitották- ez alól csak Franciaország volt kivétel. A földesuri kártalanitás érvényes természetesen a kelet-európai országokra is. Különbségek csak abból adódtak, hogy a kárpótlást a parasztok közvetlenül fizették-e (állami kölcson formájában), vagy pedig az állam vállalta magára a kárpótlást. Ez utóbbi, forradalmi megoldás esetén figyelhető meg (Magyarország, Lengyel királyság), de ez nem jelenti természetesen azt, hogy a parasztság ingyen kapta volna a földet: a Lengyel királyságban a parasztoknak külön adót kellett fizetni és az állam abból fizette a földesurak kárpótlását, Magyarországon pedig, ha nem is vezettek be ugyan külön adót, a földesurak kárpótlásának egyik legfőbb forrása a parasztok adója volt. Ugyancsak volt különbség atekintetben is, hogy a jobbágyreformok kötelezővé tették e megváltást vagy önkéntes egyezményekre bizták. Poroszországban és Oroszországban a reform bevezetésekor nem volt kötelezővé, de később ezen országokban is kimondották a megváltási kötelezettséget.

A fentiekben tárgyalt különbségek alapvetően abból adódtak, hogy a jobbágyfelszabaditás forradalommal, vagy reformmal történt-e. Ebből adódóan voltak különbségek, de nem voltak azok jelentős, minőségi különbségek. Mi a magyarázata ennek? Egyrészt az, hogy az átalakulás azon ország-

gokban is ahol forradalommal történt, abból adódóan, hogy a polgári fejlődés korlátozottsága miatt a forradalom vezető ereje nem a polgárság, hanem a nemesség volt, csak felemás jellegű lehetett. Más szóval, a demokratikus agrárátalakulás feltételei, amelynél a nagybirtokrendszert összetörik és a paraszti kistulajdont juttatják uralomra, nem voltak meg. Nemesi vezetésü polgári forradalomtól ez pedig egyáltalán nem várható el. Továbbmenően: az ilyen jellegü polgári forradalmi átalakulás, még a polgárság vezette forradalmak esetén is, kivételnek tekinthető. A következetes polgári forradalmak, az agrárviszonyok átalakitása tekintetében következetesek lehetnek a feudális viszonyok felszámolását illetően, ami által szabaddá teszik az utat a tőkés gazdálkodás kibontakozása, illetve előrehaladása számára, ami azonban nem jelenti feltétlen a nagybirtokrendszer felszámolását, sőt nem is követeli meg azt. Az ebben a vonatkozásban a legmesszebbre elmenő francia forradalom - amely pedig demokratikus agrárátalakulást jelentett - sem sajátitotta ki a nagybirtokot általában, hanem csak a hazaárulók földjeit, valamint az egyházi birtokokat. S ez a fellépés a francia forradalom sajátos helyzetéből fakadt, és nem jellemzője a burzsoázia vezette forradalomnak általában. A parasztságnak a demokratikus agrárátalakulásért vivott küzdelme az egyes országokban nemcsak a nagybirtokosok ellenállását váltotta ki, hanem a burzsoáziáét is.

A kelet-európai országok jobbágyfelszabaditásainak nemesi vezetésből adódó korlátozottsága alapvetően tehát nem abban mutatkozott meg, hogy nem számolta fel a nagybirtokot, hanem abban, hogy egy sor feudális maradványt továbbra is fenntartott, amelyek a későbbiekben gátolták a tőkés fejlődés előrehaladását.

Amennyiben a nagybirtok gazdasági hatalma a jobbágyfelszabaditást követően is fennmaradt - már pedig fennmaradt -, ugy ebből jórészt következett politikai hatalmának további fennmaradása is. S hogy a parasztságnak a gazdasági és társadalmi életben betöltött szerepe a polgári jogegyenlőség elnyerése ellenére jelentősebb mértékben nem növekedett, az kapcsolatban volt persze a jobbágyfelszabaditás módjával is, de ennek alapját a korábbi gazdasági fejlődésben, az egyes országok elmaradottságában, a jelen témát illetően a parasztság rendkivül rossz gazdasági helyzetében kell keresnünk. Ez volt az oka annak, hogy a jobbágyfelszabaditást megelőzően Magyarországon az örökváltság lehetőségével a parasztságnak csak egy rendkivül vékony rétege tudott élni, majd a felszabaditás után földtulajdonuknak vásárlás utján történő növelése is szük körü volt.

II. A TŐKÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉS FELTÉTELEI A POLGÁRI FORRADALOM UTÁN

Az 1848-49. évi forradalom a jobbágyrendszer és a feudális kiváltságok felszámolásával alapvetően uj feltételeket teremtett a magyar gazdaság fejlődése számára. Lehetővé tette a tőkés gazdaság kibontakozását és térhódítását, a magyar gazdaság és társadalom átalakulását és magasabb fejlettségi szintre emelkedését. Ez a lehetőség Magyarország számára a forradalom hatására hamarabb és nagyobb mértékben nyilt meg, mint a legtöbb kelet- és délkelet-európai ország számára, melyekben a megelőző fejlődés sajátosságai, még nagyobb lemaradása következtében nem került forradalmakra sor, s végülis - igaz legtöbbnyire népfelkelések nyomán - felülről végrehajtott reformok zárták le a feudális korszakot és nyitottak szük kaput a tőkésedés utjához. A különbségek, ha korántsem elhanyagolhatók és mennyiségileg sokszor igen jelentősek voltak is, a fejlődést mégis igen hasonlóvá tették Magyarország, Oroszország és az ez időben utóbbi keretébe tartozó Lengyel királyság esetében. Fennálltak bizonyos hasonlóságok a Balkán országokkal is, leginkább Romániával, de azok, főként Szerbia és Bulgária, az elmaradottság, a török tipusu feudalizmus több évszázados uralma révén a fejlettség és fejlődés sok szempontból más utjára kényszerültek.

A 16-18. századi kelet-európai fejlődési hasonlóságok azonban a térség egyetlen országában sem tették lehetővé a tradicionális társadalom radikális felszámolását, s mig a legtöbb esetben ez odáig vezetett, hogy lehetetlenné tette forradalmak kibontakozását, addig Magyarországon a forradalom ellentmondásaiban - nemesi vezetésében - befejezetlenségében öltött testet. Rendkivül nagy szerepet játszott természetesen a szabadságharc katonai veresége, amely a polgári átalakulás számos kerdését eleve lezáratlanná, sőt lezárhatatlanná tette.

Az 1867. évi kiegyezés és hatásai

Az 1849 őszétől az országra boruló abszolutisztikus elnyomás hosszu periódusa, majd a forradalom lezáratlan kérdéseinek az osztrák nagyburzsoázia és Habsburg-ház, valamint a magyar arisztokrácia és középbirtok kompromisszuma utján történő lezárása azután a felemásságot és ellent-

monásokat konzerválta, a további fejlődés kereteit szűkebbre szorította. A tőkés fejlődés feltételeit tehát nem csupán az 1848-as forradalomban kell keresnünk, hanem a polgári forradalom korszakának 1867-es lezárásában, az osztrák-magyar kiegyezésben is. A Habsburg birodalomban - mint Lenin is rámutatott "... a burzsoá-demokratikus forradalom a 48-as évvel kezdődött és 67-tel végződött. Azóta... ott nagyjában és egészében megállapodott burzsoá alkotmány uralkodik." A kiegyezés valóban sok szempontból fontos lépést jelentett előre, mindenekelőtt a modern polgári állam kiépülése révén. A Habsburg abszolutizmus felszámolásával politikai és gazdasági konszolidációt hozott és a nemzeti kérdést, amely a polgári átalakulás lényeges atributuma valamelyest megoldotta: dualista, két központi monarchiát teremtett és ezzel a kapitalizmus viszonylagos fellendülését tette lehetővé. A kiegyezés ugyanakkor magánhordta a felülről végrehajtott reform minden hátrányos jegyét is. Az 1848-as forradalom ellentmondásosságait, veresége következtében lehetetlen továbbfejlődését természetesen már nem változtatta meg. Felemás megoldásai a régi formáció számos elemét konzerválták. Ez történt a földkérdésben, ahol a kiegyezés megpecsételte a nagybirtok 1848-ban is sikeres átmentésének és fenntartásának lehetőségét. S ugyanezt láthatjuk a nemzeti kérdés vonatkozásában is, ahol a nemzeti önállóság számos követelményéről lemondtak a magyar uralkodó osztályok. Az 1867. évi 12. tc. szerint Magyarországnak Ausztriával közös maradt a külügye, hadügye és az ezekre vonatkozó pénzügye. Legalább ilyen jelentősége volt, hogy a kiegyezés mit sem változtatott a bécsi udvar azon egyik első, 1849 után hozott intézkedésén, amely a két ország közötti vámhatárokat megszüntette. Magyarország és az örökös tartományok között már 1850. október 1-én lehullottak a vámsorompók és 1851. július 1-től maradéktalanul megvalósult a közös vámterület. Az 1867. évi 16. tc. ezt a kérdést úgy szabályozta, hogy az un. vám- és kereskedelmi szövetséget 10 évre deklarálta, s kimondta a tíz évenként történő megujítás lehetőségét.

A nagybirodalmi "integráció" ellentmondásai

Ezen a ponton a magyar tőkés fejlődés egyik sajátos, de ugyancsak többé-kevésbé általános kelet-európai feltételének kérdéséhez jutottunk el. Nem arról volt ugyanis csupán szó, hogy a tőkés fejlődés előtt a forradalom nem tisztította el maradéktalanul az utat és azt továbbra is a feudális maradványok számos eleme torlaszolta el. Emellett és ezzel összefüggésben azonban arról is, hogy a tőkés fejlődés nem önálló nemzetállam keretében bontakozhatott ki, mint a legtöbb nyugat-európai ország esetében, hanem nagy birodalom, a Habsburg birodalom, illetve Osztrák-Magyar Monarchia keretében. Mint ismeretes, hasonló volt a helyzet a térség legtöbb országa esetében. Az Osztrák-Magyar Monarchiához tartoztak a tulajdonképpeni osztrák területek és Magyarország mellett a cseh- és morva

területek, a lengyel Galicia, Bukovina, a délszláv Dalmácia és egyéb területek. A Baltikum, a történelmi Lengyelország magvát képező Lengyel királyság, ukrán és egyéb területek egészítették ki a hatalmas Orosz Birodalmat. A Balkán országok az 1860-70-es évektől ugyan fokozatosan elnyerik függetlenségüket a Török Birodalomtól, ahova addig tartoztak, de adófizetés, a birodalom által megkötött kereskedelmi egyezségek, vámkötelezettségek és általában a Török Birodalomnak a Balkán-háborukig a félszigetre vetődő árnyéka a szétbomló birodalom hatásait és maradványait jelentette a Balkánon. Közép- és Kelet-Európában tehát hatalmas soknemzetiségű birodalmak terpeszkedtek, s a tőkés átalakulás főként ezeknek keretében zajlott le. A birodalmi keretek pedig sajátos fejlődési feltételeket teremtettek a birodalomhoz tartozó minden ország számára. Az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó Magyarországon ezek a sajátos feltételek rendkívül ellentmondásosan hatottak a gazdaságra és erősen befolyásolták a következő évtizedek fejlődésmenetét. Magyarország egyszerre volt uralkodó nemzet a monarchián belül, más nemzetiségek elnyomója és ugyanakkor bizonyos értelemben kiszolgáltatottja is a monarchia fejlettebb gazdasággal rendelkező területeinek. A kérdés bonyolult politikai mozzanataitól a gazdaságtörténet keretében most eltekintve, maga a gazdasági pozició is ellentmondásosnak ítélhető. Ez az ellentmondásos állapot a monarchiához tartozó országok számára ugyanis egyidejűleg kölcsönös előnyöket és hátrányokat is jelentett. A birodalom keretei sajátos nagybirodalmi integráció kialakulására vezettek, s ez minden ország számára lehetőséget nyitott a széles piacon való együttműködésre, az adottságaikból fakadó komparativ előnyök kiaknázására. Módot adott ugyanis arra, hogy gazdaságuk és iparuk ne minden ágát fejlesszék, hanem viszonylag korlátozott erőforrásaikat az adott helyzetben legkedvezőbb területekre koncentrálják.

Ez mindenekelőtt az osztrák-cseh területek iparosodásának és a magyar mezőgazdaság Kelet-Európában gyorsnak nevezhető és viszonylag fejlettebb szintre emelkedő tőkés átalakulásának kedvezett. Nyilvánvaló az iparon belül is lehetőséget nyitott egyes ágazatok különösen gyors fejlődésének. Az osztrák-cseh textilipar és más fogyasztási iparok (fa-, bőr-, üvegipar) mellett a magyar malomipar és részben cukoripar [illegible] lehetőségekhez. A kölcsönös előnyök azonban tulhaladtak [illegible], mivel a közös pénzrendszer, az egymás közötti kereskedelem [illegible] ebből fakadóan az un. zárt gazdaság előnyei, a devizaprobléma [illegible] a monarchia egészében megkönnyitették a gazdaság finanszírozását és az elmaradottabb területek számára lehetővé tették, hogy [illegible] erőforrásaikat, felhalmozási lehetőségeiket [illegible] fejlesszék gazdaságukat. Különösen az összmonarchiával [illegible] infrastruktúrára, az európai szintű közlekedési hálózat és [illegible] bankrendszer előnyeket Magyarországon. A [illegible] területek részben rendelkezésre álló pénzügyi forrásai viszont jórészt [illegible] elmaradottabb területének rendelkezésére [illegible]

anyagforrásai, valamint védett, biztositott értékesitési piacai révén. A formailag egyenlő feltételeket biztositó közös piac ugyanis természetesen, a szabad verseny belső törvényei szerint az erősebbnek kedvezett. Ausztria számára ez annál is előnyösebb volt, mivel fejlettsége csak a monarchián belül, illetve a kelet-európai, balkáni országok relációjában jelentett fölényt, míg a nyugat-európai partnerek versenyével szemben egyenlő feltételek között kevésbé állhatta volna meg a helyét. "Az osztrák ipar teljesitőképessége nagymértékben attól függ, - hangzott el az Osztrák Ipartanács 1910. december 16-i ülésén -, hogy a világpiacon nagy fogyasztópiacok rendelkezhessünk. Ha azonban a világpiac olyan okokból, amelyeknek ismertetésére most nem térek ki, mégsem áll rendelkezésünkre, ugy legalábbis az Osztrák-Magyar Monarchia piacára van szükségünk."

S éppen ennek kapcsán kell rámutatni, hogy a monarchia keretei között biztositott komparativ előnyök másik oldalaként kölcsönös hátrányokat is el kellett szenvedni: az osztrák-cseh mezőgazdaságnak a magyar nagybirtok versenyét, a magyar iparnak az osztrák-cseh ipar gyilkos konkurrenciáját. A hátrányok azonban nemcsak kölcsönösek voltak, hanem természetszerüen jobban sujtották az elmaradottabb országokat. A formailag egyenlő előnyöket biztositó közös piacon megvalósuló gazdasági együttmüködés, amikor egyrészt elősegitette a modern tőkés fejlődés fellendülését, egyben annak fékjeit is müködésbe hozta, az elmaradottság elemeit is konzerválta. Ez részben a gazdasági fejlettségi szintkülönbségek hatásaként jelentkezett és legfőbb hatása az iparosodás akadályozásában mutatkozott. Ehhez nem kis mértékben járult hozzá, hogy a monarchián belül az elmaradottabb országok, igy Magyarország számára nem nyilt lehetőség, hogy az iparosodottabb partnerrel szemben a mesterséges védelem, a vámkorlátok fegyveréhez nyuljon, holott a 19. század 70-80-as éveitől ugyszólván egész Európa ismételten és egyre erősebben alkalmazott már vámvédelmet. Ezen a helyzeten az sem változtatott, hogy a monarchiát körülvevő vámok erősen szolgálták a magyar nagybirtok érdekeit, magas agrár védővámokkal bástyázták körül a monarchiai piacokat, s az agrár érdekek védelmében a gazdaságpolitika még a balkáni országokkal való vámháboru kockázatát is nem egyszer vállalta. A monarchián belüli vámvédelem hiánya ennek ellenére kiváltotta, s a századforduló után különösen megerősitette a magyar vámönállóság követelését, az önálló vámterület gazdaságpolitikai-politikai törekvéseit.

A modern tőkés fejlődés nemzeti piacot teremtő hatásai alapján kibontakozó erős nemzeti törekvések, a nacionalizmus tehát Magyarországon különösen felerősödik a fejlődés akadályai, a fejlettebb, iparosodottabb államokkal szemben kialakuló alárendelődés következtében. Az elmaradottabb, a nemzetközi, és birodalmi munkamegosztás előnyei mellett sok hátrányos, kedvezőtlen hatásnak is kitett Magyarország egyes hangadó uralkodó köreiben és az általuk befolyásolt nemzeti tudatban az első világháboru előtti évtizedekre mindez ugy jelentkezett, mintha az elmaradott-

ságnak, a nemzetközi munkamegosztásban elszenvedett sérelmeknek egyedül csak a nemzeti önállóság hiánya, vagy nem teljes biztositottsága lenne az oka - s nem a megelőző fejlődésmenet sajátosságai révén kialakult elmaradott gazdasági struktura -, mintha a minél szilárdabb nemzeti keretek kivivása, a fejlettebb partnerek minél teljesebb kirekesztése, vagyis az önálló vámtarifák segitségével történő biztonságos nemzeti elzárkózás hozhatna csak megoldást a szinte kizárólag nemzetinek itélt sebekre.

III. A MEZŐGAZDASÁG TŐKÉS ÁTALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON

1. Nekilendülés a jobbágyviszonyok felszámolása után

A mezőgazdaság tőkés átalakulása a társadalmi munkamegosztás fejlődésével, az ipar és városfejlődés ösztönző hatására következik be és halad előre. Mennél gyorsabb a belső piac bővülése, annál nagyobb ösztönzést kap a mezőgazdaság a tőkés átalakításra. Ez a folyamat már a 15. században megindult s a nyugat-európai országokban a 18. század végére jelentős előrehaladást tett. A kelet-európai országokban a tőkés gazdálkodás kibontakozása - a számos kedvezőtlen tényező együttes hatására - lényegében csak a 18. század végétől haladhatott előre. Alapvető feltétel volt ebben, hogy a feudális viszonyok fenn álltak-e vagy sem. Igy pl. annak ellenére, hogy Nyugat-Európában a XVI. sz.-tól meggyorsuló ipar és városfejlődés a francia mezőgazdaság számára is konjunktúrát teremtett, a mezőgazdaság tőkés átalakulása a feudális viszonyok fennmaradása miatt nem következett be, noha a földek jelentős részét a parasztok birtokolták. Tekintve azonban, hogy birtoklásuk jórészt jobbágyi birtoklást jelentett, ez a tőkés termelésre való áttérést meggátolta. Ahhoz tehát, hogy a tőkés gazdálkodás előrehaladhasson, elengedhetetlen a feudális viszonyok megszüntetése. A feudális viszonyok fennállása gátolja a tőkésedést azon országokban is, ahol a birtokok tekintélyes része a földesurak kezében van, noha a kedvező értékesítési lehetőségek hatására a birtokok kapitalizálódása kezdetét veszi. Ennek kedvező feltételei nemcsak Kelet-Európában, ahol a nagybirtokosok önkezelésű gazdálkodást folytattak, hanem a kontinensen általában - beleértve Franciaországot is - csak a XVIII. sz. végétől teremtődtek meg. Mindennek alapján a mezőgazdaság tőkés fejlődése mind a parasztgazdaságuk túlsúlyát mutató országokban, mind pedig a nagybirtokrendszerű országokban előrehaladt.

"A polgári fejlődés előrehaladhat oly módon - írja Lenin -, hogy a földesúri nagygazdaságok állnak az élén, amelyek egyre inkább burzsoá jelleget öltenek, amelyek egyre inkább a kizsákmányolás burzsoá módszereivel cserélik fel a hübéri módszereket, előrehaladhat oly módon is, hogy a paraszti kisgazdaságok állanak az élén, amelyek forradalmi úton távolítják el a társadalom szervezetéből a feudális latifundiumok "kinövését", majd ezek nélkül, a kapitalista farmok útján szabadon fejlődnek.

Az objektive lehetséges polgári fejlődésnek ezt a két útját porosz típusu és amerikai típusu útnak nevezhetjük. Az első esetben a feudális

földesuri gazdaság lassan átnő polgári junkergazdaságba, miközben évtizedekre, a leggyötrelmesebb kisajátításra és szolgaságra kárhoztatja a parasztokat, "s maroknyi" Grossbauert" ("nagyparasztot") választ ki. A második esetben nincs földesuri gazdaság, vagy ha van szétzuzza a forradalom, amely elkobozza és felaprózza a feudális birtokokat. Ez esetben a paraszt tulsulyba kerül, minthogy a mezőgazdaság kizárólagos képviselőjévé válik és tőkés farmerré fejlődik. Az első esetben a fejlődés fő tartalma a jobbágyság átnövése szolgaságba és tőkés kizsákmányolásba a hübérurak - földbirtokosok - junkerek földjén. A második esetben a döntő mozzanat a patriarchális paraszt átváltozása burzsoá farmerré."

Lenin ugyanakkor hangsulyozta azt is, hogy a polgári agrárfejlődés objektive lehetséges két formájáért harc folyik a földesurak és a parasztok között. A nemesség és a parasztság "anélkül, hogy ennek tudatában lettek volna, a burzsoá gazdasági fejlődés feltételeiért szálltak sikra, de az előbbiek egy olyan fejlődés feltételeiért, amely biztositja a földesuri gazdaságok, a földesuri jövedelmek, a földesuri (leigázó) kizsákmányolási módszerek maximális fennmaradását. Az utóbbiak egy olyan fejlődés érdekeiért szálltak sikra, amely a gazdálkodás adott szinvonalán a lehető legnagyobb mértékben képes biztositani a parasztság jólétét a földesuri latifundiumok megsemmisitését, a kizsákmányolás valamennyi jobbágyi és leigázó formájának megszüntetését, a szabad paraszti földbirtok kiterjesztését."

Ezen megállapitások érvényesek a magyarországi jobbágyfelszabaditás körüli küzdelmekre is. A jobbágyfelszabaditás végrehajtásának módja azáltal, hogy a nagybirtok rendszert meghagyta és nem juttatta a parasztság kezére, nem adott lehetőséget az amerikai utas fejlődés kibontakozására, hanem a porosz tipusu fejlődés feltételeit teremtette meg.

Kérdés, hogy a forradalom után következett-e be valtozás az 1848-49-es forradalom által teremtett feltételekben?

a) Az abszolutizmus birtokpolitikája - az 1853. évi urbéri pátens

Amint korábban láttuk a forradalom alatt voltak olyan mozzanatok, amelyek arra engednek következtetni, hogy a forradalom továbbfejlődése, illetve győzelmes kimenetele esetén jelentős eltolódások következhettek volna be a parasztság javára. A forradalom és szabadságharc leverése után azonban az országra szakadó abszolut kormányzat a forradalom visszavonhatatlan eredményét, a jobbágyfelszabaditást elismerte ugyan, de figyelmen kivül hagyott minden, az 1848-as márciusi törvényeken tulmenő intézkedést vagy javaslatot. 1849 szeptemberében visszaállitották az 1848 szeptemberében eltörölt szőlődézsmát. Az 1853-ban kibocsájtott urbéri pátens, amely az 1848-as jobbágyfelszabaditás végrehajtási utasitása volt, nem ment tul az 1848 márciusi törvényeken. Mi jellemezte a pátenst?

A pátens a forradalom intézkedéseit érvényben hagyta, ahhoz még olyan vonatkozásban sem mertek hozzányulni, mint a megváltás kérdése, amely a legdöntőbb különbséget jelentette a magyarországi és ausztriai, valamint örökös tartományokbeli jobbágyfelszabaditás között. Természetesnek kell tekinteni azt is, hogy a majorsági jobbágyok felszabaditását sem mondta ki. Az ilyen jellegű földek után járó szolgáltatások, amennyiben a parasztoknak a földesurral kötött szerződése azt lehetővé teszi, meg is válthatók. A szerződés lejártával a földeket a földesur vissza is vehette, s igy azokat törvényes formában kisajátithatta. A szerződéses jobbágyok felszabaditása tehát a szerződések lejártával, illetve a jobbágyok kezén levő föld földesuri kézbevételével valósulhatott meg.

Rendezte a pátens az 1848-as márciusi törvény által nem érintett erdők, legelők és nádasok birtoklásának problémáját, intézkedvén azok elkülönitéséről. A legelőt illetően, amely főként a zsellérek tulajdonhoz jutása szempontjából birt nagy jelentőséggel, az urbéri pátens ugy intézkedett, hogy a már korábban törvényes uton elkülönzött, vagy a jövőben elkülönitendő legelő az urbéri telekkel együtt a volt jobbágyok tulajdonába megy át. A legelő elkülönitésnél, miként az erdőnél is, - az 1836-os törvényekre támaszkodva - az egy urbéres jobbágytelek után kihasitandó legelő terjedelmét 4-22 kataszteri holdban állapitották meg. Az erdőre vonatkozóan a telek nagyság 2-8 kat. hold lehetett, a házas zsellérek esetében 8 zsellért illetett meg egy egész telek után járó illetőség, amelyet a faizási jog elmaradása fejében, illetve ahelyett kapták meg a volt urbéres jobbágyok. Az erdő elkülönitését nem irta elő kötelező jelleggel a pátens, más szóval a földesur egy meghatározott famennyiséggel kárpótolhatta a jobbágyokat a faizási joguk fejében.

Fontos részét képezte a pátensnek az irtvány foldekre vonatkozó intézkedés, amelyet 1848-ban ugyancsak nem érintettek. A volt jobbágyok kezén hagyták azon irtványokat, amelyeket korábban az urbéres telekhez csatoltak - tehát már urbéres jellegü volt -, amelyek a volt jobbágyoknak "eredetileg és tisztán életük fenntartása végett adattak át", vagy amelyeken telepitések léteznek, ha birtokosainak azon kivül egyéb földjei nincsenek, és végül azon birtokok, amelyek örök időkre átengedtettek bizonyos földbér, terménybeli adózások, vagy szolgáltatások mellett." A nem urbéri jellegü irtványok csak a paraszt önmegváltása utján kerülhettek a parasztok kezére.

Minden egyéb irtványt a földesur visszaválthatott. Ha a földesur az ilyen irtásokat határozatlan időre engedte át a jobbágyoknak, akkor a pátens kihirdetése után három éven belül, ha bizonyos feltételek mellett, vagy meghatározott időre kerültek a parasztok birtokába, a megszabott határidő eltelte után három éven belül köteles volt a földesur visszaváltani. Ennek elmaradása esetén a volt jobbágyok önmegváltással ennek tulajdonjogát is megszerezhették. A földesur az irtásföldet az irtási költség teljes megtérítésével, vagy a föld egy részének átengedésével válthatta vissza a parasztoktól.

A parasztok kezén levő maradvány földekért a pátens a jobbágyok által fizetendő megváltást irt elő.

A szőlőkre vonatkozóan a pátens ugy intézkedett, hogy az un. kerti szőlők - amelyek az urbérbe be voltak irva, tehát a telek részét képezték - a parasztok tulajdonába kerülnek, mig a szőlőhegyen levő szőlők után az addigi szerződések vagy szokások szerint járó szolgáltatások nem szünnek meg. Lehetőséget adott ugyanakkor az önmegváltásra olyan esetekben, amikor örök időre szóló szerződés alapján birtokolták azt.

Ezekben foglalhatjuk össze az urbéri pátensnek a paraszti birtoklásra vonatkozó legfőbb intézkedéseit. Mit jelentett, milyen szerepet töltött be mindezek alapján a pátens a parasztság földbirtoklását illetően? Amint láttuk az 1848-as márciusi törvények egy sor, a jobbágyok felszabadítása és földtulajdonhoz juttatása szempontjából fontos kérdést nem oldottak meg, sőt sokat nem is tisztáztak. Igy pl. tisztázatlan maradt az is, hogy mit kell érteni urbéres jobbágy, urbéres föld alatt. Tisztázatlan volt, hogy a földesur és jobbágyok által eddig közösen használt erdő- és legelőföldből juttatni kell-e a jobbágyoknak, s ha igen mennyit? Nem intézkedett 1848 a maradvány-, irtvány- és szőlőföldek felszabadulásáról stb. Mindezek megoldása a bécsi abszolut kormányzatra várt, amely mint láttuk az urbéri pátensben rendezte is azokat. Aligha lehet csodálkozni azon, hogy a forradalom által felemásan rendezett kérdéseket az ellenforradalmi rendszer a fenti módon oldotta meg. Igaz ugyan, hogy a pátens bizonyos megszoritások mellett lehetőséget adott a parasztoknak, önmegváltás alapján, tulajdonuk kiterjesztésére, de az egyben a parasztság földtől való megfosztását eredményezte, amennyiben az addig általuk birtokolt földek jelentős részére vonatkozóan a földesurak javára intézkedett, olyan földeket illetően, amelyek az 1848. márciusi törvények nem egyértelmű intézkedései miatt a parasztság kezében maradtak, és amelyek tulajdonjogáért a parasztság mind a forradalom alatt, mind pedig annak leverése után harcot folytatott. E harc - amint láttuk - bizonyos eredményre vezetett, alapvetően azonban a pátens a földesuri érdekek kifejezője volt, hisz a feudális maradványok fenntartását megerősitette, sőt a földesurak birtokállományát kiszélesitette.

Az urbéri pátens fontos intézkedését képezte a földesuri kárpótlás rendezése. Amint arról szóltunk - 1848-ban a földesurak kármentesitését ugyan kimondották, amelyet az állam vállalt magára, de azok kifizetésére a forradalom alatt nem került sor. A forradalom leverése után az abszolut kormányzatnak első teendői közé tartozott a kármentesités rendezése, 1850-től indult meg a kármentesitési előlegek folyósitása, nagyobb arányuvá azonban csak a pátens kibocsátása után válhatott. A pátens az urbéri telkek kármentesitési összegeinek megállapitásánál az 1844. évi országgyülésen készitett földosztályzatát vette alapul, amely az ország megyéit 8 osztályba sorolta. (Ezen osztályzat szolgált alapul 1848 után - a földadókataszter elkészültéig - az adókivetésnél is.) A jobbágytelkenként megállapitott összegek 700-300 forintra rugtak. A fenti osztályzás fakadt, egyrészt a föld

minőségéből, másrészt a telek nagyságából, amelyek a szántót illetően 16-38 kataszteri holdig terjedtek. Pusztán csak a telek nagyságból adódó különbségek az egy holdra eső kártérítési összegeket messze kiegyenlíthették, igy pl. a 2. osztályba sorolt Csanád megyében az egy kataszteri holdra eső kártérítési összeg alacsonyabb volt, mint a 8. osztályba sorolt Turóc megyében. Mindennek ellenére a kártérítési összegek megállapitása a földbirtokosokat egészen különböző módon érintették, egyes, zömmel nagybirtokos megyékben kétszer annyi kártérítést kaptak, mint más, főként középbirtokosi megyékben. (Csak példaként emlitve néhány megyét; az egyik tipusra vonatkozóan Pozsony, Sopron, Moson stb. megyék, mig a másikra Szatmár, Szabolcs, Gömör, Bereg stb.) Hozzá kell tenni persze ehhez, hogy a földesurak nemcsak a kártérítést kapták ezen osztályzás alapján, hanem egy ideig az képezte adófizetésük alapját is.

Az urbéri pátensnek e fő vonásokban történt ismertetése alapján is megállapitható, hogy az sem változtatott a mezőgazdaság fejlődési lehetőségén, más szóval az 1848-ban teremtett feltételek alapján folyhatott tovább a fejlődés. Mit jelent ez? Jelenti azt, hogy a paraszti tulajdonra épülő farmergazdálkodás feltételei nem teremtődtek meg; azáltal, hogy a nagybirtokrendszer fennmaradt, az amerikai utas fejlődés amerikai és francia változatai már eleve nem válhattak a magyarországi tőkés mezőgazdaság kialakulásának fő utjaivá.

Az amerikai ut azonban nem szükithető le a paraszti tulajdonra épülő gazdálkodásra, noha kétségtelenül ez a fő formája. A farmergazdálkodás ugyanis uralkodó szerepet tölthet be a bérleti rendszernél is, miként pl. Angliában, ahol a 19. században a birtoktesteknek közel 90%-a farmerbérlők kezén volt. A lényeges tehát az, hogy kik gazdálkodnak, kik állnak a tőkés fejlődés élén, földbirtokosok-e, vagy a parasztokból lett tőkések, és csak másodlagos szerepet játszik, hogy az általuk birtokolt földnek tulajdonosaik-e, vagy bérlőik. Amikor tehát a magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének utját vizsgáljuk, számitásba kell venni ezt a lehetőséget is, az amerikai utas fejlődés érvényesülésének tárgyalásakor arra is figyelemmel kell lenni, hogy a paraszti bérleti rendszer kiterjedt-e, tért hódított-e? A bérleti rendszer kiszélesedése attól függ, hogy mennyi a parasztság kezén felhalmozott pénztőke, amelyet bérletbe fektethet. (Külön probléma természetesen a kishaszonbérlet, amelyet viszont a tőkés bérlet vizsgálatánál figyelmen kivül hagyhatunk.) Ami a magyarországi paraszti tőkésbérleti ut lehetőségét illeti, erre vonatkozóan azt állapithatjuk meg, hogy hazánkban annak feltételei nem voltak meg, a tőkefelhalmozás általában is rendkivül kisméretü volt, ami még inkább áll a parasztságra vonatkozóan. Bérletekkel ugyan Magyarországon is találkozunk, de vezető, meghatározó szerepre az egész tőkés fejlődés időszakában nem emelkedett. Vonatkozik ez nemcsak a paraszti tőkésbérletre, hanem a városi tőkések bérletére is. A városi tőkéseknek a parasztságnál jóval nagyobb mértékben lett volna lehetősége a bérleti gazdálkodásra, de sokkal gyümölcsözőbbnek

bizonyult, ha a mezőgazdaság helyett az iparba, kezdetben főként a mezőgazdasági iparba fektették be pénztőkéjüket.

Mindezek alapján tehát azt állapithatjuk meg, hogy az 1848-as forradalom után a mezőgazdaság tőkés fejlődése alapvetően a porosz uton indulhatott meg, amikor is tehát a mezőgazdaság fejlődésének élén a nagybirtok állt; következett már ez abból is, hogy a nagybirtok önkezelésü gazdaságának tőkés átalakitása már a feudalizmus korában kezdetét vette, mig a jobbágyviszonyok megszüntetése után, azáltal, hogy az ingyen robotot elvesztették, feltétlen meg kellett annak gyorsulni. Az, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődése a porosz uton milyen gyorsan halad előre több tényezőtől függött.

b) A tőkés termelésre való áttérés feltételei a magyar mezőgazdaságban 1849 után

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének ütemében fontos szerepet játszik, hogy milyen fokot ért el a tőkésedés a feudális viszonyok felszámolásakor, milyen volt az önkezelésü - majorsági - gazdaság aránya a jobbágyfelszabaditás pillanatában, hogyan történt a jobbágyfelszabaditás, más szóval mennyi föld került a jobbágyok kezére és mennyi maradt a földesurak kezén, ezzel szoros összefüggésben, milyen foku a parasztság differenciálódása, vagyis milyen a földnélküliek aránya, milyen a tőkefelhalmozás és a hitelellátás, és végül milyenek az értékesitési viszonyok, konjunktura, vagy dekonjunktura van-e?

A fenti tényezők jó részét már a korábbiakban megvizsgáltuk; láttuk az önkezelésü gazdaság arányát, a tőkésedés fokát stb., igy most csak néhány legfontosabb mozzanatra utalunk. A mezőgazdaság tőkés fejlődésének feltételei a jobbágyfelszabaditás végrehajtásával lényegesen kedvezőbbekké váltak, mint korábban; önmagában már az a tény, hogy a földesurak az ingyen robotot elvesztették ösztönzően hatott a tőkésitésre. Emellett lehetőséget adott a kettős értelemben szabad bérmunkás osztály kialakulására, illetve alkalmazására. A jobbágyfelszabaditás magyarországi megvalósitása ugyanis azt jelentette, hogy a jobbágyok a már korábbi nagyfoku differenciálódásuk alapján szabadultak fel, vagyis a nincstelenné vált paraszti tömegek földet nem kaptak, ugyanakkor jogilag szabadokká váltak.

A nagybirtokosok tőkefelhalmozása - - Piaci viszonyok

Alapvetően egyre kedvezőbbekké váltak a feltételek a tőkés fejlődés számára a tőkefelhalmozást illetően is. A kapitalizmus fejlődése Eur pa szerte gyors haladást mutat. Az ipar fejlődése nemcsak a nyugat-eur pai

országokban gyors, hanem a közép- és kelet-európai országokban is, hisz e területeken ez a korszak a tőkés ipari forradalom kibontakozásának kora. Az ipar fejlődése tehát széles felvevő piacot biztosit a mezőgazdasági termények számára. Jelentős mértékben segiti elő a kiszélesedő felvevő piacokon való elhelyezést az Európa-szerte uralkodó szabadkereskedelmi politika, valamint a közlekedés gyors fejlődése, mindenekelőtt a jelentős vasutépités. Egyes sajátos tényezők különösen kedvező helyzetet teremtettek a magyar mezőgazdaság számára, gondolnunk kell olyan tényezőkre, mint a krimi háboru, illetve az oroszországi jobbágyfelszabaditás, az Amerikai Egyesült Államok polgárháboruja és az indiai nagy nemzeti felkelés, amelyek következtében ezen országok az európai piacokra alig exportáltak.

A monarchia szélesedő piacának kihasználásában fontos szerepet játszott az Ausztria és Magyarország között fennálló vámhatár 1850-ben bekövetkezett megszüntetése, amely a mezőgazdaság fejlődése számára - szemben az iparral - kedvező volt.

A piacviszonyok javulását eredményezte a hazai ipar fejlődése is, tőkéként azáltal, hogy az iparfejlődés élén az élelmiszeripar állt, ami a mezőgazdaság fejlődése számára különösen kedvező feltételeket biztositott. Csak jellemzésként emlitjük meg, hogy 1852-1863 között az élelmiszeriparban alkalmazott gőzgépek száma 7,3-szeresére, mig azok lóereje 8,1-szeresére nőtt, az egyéb iparágaké csak 4,6, illetve 3-szorosára. Ennek alapján nagymértékben nőtt az élelmiszeripar termelése, amely tekintve, hogy mezőgazdasági termékeket dolgoz fel, lökést adott a mezőgazdaság fejlődésének.

A földbirtokosok pénztőke felhalmozásának, illetve a mezőgazdaság tőkés fejlesztésére forditható pénztőke szerzésnek forrását képezte a tőkés bérleti rendszer terjedése, amikor is a földesurak földjük egy darabját bérbe adták, s az igy kapott pénzt fektették be önkezelésben tartott gazdaságukba. A bérlők jórészt kereskedő tőkések - s köztük külföldi spekulánsok is -, kik ily módon jelentékeny földre tették rá kezüket. Mellettük egyes meggazdagodott parasztok bérletei is feltünnek. A tőkés bérleti rendszer terjedését a rövidlejáratu bérleti szerződések gátolták, ami azzal a hátránnyal is járt, hogy a talaj kiuzsorázásához vezetett.

A berlettel kapcsolatban utalni kell a bérleti rendszer másik tipusára is. Lenin rámutatott arra, hogy a "földesuri gazdaságokban ... kettős, ellentétes jellegü a föld bérbeadása, olykor a gazdaság átengedését jelenti egy másik személynek járadékfizetés ellenében, olykor pedig a saját gazdálkodásának egy módját, a birtok munkaerővel való biztositásának a módját." Az 1848 utáni magyar mezőgazdaságban is fellelhető a bérletnek ez a két, egymással ellentétes fajtája. Az utóbbi a ledolgozási rendszer egyik formája a feles, harmados stb. bérletet, a részesmüvelést jelenti, amelyre a későbbiek során még visszatérünk, az előbbi a tőkésbérletet.

A nagybirtokos gazdaságok, pontosabban a legnagyobb birtokosok pén-

tőkefelhalmozását elősegitette a különböző mezőgazdaságon kivüli tőkés vállalkozásokba való erőteljes bekapcsolódásuk is. Legfontosabb formája volt ennek a vasutépitkezésben való részvételük, ahol főként a Zichyek és a Károlyiak tevékenykedtek.

Jelentős szerepet vállaltak az arisztokraták a hitelszervezetek létrehozásában is, igy pl. a Földhitelintézet-, majd 1867-ben a Hitelbank létesitésében. Megtalálhatók ugyanakkor egyes iparvállalatokban is, mint igazgatósági tagok. E vonatkozásban főként a korábban létesitett ipari üzemeik - vas-, szesz-, malom- és cukoripar - egy részének további fenntartása és működtetése utján növelték a mezőgazdaságba befektethető tőkéjüket.

Ezen általános kedvező tényezők mellett a magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődését illetően külön emlitést kell tenni a magyarországi vasutépités fellendüléséről, amelynek részletes kifejtésére a későbbiekben kerül sor. Az 1850-es években sorra kapcsolják be a legfőbb mezőgazdasági centrumokat az európai vasuthálózat vérkeringésébe; igy 1854-ben Szegedet, 1857-ben Temesvárt és Debrecent, 1858-ban Nagyváradot és Aradot, 1859-ben Miskolcot stb. 1850-1867 között több mint 2100 km vasutvonal épült. A vasutépités eredményeként, amennyiben 1860-ban megvalósult a dunántuli vasutaknak a triesztivel való összeköttetése, fellendült a tengeri szállitás is. A kedvező értékesitési lehetőségek alapján meggyorsult a birtokososztály, főként a nagybirtokosok tőkefelhalmozása, amelynek alapján a tőkés gazdálkodásra való áttérés egyre nagyobb lendületet vehetett. Elősegitette ezt a nagybirtokosok kárpótlása is, amely ha lassan is ugyan, de már az abszolutizmus korában is egyik forrása volt a tőkés gazdálkodásra való áttérésnek, 1857 májusáig közel 17 millió forintot fizettek ki e földbirtokosoknak e cimen. Ugyancsak egyre növekvő mértékben válhatott a tőkés termelésre való áttérés forrásává a hitelviszonyok javulása is.

A mezőgazdasági hitelviszonyok javulása

Az alábbiakban e témával összefüggésben a hitelviszonyok alakulására vonatkozóan most csak a legfontosabb adatokat ismertetjük. A hitelszervezetek száma 1851-1866 között 34-ről 84-re növekedett; amig 1851-ben csak 1 bank és 33 takarékpénztár volt, 1866-ban már 4 bank, 1 földhitelintézet, 57 takarékpénztár és 22 szövetkezet.

Az erőteljes számbeli növekedés 1864-től figyelhető meg, 1863 után alakult ugyanis 3 bank, 14 takarékpénztár és 19 szövetkezet, összesen tehát 36 hitelszervezet vagyis az 1852 után keletkezett hitelszervezetek 72 %-a.

A hitelszervezetek számánál nagyobb mértékben nőtt az alap-, és tartaléktőkéjük; 1850-1866 között közel 260 %-kal, mig a hitelszervezetek

száma 147%-kal. A növekedés tulnyomórészben, mind a hitelszervezetek számát, mind pedig a tőkét illetően, az 1860-as évekre esett.

Témánk, vagyis a hitelviszonyoknak a mezőgazdaság tőkés fejlődésében betöltött szerepét illetően a jelzálogkölcsönöknek van elsődleges jelentősége. A jelzálogkölcsön állomány a tárgyalt korszakban - 1850-1866 között - 752%-kal emelkedett, abszolut számban azonban még mindig rendkivül alacsony; 9,4 millióról 80,4 millióra nőtt. (A fenti adatok magukban foglalják az osztrák nemzeti bank által folyósitott jelzáloghiteleket is.) A jelzálogkölcsön állomány az 1850-es évek elejének lassu növekedése után az 50-es évek közepén visszaesik vagy stagnál, majd 1857-től - az osztrák nemzeti bank ilyen irányu tevékenységének 1856-tól történt megkezdése után - növekszik jelentősebben; 1860-ra az 1856. évi állományhoz képest a növekedés közel 350%-os. Ujabb figyelemre méltó emelkedés az 1863-ban létesitett Magyar Földhitelintézet müködésének és jelzálogkölcsön nyujtásának eredményeként figyelhető meg; 1862 és 1866 között 44%-kal. Ha mindezekhez még a magánosok által nyujtott hiteleket is hozzávesszük, akkor is nagyon alacsonynak tekinthető a kölcsönállomány.

A fentiekben emlitett, a mezőgazdaság tőkés fejlődése szempontjából kedvező feltételek természetesen nem érvényesültek azonnal az 1848-as forradalom után, hanem csak lassan és fokozatosan. A kedvező feltételekkel szemben számos, a tőkés fejlődést gátló tényező állt fent, vagy keletkezett 1848 után is, illetve keletkezett annak hatására.

c) A mezőgazdaság tőkés fejlődésének előrehaladását gátló tényezők az abszolutizmus korában

A mezőgazdaság tőkés fejlődését illetően a forradalom után különösen sulyos problémát jelentett a tőkehiány, részben a forradalom vivmányai, részben pedig a forradalom veresége következtében. A forradalom vivmányai következtében annyiban, hogy a jobbágyfelszabaditás folytán a gazdálkodás költségei hirtelen nagymértékben megnövekedtek: a nemesi adómentesség megszünése folytán pedig az uri birtok után is adót kellett fizetni. A forradalom és szabadságharc veresége következtében annyiban, hogy a forradalmi papirpénz a Kossuth-bankók megsemmisitése, kb. 60-70 millió forint veszteséget jelentett, főleg pedig, hogy a Habsburg-önkényuralom erősen fokozta az ország adókizsákmányolását s ezzel tőkeszegénységét.

Az önkényuralmi rendszernek nagy kiadásai voltak a hivatalnokszervezetre, a hadseregre, a zsandárságra. Emellett ha meggondoljuk, hogy 1857-ben, majd 1866-ban végigszántott a birodalmon a kor két nagy kapitalista válsága; hogy az 1850-es évek végén az olasz háboru, 1866-ban pedig a porosz háboru jelentős hadikiadásokkal járt, - akkor könnyü meg-

értenünk, hogy a bécsi kormány ujabb és ujabb államadóságok felvételéhez folyamodott. Ezek az államkölcsönök az osztrák bankkoroknek - elsősorban a Rotschildoknak - hatalmas hasznot biztositottak, ugyanakkor Magyarország nagymértékü kizsákmányolásával jártak. A bécsi kormány ugyanis a régebbi kezdetek után most a forradalom leverését követően, akadálytalanul bevezethette Magyarországon az államadósságokhoz kapcsolódó modern adórendszert s ezzel elérte, hogy a növekvő államadósságok kamatait növekvő mértékben hazánk fedezze. Az ellenforradalmi kormányzat évről évre fokozta a fogyasztási adók előirányzatát, amelyek a Habsburg-birodalom legfőbb bevételi forrásává váltak. Emellett az egyenes adók egész sorát is bevezette: földadót, házadót, kereseti adót, jövedelmi adót, amelyeknek összege ugyancsak egyre emelkedett. A kivetett földadó 1851-1857 között közel 40%-kal emelkedett, mig 1858-1867 között további 23%-kal. A fogyasztási adó ugyanezen időszakokban közel 4-szeresére, illetve 23%-kal nőtt.

Ezek szerint a Habsburg-önkényuralom államadósság - és adórendszere igen jelentékeny pénzösszeget vont ki az országból. Mindennek elsősorban a dolgozó nép, a dolgozó parasztság látta kárát, hiszen a fogyasztási adók a széles tomegekre nehezedtek, a földadót pedig már alapelveiben ugy állapitották meg, hogy az sokkal jobban sujtotta a kisföldü parasztot, mint a nagybirtokos urat -, de az immár adómentességüket vesztett földbirtokosok tőkehiányát is sulyosbitotta.

Az adórendszer kiépitése által sulyosbitott földesuri tőkehiányt nem tudta kárpótolni a kármentesités sem és a hitelviszonyok némi javulása sem.

Az előzőekben a hitelviszonyok vizsgálatánál a növekedés tendenciáját emeltük ki, utalva egyben a hitelállomány alacsony voltára is. Egyes korabeli számitások szerint csak a földesuri szántó- és rétföldek tőkeszükséglete 200 millió forintra, mások szerint ennek kétszeresére tehető. Ugyanakkor az önkényuralom korszakában nyujtott hitel, ami pedig a tőkés termelésre való áttérésben rendkivül fontos szerepet játszik - kb. 100 millió forintra rugott. Különös jelentőséggel birt a hitel Magyarországon, ahol a tőkefelhalmozás rendkivül alacsony fokon állt. Angliában a tőkésfejlődés korai megindulása alapján a mezőgazdaság kapitalizálódása az elért tőkefelhalmozás alapján következhetett be, az európai kontinensen a jelzálogkölcsön tölthette be ezt a szerepet, még olyan országokban is, ahol a belső piac fejlettsége jelentősebb pénzfelhalmozást biztositott a mezőgazdaságban. Az európai kontinenst tekintve, főként a kelet-európai országokban volt rendkivül nagy szükség a kölcsönre.

Amint a fentiekben láttuk Magyarországon az önkényuralom korában a jelzálogkölcsön még alig válhatott a tőkés fejlődés emelytyüjévé. Korabeli számitások szerint amig Magyarországon a mezőgazdaságnak nyujtott hitel az "egész termőterületek értékének mintegy 6%-át teszi ki," az

Osztrák birodalomban 16,6%-át, Olaszországban 18,6, Franciaországban 22%-át és Poroszországban pedig 50-60%-át.

A hitelhiányból fakadó nehézségeket fokozta, hogy az 1848-as törvényekben az urbéri kárpótlásra igényt tartó földbirtokosok adósságaira moratóriumot mondtak ki, amit a későbbi császári nyílt parancsok megújítottak, de 1856-ban megszüntettek. Így a földbirtokosok a korábbi kölcsöneiket csak uzsorakamat mellett nyithatták meg.

Az előzőekben említett alacsony hitelállomány, a magyarországi tőkés hitelszervezet kialakulatlanságán túlmenően, több egyéb tényezőből is fakadt: így pl. a bécsi kormány Magyarországra is kiterjesztett egy régi osztrák rendeletet, amely a jótékonysági egyletekre vonatkozott; az ezáltal megszabott szűk korlátok közé kellett volna a takarékpénztáraknak a maguk alapszabályait beszorítaniok, holott ebben az időben már többségükben részvénytársasági formában működtek. A kormányintézkedések korlátozták a takarékpénztárak által nyújtott jelzálogkölcsönök kamatlábját: 5%-nál magasabb kamatot nem szedhettek. Így a jelzálogkölcsön, amely 1848 előtt a takarékpénztárak fő üzletága volt, jelentősen visszaesett: 1850-ben még az összes kölcsönök 60%-át, 1866-ban már csak 44%-át tette ki; ugyanakkor a váltótárcaállomány emelkedett. Persze ez utóbbi a földbirtokosokon nem segített, hiszen a rövidlejáratú váltókölcsön nem felelt meg a mezőgazdaságnak.

Nem oldotta meg a mezőgazdaság hitelproblémáját az Osztrák Nemzeti Bank sem, bár 1851-ben Pesten, a következő években több magyarországi városban is bankot létesített, s 1850-ban jelzáloghitelosztályt állított fel. Meglehetősen szűken mennyített jelzáloghitelkeretéből ugyanis csak jó összeköttetésekkel rendelkező földbirtokosoknak nyújtott kölcsönt; egyébként teljesíthetetlen feltételek által megtagadta. (Pl. telekkönyvezést kívánt meg, holott Magyarországon ebben az időben még csak egyes helyeken volt a telekkönyv bevezetve.)

Nem véletlen tehát, hogy - a reformkori és 1848-as próbálkozások után - ismét felmerült földhitelintézet alapításának a terve. Hosszas huzavona után 1863-ban kezdte meg működését a Magyar Földhitelintézet, de az igényelt kölcsönök töredékének nyújtására volt csak képes.

A mezőgazdaság hitelellátásának megoldatlansága következtében tovább vitult az uzsora. "A legtöbb hypothecával - fedezettel - bíró birtokosok - írta Lónyay Menyhért - olyanok is, akik jószágot betáblázások vagy éppen nem vagy csak kismértékben terhelik, 12-20%, sőt még magasabb kamatokat is fizetnek."

A mezőgazdaság tőkés fejlődését gátolta az urbéri rendezések lassú előrehaladása is; 1865-ig a rendezés alá tartozó községeknek még csak 41%-ában fejeződött be. További nehézséget jelentett, hogy a birtokrendezés nem járt együtt feltétlen tagosítással, márpedig a birtokok aprózottsága is komoly gátló tényező volt a tőkés gazdálkodás fejlődésében.

Ilyen körülmények közt tehát a tőkés termelés előrehaladása, ha az

1848 előtti időszakhoz képest jelentős mértékben meg is gyorsult, csak korlátozott lehetett. Kérdés, hogy ebben a helyzetben hogyan oldották meg a földbirtokosok önkezelésü gazdaságuk megmüvelését, hogyan pótolták az elveszett ingyen jobbágyrobotot? Amint láttuk a tőke és hitelhiány nem tette lehetővé, hogy a jobbágyrobotot valamennyi földesur azonnal bérmunkásokkal és saját felszereléssel, munkaeszközökkel pótolja. Igy az átmeneti formák széles skálájának igénybevétele vált szükségessé.

d) Átmeneti gazdálkodás és a ledolgozási rendszer jellemzése

Lenin az 1861-es jobbágyreform utáni oroszországi agrárviszonyokat igy jellemezte: "a tőkés gazdaság nem jöhetett létre egyik napról a másikra, a robotgazdaság nem tünhetett el egyik napról a másikra. Ennek folytán a gazdálkodás egyetlen lehetséges rendszere egy átmeneti rendszer volt, egy olyan rendszer, amely egyesiti magában mind a robotrendszernek, mind a tőkés rendszernek a vonásait." A mai földesuri gazdaság gazdasági szervezete - folytatja Lenin - végeredményben két fő rendszernek, nevezetesen a ledolgozási rendszernek és a tőkés rendszernek a legkülönfélébb kombinációiból áll. Az előbbiben a földet a környékbeli parasztok mezőgazdasági felszerelésével müvelik meg, s a dijazás formája mit sem változtat e rendszer lényegén. Ez a robotgazdaság egyenes folytatása... A tőkés rendszerben bérmunkások müvelik a földet a tulajdonos mezőgazdasági felszerelésével. Az emlitett rendszerek a gyakorlatban a legkülönbözőbb és legkülönösebb módokon összefonódnak: sok földesuri birtokon mind a két rendszert alkalmazzák, a gazdasági munka természete szerint váltakozva."

A tőkés termelési viszonyoknak a mezőgazdaságban való uralomra jutása természetesen nemcsak a porosz uton, de az amerikai uton sem történhet egy csapásra, egyik napról a másikra, noha jóval gyorsabban megy végbe, mint a porosz utnál. Nyilvánvaló, hogy a kisbirtokokat modern felszereléssel ellátni könnyebb és gyorsabban megvalósitható, mint a hatalmas, több 10 ezer holdas latifundiumokat. Az amerikai utas fejlődésnél a tőkés viszonyok tulsulyra jutása a tőkés árutermelés alapján végbemenő paraszti felbomlás folyamataként következik be, illetve a tőkefelhalmozás alapján nyilik lehetőség bérmunkások alkalmazására.

A porosz ut esetén bonyolultabb folyamatról van szó. Jelentős különbségek adódnak a tőkés viszonyok tulsulyra jutása tekintetében az egyes országok között abból következően, hogy a feudalizmus idején mennyire haladt előre az önkezelésü gazdaság kiépitése, még inkább abból adódóan, hogy ezen önkezelésü gazdaságok mennyire váltak tőkés gazdaságokká. A majorsági gazdálkodás ugyanis lehet alapvetően robotra épülő gazdaság, lehet olyan önkezelésü gazdaság, amely már közvetlen átmenetet képez a

tőkés termelésre, amikor is a földesurak már jelentős mennyiségben rendelkeznek saját munkaeszközökkel, és a földek megmunkálását a nincstelen zsellérek végzik - főként e földesuri munkaeszközökkel - robotban, vagy ledolgozásban, vagy esetleg már bérmunkásként. S végül az agrárdiális gazdaság lehet alapvetően már tőkés gazdaság, tehát bérmunkára és saját munkaeszközökre építve.

Nyilvánvaló, hogy a feudalizmus felszámolása utáni viszonyok alakulásában e tényezőknek jelentős szerepük volt. További fontos feltételt jelentett ezen az alapon az is, hogy a jobbágyfelszabaditás az önkezelésü gazdaságok alakulása szempontjából mit jelentett, vagyis a jobbágyviszonyok felszámolása növelte, csökkentette vagy változatlanul hagyta-e az önkezelésü gazdaságok terjedelmét? Ott ugyanis, ahol a felszabaditást megelőzően az önkezelésü gazdaság kicsi volt, vagy szinte kizárólag robottal müveltették meg, és a felszabaditás során a korábban jobbágyok által használt földekből a földesuri földekhez csatoltak - mint pl. Oroszországban -, elkerülhetetlenné vált a ledolgozás uralma, a tőkés termelésre való áttérés másként nem valósulhatott meg.

Az előbbiekben elmondottak csak azt mutatják, hogy milyen összefüggés figyelhető meg a ledolgozás és a jobbágyfelszabaditást megelőző időszak fejlődése között, de nem adnak választ arra, hogy mikor és meddig beszélhetünk a ledolgozás uralmáról.

Az alapvető ebből a szempontból, hogy a földesuri gazdaságokban hogyan tudják a kieső robotot pótolni, pontosabban, hogyan kerül tulsulyra a bérmunka? Ez számtalan tényezőtől függ, függ attól, hogy erre az átalakulásra mikor kerül sor, milyen a tőkés fejlődés egésze, más szóval mennyire haladt előre a társadalmi munkamegosztás, ebből adódóan milyen a mezőgazdasági termények iránti kereslet? Ha ugyanis az átalakulás olyan időszakra esik, amikor kedvező értékesitési lehetőségek vannak, részben az illető ország iparfejlődése, másrészt a külső piac kiszélesedése alapján, ugy a saját tőkefelhalmozás gyorsan haladhat előre, ami feltétele a tőkés gazdálkodásra való áttérésnek. A kedvező piaci viszonyok keresletet támasztanak a földre - mind bérlet, mind pedig vásárlás formájában - és az igy kapott pénz ugyancsak befektethető. A nemzetgazdaság egészére kiterjedő gyors tőkés fejlődés - amint utaltunk rá -, amelynek a tőkéshitelrendszer kialakulása is következménye, ugyancsak jelentős mértékben rövidithetí le a ledolgozási rendszer uralmát. Fontos szerepet játszik ebben - mármint a ledolgozási rendszer háttérbe szorulásában - a parasztság felbomlásának előrehaladása, hisz a ledolgozási rendszer bázisát a ledolgozás vállalására kényszeritett, ugyanakkor saját igavonó állatokkal is rendelkező parasztság alkotja. Amilyen mértékben halad előre tehát a parasztság felbomlása, olyan mértékben szükül le a ledolgozási rendszer bázisa, hiszen gazdagparaszttá válásuk esetén már nem vállalnak, mig tönkremenetelük esetén saját termelőeszközzel nem tudnak vállalni ledolgozást.

Mielőtt a magyarországi viszonyok vizsgálatára térnénk, és a ledolgozási rendszer magyarországi problematikáját szemügyre vennénk, szükséges elvégezni a ledolgozási rendszer jellemzését. A ledolgozás a robotgazdaság egyenes folytatása - amint fentebb láttuk - alapvetően persze tőkés viszonyok között; a ledolgozás hasonlatos a feudális robotmunkához, de nem azonos azzal. A robotmunkát a földesurtól személyileg függő jobbágyok, tehát gazdaságon kívüli kényszerből végzik, míg a ledolgozást személyükben szabad parasztok teljesitik, alapvetően gazdasági kényszer alapján.

A ledolgozásnak a robot rendszerhez való hasonlósága abban áll, hogy mind a robot rendszernél, mind pedig a ledolgozási rendszer első fajtájánál a parasztok saját munkaeszközeikkel, pontosabban saját igavonó állataikkal müvelik meg a földesur földjét. Emellett, noha a ledolgozás alapvetően gazdasági kényszerre épül, bizonyos foku személyi függést a ledolgozás is feltételez.

A fentiekben a ledolgozás első fajtájáról tettünk említést, de mit kell értenünk ez alatt, vagyis a ledolgozás fajtái alatt?

Lenin az oroszországi viszonyokat elemezve a ledolgozás két fajtáját különbözteti meg:

1. Olyan ledolgozást, amelyet csak az igás állattal és felszereléssel rendelkező parasztgazda teljesithet, és
2. Olyan ledolgozást, amelyet a semmiféle mezőgazdasági felszereléssel nem rendelkező falusi proletár is elvégezhet. Ez utóbbi "egyenes átmenet a kapitalizmusba." A ledolgozás ezen fajtája uralmánál már kétségtelenül tulsulyban van a tőkés rendszer, s a "környékbeli parasztok" lényegében mezőgazdasági munkásokká változnak." A ledolgozás mindkét fajtájának közös jellemvonása, hogy valamely előzetes juttatás fejében végzett munkát jelent.

A ledolgozási rendszernek számtalan formáját ismerjük. Aszerint, hogy milyen juttatás ledolgozásáról volt szó, megkülönböztethetünk pénzért, kölcsönért - termény vagy pénzkölcsön -, földhasználatért - legáltalánosabb formája ennek a részesbérlet - és szivességből végzett ledolgozást. A ledolgozás mindezen formáinak közös vonása azok kiuzsorázó, leigázó jellege. "A földbirtokos a ledolgozási rendszerben uzsorásként lép fel - mutat rá Lenin - aki kihasználja a szomszéd paraszt szorult helyzetét és értékének egyharmadáért vásárolja meg munkaerejét".

A ledolgozást illetően utalni kell a termelőerők fejlődésére gyakorolt hatására is. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a ledolgozás alapvetően a paraszti munkaeszközökkel végzett munkát jelenti, ugy ebből szükségképpen következik a gazdálkodás elmaradottsága, a termelőerők alacsony szinvonala. Lenin kiemeli, hogy a ledolgozási rendszer elkerülhetetlen következménye a munka termelékenység alacsony volta: "a guzsbakötött paraszt munkája közel járt a jobbágymunkához." A ledolgozási rendszer különböző

formái a régi, feudális termelési és járadékviszonyok maradványait jelentik és következésképpen fékezik a termelőerők fejlődését.

A ledolgozási rendszer fentiekben összegezett jellemzése után vizsgáljuk meg a ledolgozási rendszer magyarországi elterjedtségét.

A ledolgozás szerepe Magyarországon az önkényuralom idején

A ledolgozásra, mint a tőkés gazdálkodás uralkodóvá válásához nélkülözhetetlen átmenetre Magyarországon is szükség volt s igy nálunk is megtalálható. A kérdés az, hogy milyen szerepe és sulya volt a gazdálkodás szervezetében, továbbá milyen volt a ledolgozás fajtáinak aránya? Magyarország földesuri gazdaságai fejlődésének szinvonalából, a jobbágyfelszabaditás ismertetett végrehajtásából, és a korábbiakban megvizsgált egyéb tényezőkből adódóan a ledolgozási rendszer első fajtájának nálunk csak alárendelt szerepe volt. Galgóczy Károly korabeli statisztikus irja 1855-ben megjelent munkájában: "A kapás növényeknek feliből, harmadából való müveltetése közönségesen elterjedt szokás az országban; gabonaféléknek ilyképpeni termesztése, vagy az egész földmüvelésnek ily feles vagy harmados szántók általi üzése nem mindenütt van divatban, s hol nagyobb kiterjedésben gyakoroltatik, leginkább kisebb birtokosok, hivatalnokok, mesteremberek s különösen özvegyasszonyok stb. földjein van elterjedve; kik maguk nem lévén képesek viselni a földmüvelés egész terhét, mégis némi fáradságot örömest szentelnek rá, hogy földjeikből a közönségesen nyerhető haszonbérnél remélhetőleg nagyobb jövedelmet vegyenek."

Galgóczy uradalmak szerinti jellemzése is azt mutatja, hogy a parasztság igavonó állataival végzett ledolgozása a nagybirtokon Magyarországon nem játszott döntő szerepet. Az ilyen ledolgozásnak főként a középbirtokon volt jelentősége. A ledolgozás nálunk főként a kapásnövények müvelésénél, aratásnál és kaszálásnál volt uralkodó, mind a nagy-, mind pedig a középbirtokon, sőt fontos szerepe volt annak a gazdagparaszti birtokon is. Ez a ledolgozás a szegényparasztság, vagyis az igavonó állatokkal nem rendelkezők, ledolgozását jelentette. Amint láttuk, Lenin a ledolgozás ezen fajtájának jellemzését abban adja meg, hogy itt már a tőkésrendszer van tulsulyban. Természetesen mindez közel sem jelenti azt, hogy az önkényuralom korszakának gazdálkodása fejlett tőkés gazdálkodás lenne. Erről természetesen szó sincs és nem is lehet. Egyrészt a paraszti gazdaságoknak csak egy szük rétege tekinthető tőkés gazdaságnak, márpedig a földterületnek jelentős része a parasztság tulajdonában volt; az 1870-es évek elején, hozzávetőleges számitások szerint, több mint 46%-a - 200 holdon alul, a 30 holdon aluliak kezén 32%-a -. Ez egyben azt is jelenti, hogy e gazdaságok - vagyis a paraszti gazdaságok - nem, vagy csak kis részben tőkés jellegüek, másrészről viszont azt jelenti, hogy nem is

ledolgozásra épülő gazdaságok, hanem földjeiket általában saját és családjuk munkaerejével, tehát idegen munkaerő igénybevétele nélkül művelik meg. Másrészt: a nagybirtokok - 1000 holdon felül, amelyek a földterület 39%-át foglalták el - tőkés jellegűek abban a vonatkozásban, hogy fő termékeik termesztését, illetve azok megmunkáltatását, alapvetően saját munkaeszközeikkel és bérmunkásokkal végeztetik. Ezen nem változtat az sem, hogy a bérmunkások száma kicsi és, hogy a saját eszközeik is elmaradott munkaeszközök. A földesuri gazdaságokban a belterjes művelést igénylő kulturák szerepe alárendelt, és amennyiben vannak is, ugy azt a szegényparasztság ledolgozásával müveltetik meg. A földesurak az 1848 utáni helyzetben a robot elvesztése folytán keletkezett nehézségeiken éppen azáltal próbáltak urrá lenni, hogy a kevés fizetett munkaerőt igénylő, és az egyszerü munkaeszközök igénybevételével megmüvelhető kulturák termesztését forszirozták, amelyre a piaci viszonyok is kedvező lehetőséget adtak. Jelentősen megnőtt a buza vetésterülete, igy 1853-1870 kozott több mint 120%-kal. A bevetett terület kb. 70%-át gabonanemüek, tehát viszonylag kevés munkaerőt igénylő kulturák foglalták el.

Az előbbiekben láttuk, hogy a gabonafélék müveltetése nagyobb mértékben csak a középbirtokon - amelyre a földterület kevesebb mint 15%-a esett - történt ledolgozással. Mindezekből következően tehát a ledolgozás uralmáról aligha beszélhetünk. A korszakunkban persze megfigyelhető a nagybirtokok egy részének részesbérlethe való adása is, ami a fenti képet ugyan valamelyest módositja, de a ledolgozást jelentő részesbérlettel szemben legalább egyenértékü jelentőséggel bir a tőkés bérlet, ami azt, vagyis a részesbérletet ellensulyozta.

A gabonanemüeken kivüli termékek egészére ledolgozás mintegy - valamennyi 30 holdon felüli birtokra vonatkozóan - a [illegible] csak 20%-ára tehető a ledolgozással müvelt föld aránya. [illegible] hangsulyozni kell, hogy az alapvetően a szegényparasztok termelőeszköz nélküli ledolgozását jelentette, amely nagyon sok esetben a bérmunkások díjazásának egyik igaz ugyan, hogy feudális jellegü formája volt (gazdasági cselédek, aratók részes tengeri, burgonya-, kender- és kaszáló földjei stb.), amelyek hosszu ideig fennmaradnak, a megtalálhatók azok a lejlett nyugat-európai országokban is.

A nagybirtokok alapvetően tőkés jellegét, a fentiekből következően, nyilvánvalóan tehát az mutatja, hogy legfontosabb termékeik termesztése bérmunkásokkal történi, de figyelemreméltó előrelépés következett be a korszerü mezőgazdasági eszközök használata terén és egyéb más vonatkozásban is.

c) A mezőgazdaság tőkés fejlődésének eredményei

A tőkésedés terén tett előrehaladás megbizható statisztikai adatok hiányában nehezen ábrázolható, sok vonatkozásban tehát meg kell elégednünk a főtendenciák felvázolásával. Vonatkozik ez a bérmunkások számának alakulására is. 1857-1870 között a földmüvelésnél alkalmazott segédmunkások száma 90%-kal, a napszámosoké 85%-kal és a "másféle szolgák" elnevezéssel összefoglaltak száma 150%-kal nőtt. (Ezen utóbbi nagy növekedés azzal magyarázható, hogy az 1857-es kimutatás csak a belső és házi cselédeket foglalta magában, mig 1870-ben másokat is.) E pontatlanságra való tekintettel ha az összehasonlitás igényével nem is lépünk fel és csak az éves szolgák 1870-i számát tekintjük, - amely 1,36 millió - a bérmunkások számát még akkor is jelentősnek kell tekintenünk.

Ugyancsak figyelemre méltó haladás történt a termelőeszközök vonatkozásában is. A gépi felszerelés gazdaságtipusonkénti vizsgálatára nem állnak rendelkezésre adatok, de az egész országra vonatkozó számok is alkalmasak a megtett fejlődés jellemzésére. Amig Galgóczy Károly az 1840-es évek közepén még csak 4 cséplőgépről tudott az országban, 1955-ben már 400 db-ot tüntet fel, az 1871-ben megejtett cséplőgép összeirás szerint pedig már több mint 5600 db volt, amiből 2420 db gőzcséplő. (E téren a növekedés az 1860-as évek második felére esett; 1863-ban ugyanis még csak 192 db gőzcséplő volt.

Jelentős volt a növekedés az egyéb gépeknél is. 1871-ben közel 6700 vetőgépet, több mint 1800 db arató- és kaszálógépet számláltak. Még inkább kidomborodik az előrelépés, ha nem országos adatok alapján vizsgáljuk a gépek térhóditását. Igy pl. a gőzerejü mezőgazdasági gépek több mint 52%-a, (Erdély nélküli országterület) 15 megyére esett, amelyek szántóterülete az ország szántóterületének csak 34%-át tette ki, de egyben ezek voltak a legfontosabb mezőgazdasági területek. A lóerejü gépeknél hasonló az arány: a szántó föld közel 30-át kitevő megyékre esett a gépek 53%-a. Rendkivüli egyenetlenségek figyelhetők meg az ekék megoszlásában is. Ebben az összefüggésben annak van jelentősége, hogy mily mértékü a vaseke térhóditása és nem pedig annak, hogy hány kataszteri holdra jut egy eke. Amig országosan a vas-, és faekék aránya 1:1, (Erdély nélkül 1.5:1) az ország 25 megyéjében, amelyekre a szántóföld közel 50%-a esett, az arány 4:1. Ezzel szemben a többi megyékben 1:3.

Amint a fenti adatokból látható, a gépesités a jellemzett vetésstruktúrának megfelelően zommel a gabonanemüekhez kapcsolódott, igy a cséplés és aratás gépesitése figyelhető meg. A vetés gépesitése főként a kukoricához és a répához kapcsolódott. Mindez persze még az indulást jelenti, a gépesités szinvonala még alacsony. Ugyanakkor látni kell, hogy a gépek zömmel az ország legfontosabb mezőgazdasági területeire és főként a nagybirtokokra estek. Jól jellemzi ezt pl. a vetés gépesitése, amig országos

átlagban (Erdély nélkül) 2192 kh szántóra esett egy vetőgép, a Dunántulon - a nagybirtok hazájában - 950 kh-ra, a cséplőgép esetében a megfelelő számok: 3146, illetve 1507 kat. hold. Tekintve, hogy a cséplőgépre vonatkozó adatok, mind a gőz-, mind pedig a lóerejü gépeket magukban foglalják, helyesebb teljesitőképességük alapján is vizsgálni; eszerint a cséplőgépek teljesitőképességének 54%-a a Dunántulra esett.

A tőkés fejlődésben tett előrelépés megfigyelhető a belterjes művelést igénylő kulturák térhóditásában és a vetésszerkezet bizonyos foku módosulásában is. Igy pl. a dohánnyal bevetett terület 1853-1870 között 50%-kal nőtt, a kenderé 80%-kal, a burgonyáé több mint kétszeresére, sőt a vetett takarmányoké 2,7-szeresére (más adatok szerint több mint 5-szörösére). A megadóztatott cukorrépa mennyisége az 1860-as évek első felére a 1850-es évek első feléhez viszonyitva 3,4-szeresére nőtt. Valamelyes csökkenést figyelhetünk meg az ugar területénél - 17%-ost -.

Mindezek nem jelentik azt, hogy a magyar mezőgazdaság a fenti kedvező mozzanatok alapján kivetkőzött volna egyoldalu, külterjes, elmaradott jellegéből. Figyelembe kell ehhez venni, hogy az 1848 utáni bizonyos foku megélénkülés rendkivül alacsony szinvonalról történt, igy a haladás csak ebben az összefüggésben tekinthető jelentősebbnek.

Mindezek alapján a mezőgazdaság korszakunkbéli helyzetének jellemzését abban foglalhatjuk össze, hogy a mezőgazdaság alapvetően tőkés gazdaság volt, a tőkés gazdálkodás első fokán állt, ami jelenti azt, hogy a nagybirtokosok földjeiket jórészt bérmunkásokkal müveltették meg, de mivel pénztőkéjük kevés volt, valamint hitelekkel is csak rendkivül korlátozott mértékben rendelkeztek, igy a bérmunkások igénybevételére, és a fejlett technikai eszközök alkalmazására még csak kis mértékben nyilt lehetőségük. Tőkés gazdálkodásuk tehát külterjes gazdálkodás volt, a belterjes művelést igénylő kulturák szerepe a növekedés ellenére is kicsiny. Az extenzitás jellemzi a legfőbb mezőgazdasági ágakat, igy a gabonatermesztést, valamint az állattenyésztést is. Ebből következően a hozamok alacsonyak, az időjárástól függően rendkivül ingadozók. A jövedelmezőség alakulása tehát nagymértékben függ az időjárástól, valamint a piac-viszonyok, s mivel a belső piac rendkivül szük, főként a külső piac alakulásától.

A fentiekben adott jellemzés - mivel vizsgálatunkat országos adatok alapján végeztük - az egész mezőgazdaságra vonatkozik, noha a tőkés gazdálkodás, miként arra utaltunk, ebben az időszakban alapvetően még csak a nagybirtokokra jellemző, más szóval a mezőgazdaság tőkésedésének élén álló földesuri gazdaságokra, amely a mezőgazdaság porosz utas fejlődését jelenti. Ez természetesen nem zárja ki, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődésének más utja, már ebben a korszakban is ne lenne megfigyelhető. A porosz utas fejlődés mellett, az országosan érvényesülő porosz utas fejlődésének alárendelve, attól jelentős mértékben korlátozva, megfigyelhetjük - főleg az Alföldön - az amerikai utas fejlődés egyes elemeit is.

Az alföldi mezővárosok, parasztvárosok gazdasági, társadalmi hely-

zete már a 48-as forradalmat megelőzően is lényegesen különbözött az ország más területeitől. E városok széles körű önállósággal rendelkeztek, amelynek előzményei még a török megszállásra, illetve a törökök kiüzése utáni időkre nyulnak vissza. Az alföldi parasztvárosok parasztságának lehetősége nyilt a feudális földesuraktól mentes városi föld bérletére, majd ezek megváltására, más szóval még a feudális viszonyok között szabad paraszti tulajdonosokká váltak. Ezáltal e területeken a mezőgazdaság amerikai utas tőkés fejlődésének csirái alakultak ki. Hasonló fejlődés bontakozott ki a Jászkun városokban is, ahol a városok a közösen összeadott pénzzel, a "redemptioval", már a XVIII. század közepén megváltották magukat. A megváltott földeket a befizetett összegek arányában osztották ki a lakosok között, mig a várostól távol eső földeket közösen használták.

E városokban a mezőgazdaság tőkés fejlődésének élén nem a nagybirtok, hanem a szabaddá vált paraszti birtok állt, amelyek előtt bizonyos terjeszkedési lehetőségek is nyiltak. Ezek az elemek azonban nagyon viszonylagosak, a nagybirtok országos uralma mellett fejlődési lehetőségeik korlátozottak voltak és maradtak.

2. A tőkés agrárátalakulás meggyorsulása és kiteljesedése a kiegyezés után

a) A kiegyezés hatása a mezőgazdaság fejlődésére - a kiegyezés utáni agrárpolitikai intézkedések

A kiegyezés általános gazdaságpolitikai hatását a fentiekben már bemutattuk, igy most csak néhány, a mezőgazdasággal kapcsolatos mozzanatára utalunk. A kiegyezés, mint láttuk gátat vetett az agrárkérdés demokratikus megoldásának, más szóval átmentette a nagybirtokrendszert, s ezáltal e sulyos feudális maradványok fennállásának keretei között mehetett végbe a mezőgazdaság tőkés fejlődése. Sőt, nemcsak, hogy fennmaradt a nagybirtok, hanem a nagybirtokrendszeren belül is különösen erős feudális maradványt jelentő kötött birtokok kiterjedése figyelhető meg. Igy pl. az 1869. április 9-i rendelet kiszélesitette a hitbizományi rendszert. Ezt követően a hitbizományi birtokok területe jelentősen megnőtt; 1870-1900 között több, mint 5-szörösére - 463 ezer kat. holdról 2369 ezer kat. holdra - Jelentős növekedés figyelhető meg az egyéb kötött- és korlátolt forgalmu birtoknál is; az egyházi birtokok területe is közel kétszeresére emelkedett - 1289, illetve 2506 ezer kat. hold -. Az összes korlátolt forgalmu birtokok területe 52%-kal növekedett - 11 187 ezer kat. holdról 17 028 ezer kat holdra -. Az összes földterület több mint egyharmada volt korlátolt forgalmu birtok, de a 200 holdon felüli birtokoknak közel 60%-a (1913-ban).

Ezt persze jelentősen enyhitette egyrészt az a körülmény, hogy a korlátolt forgalmu birtok tulnyomó része az erdőre és legelőre esett, - a 200 holdon felüli korlátolt forgalmu birtokoknak a szántó, kert és a rét területe az összterület 18%-át sem éri el -.

Másrészt jelentős enyhitő tényezőt jelentett, hogy a kötött forgalmu birtokok jelentős részét bérletbe adták; 1895-ben a szántónak több mint 54%-át, a hitbizományi birtokokból 58%-át.

A nagybirtokrendszer megszilárditására irányuló törekvés figyelhető meg a majorsági zsellérrendszer fenntartásában is. 1870-ben készült ugyan törvényjavaslat helyzetük rendezésére, de az az 1890-es évek közepéig változatlan maradt, a forradalmi parasztmozgalmak fellángolásának éveiben, azok hatására hoztak törvényt, mely szerint a zsellérek megválthatták földjeiket.

A kiegyezést követően jelentős agrárpolitikai intézkedés volt (1868-ban) a szőlődézsma eltörlése. Az 1853-as urbéri pátenssel szemben a megváltást kötelezővé tették, amelyet a parasztok pénzzel, vagy földdel teljesithettek.

Fontos intézkedéseket tartalmazott az 1871. évi 53. tc., amely "az 1848. évi törvények által megszüntetett urbéri kapcsolatokból fennmaradt jog- és birtokviszonyokat" rendezte. Sok ponton lényegében megismételte az 1853. évi pátens rendelkezéseit, de néhány vonatkozásban tulment azon. Elősegitette a paraszti és földesuri földek további tagositását; kimondotta, hogy a földbirtokos "a jelen törvény hatályba léptét követő egy év alatt" köteles a tagositási pert meginditani. Lerögzitette azt is, hogy "ahol a legelőelkülönités még nem történt meg, minden egyes volt jobbágy vagy zsellér követelheti, hogy legelőilletménye külön... hasittassék ki". Előirta a birtokrendezési eljárások egységesitését. Kötelezővé tette, hogy a pusztatelkek után a legelőt, erdőt és nádast szintén kiadják a volt jobbágyoknak. Eltörölte a volt jobbágyi és nemesi birtok közti jogi különbséget. A földesuri érdekek védelmét jelentette, hogy maradványföld tulajdonához a paraszt csak megváltás árán juthatott; ha pedig a pénzváltságot nem tudta kifizetni, akkor földjének egy részével volt kénytelen kárpótolni a földbirtokost. A parasztnak a megélhetése alapját képező - un. urbéri jellegü - irtványokat is drága áron kellett megváltania a földesurtól.

Figyelemreméltó továbbá az 1873. évi 22. tc . a telepitvényesekről. A törvény szerint csakis a "határozatlan vagy örök időre" átengedett telepitvényi földeket válthatták meg a telepesek; a határozott időre szóló telepitményeknek csak 1/2-1 hold közötti belsőségét. Ez az eddig önállóan gazdálkodó telepitvényes parasztok nagy részének kisajátitását, kisparcellás mezőgazdasági munkássá süllyesztését jelentette, ami a nagybirtok számára a munkaerő fokozottabb biztositását is szolgálta. A kisajátitás még teljesebben érvényesült azokkal a telepitvényesekkel szemben, akik nem saját maguk, hanem a földesur által emelt épületekben laktak; ezek - a törvény értelmében - a telepitvény iránti minden igényüket elvesztették.

Végül: az 1876. évi 13. tc., a hirhedt cselédtörvény egyfelől szorosabbra vonta a cselédek személyi függését, másfelől - az időszaki mezőgazdasági munkásokra vonatkozó rendelkezéseivel - a tőkés kizsákmányolás törvényes fokozását, az agrárproletáriátus bontakozó osztályharcának nyers korlátozását szolgálta.

Az emlitett törvények különböző oldalról világitják meg a kormány agrárpolitikájának azt a fő irányát, amely a kapitalizmus porosz tipusu fejlődésének előmozditását szolgálta, - annak a tőkés fejlődésnek a támogatását, amelynek élén a nagybirtok állt.

A fenti agrárpolitikai intézkedések mellett, illetve azokon tulmenően a kiegyezés következtében számos vonatkozásban váltak kedvezőbbé a feltételek a mezőgazdaság tőkés fejlődése számára. A következőkben azt kell megvizsgálnunk, hogy melyek voltak azok a tényezők, amelyek ebbe az irányba hatottak?

b) A mezőgazdaság tőkés fejlődése meggyorsulásának okai

A mezőgazdaság hitelellátása

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének a 19. század első évtizedeitől központi kérdése volt a hitelellátás, amely azonban 1867-ig lényegében megoldatlan maradt. A hitelellátást illetően minőségi változás 1867 után következett be. Jórészt megszüntek azok a korlátozó intézkedések, amelyekkel az osztrák kormány a magyarországi hitelrendszer kibontakozását az ötvenes években hátráltatta. A még 1863-ban létrejött Magyar Földhitelintézetre 1871-ben kiterjesztették mindazokat a jogokat, amelyekkel az osztrák földhitelintézetek rendelkeztek; a következő évek során azokat a külön jogokat is, amelyek kizárólagos élvezője eddig az Osztrák Nemzeti Bank volt. Az osztrák tőke növekvő mértékben vállalt közvetlen érdekeltséget a hazai jelzálogüzletben. Az Osztrák Nemzeti Bank (1878-tól: Osztrák-Magyar Bank) jelzálogosztálya - más bécsi hitelintézetekkel együtt - egyre nagyobb összegben folyósitott kölcsönöket a magyar nagybirtokosoknak. Ugyancsak gyors ütemben emelkedett a hazai hitelintézetek földbirtokra nyujtott jelzálogkölcsönállománya. Az Osztrák-Magyar Bank és a magyar hitelintézetek magyarországi jelzálogkölcsönei 1867-től 1895-re több mint nyolcszorosára emelkedtek (85 millióról 693 millióra), 1900-ra 11-szeresre. További nagy növekedés figyelhető meg a századforduló után is; az 1900 évi állomány 1913-ra megduplázódik.

A fenti adatok magukban foglalják mind a földbirtokra, mind pedig a bérházakra bekebelezett jelzálogkölcsönöket, a kölcsönök tulnyomó része azonban a földbirtokra esett, igy pl. 1894-ben több mint 72%-a. Ilyen körülmények között a jelzálogkölcsönnek a mezőgazdaság technikai fejlesz-

tésében betöltött szerepe nyilvánvaló. Nem változtat ezen a helyzeten az a tény sem, hogy a földbirtokra betáblázott jelzálogkölcsönök nem kerültek mind befektetésre, hanem azok egy részét a földesurak fényüző életmódjuk folytatása céljából vették fel. A jelzálog teher megyénkénti megoszlásának vizsgálata azt mutatja, hogy az egy kataszteri holdra eső jelzálogkölcsön azon megyékben a legmagasabb, amelyek a mezőgazdaság fejlettségi szempontjából élen járnak: igy pl. a Duna-Tisza közén és a Dunántulon 2,2. illetve 2,1-szer annyi kölcsön esik egy kat. holdra, mint a Tiszántulon, Erdélyhez képest pedig 6, illetve 5,6-szer annyi. A Duna-Tisza közének magas arányát több tényező magyarázza; egyrészt a parasztgazdaságok országos átlagánál - de, a dunántulinál is jóval magasabb aránya, márpedig ismeretes, hogy az egy kataszteri holdra eső jelzálogteher a parasztgazdaságokban jóval magasabb volt, mint a nagybirtokon (az 1880-as évek elejére vonatkozó egyik reprezentativ felmérés szerint a 10-20 holdas gazdaságokban 40%-kal magasabb mint az 1000 holdon felüli birtokon, másrészt itt jóval alacsonyabb volt a kötött birtokok aránya, már pedig ismeretes, hogy ezen birtokokat nem lehetett megterhelni, s végül az Alföldön a legnagyobb a művelt terület aránya, igy az egy holdra eső terheket ez is növeli.

A nagybirtok tőkefelhalmozása

A tőkés gazdálkodás előrehaladásában, a hitelviszonyok mellett, a saját pénztőke felhalmozásnak van nagy jelentősége, ami az 1867-es kiegyezés után a korábbi kedvező helyzethez képest is meggyorsult. Egyik tényezője volt ennek - a nagybirtokokra vonatkozóan - a földbirtokosoknak a különböző tőkés üzletágakba való bekapcsolódása. A magyar arisztokrácia, valamint a középbirtokosok felső rétege tevékeny részt vett a gombamódra születő bankok igazgató- és főtanácsaiban. Hasonlóan emeltyüje volt a tőkefelhalmozás növekedésének a kiegyezést követő időszak legdusabban jövedelmező üzleti vállalkozások: a vasutépitkezés is. (A vasutak igazgatóságaiban olyan történelmi neveket találnak, mint a Zichyek - 9 alkalommal - Vay bárók, Somssichok, Lónyayak, - 3-3 alkalommal -, gr. Esterházyak, gr Forgáchok, gr Károlyiak, gr Andrássyak stb.)

A kiegyezés után tovább terjedt a tőkés bérleti rendszer is. A nagybirtok egy részének bérbeadása, pontosabban az igy kapott bérleti dij lehetővé tette az önkezelésben maradt gazdaságok modernizálását. A tőkés bérlet terjedését mutatja az, hogy 1910-ben a 200 holdon felüli birtokkategóriákban a földbirtokosok és a bérlők aránya már 2,3:1. A századfordulón a 100 holdon felüli birtok területének közel egy ötöde tőkés bérlők kezén volt. A Dunántulon ez az arány már majdnem egyharmados, a Duna-Tisza közén is több mint egynegyed stb.

A tőkésbérlet ilyen összefüggésben való terjedésénél nem is általában

a nagybirtok, hanem elsősorban a mágnások birtokainak bérbeadása a fontos. Igy pl. 12 arisztokrata család bérletbe adott és önkezelésben hagyott földterületének aránya 1:1,7-hez.

A mezőgazdaság tőkés fejlődése szempontjából ez nemcsak olyan értelemben jelentős, hogy a bérleti dijakból lehetővé válik a nagybirtokos gazdaságok modernizálása, hanem ugy is, hogy a tőkés bérleti gazdaság esetében egyrészt a mezőgazdaságon kivüli tőkék kerülnek befektetésre a mezőgazdaságban - amennyiben a bérlők kereskedő - vagy ipari tőkések, vagy bankok stb. -, másrészt pedig a bérleti gazdaságok általában gyorsabb előrehaladást mutatnak, mint az önkezelésü gazdaságok.

A tőkefelhalmozás mint a tőkés gazdálkodás továbbfejlődésének feltétele természetesen nemcsak a fenti értelemben halad előre, hanem a mezőgazdaságon belül, pontosabban a mezőgazdasági tőkés termelés alapján. Az egyes földesurak bevétele a kiegyezés utáni évtizedben jelentősen megnövekedett, a különböző adatok 20-40%-os, sőt jóval magasabb jövedelem növekedést mutatnak, amire vonatkozóan azonban országos adat nem áll rendelkezésre. A bevételek megnövekedését a kedvező értékesitési viszonyok teljesen érthetővé teszik.

Értékesitési lehetőségek az 1867-es kiegyezés után

A kedvező értékesitési lehetőséget alapvetően az Európa-szerte megyorsult iparfejlődés, s ennek nyomán a felvevő piac kiszélesedése idézte elő. (Az 1873-as gazdasági válság csak rövid időre törte meg az iparfejlődés ütemét.) Nagy fejlődés következett be ebben az időszakban a hazánkhoz kozel eső piacokon, igy Németországban, valamint a Monarchiában. A kiegyezést kiegészitő vám- és kereskedelmi szövetség, valamint az ehhez kapcsolódó megkötött kereskedelmi szerződések a szabadkereskedelem alapján jöttek létre, amelyek tehát lehetővé tették a külföldi piaci lehetőségek kiaknázását. Kivitelünk tulnyomó része a monarchiában került elhelyezésre, de novekedett a más piacok jelentősége is.

A külső piacok elérésében rendkivül fontos szerepet töltött be a vasutépitkezés ami által a szállitás gyorsabbá és olcsóbbá vált. A vasutépitkezésnek a mezőgazdaság tőkés fejlődése szempontjából az alapvető jelentősége és fő szerepe természetesen ebben állt s nem abban, hogy a nagybirtokosoknak a vasutépitő társaságok igazgatósági tagsága milyen profitot biztositott. A kiegyezést követően 1867-1880 között közel 4,8 ezer km vasut épült; az 1867. évi nem egészen 2300 km vasut 1880-ra tobb mint 7 ezer km-re, majd a századfordulóra 17,1 ezer km-re nőtt. A kiegyezést követő vasutépités is a magyarországi tőkés fejlődés jellegét, irányát fejezte ki, amikor is a nemzetgazdaság tőkés fejlődésének élén a mezőgazdaság, az ipar fejlődését tekintve az ipar élén pedig az élelmezési ipar állt.

vagyis a vasutépités jelentős mértékben segitette elő a mezőgazdasági termények - alapvetően a nagybirtokosok terményeinek - értékesitését. E vasutépitési politika eredményeként vasuti összeköttetést kaptak olyan fontos mezőgazdasági területek, mint a Bácska, Dél-Dunántul stb. A vasutpolitikának fontos részét képezték a kibontakozó agrárválság idejére eső vasutállamositások, amelyek a tarifadijak csökkentésére vezettek, ezáltal segitvén elő a nagybirtok termékei szállitási költségeinek csokkentését.

A piacviszonyok kiszélesedése természetesen nemcsak a külső piac viszonylatában következett be, hanem a belső piacot illetően is. A kiegyezés után a tőkés fejlődés az iparban is fellendült. Azáltal, hogy az iparfejlődés élén az élelmezési ipar állt, a mezőgazdaság tőkés fejlődésére az ipar nyersanyag-szükséglete kielégitése viszonylatában kedvezően hatott, ugyanakkor azonban azáltal, hogy az élelmezési ipar munkaerőszükséglete jóval kisebb, mint a nehéziparé, a belső piac bővülése ebben a vonatkozásban csak korlátozott lehetett. A mezőgazdaság tőkés fejlődése meggyorsitotta a parasztság felbomlását, ami ugyancsak a mezőgazdasági termékek felvevő piacának bővülését eredményezi, de a nagyarányu kivándorlás ezt a hatást ellensulyozta. A mezőgazdasági termékek hazai piacon történő elhelyezését az iparositás mindenképpen szélesitette. Tekintve azonban, hogy az iparosodás előrehaladása korlátozott volt, másrészt a mezőgazdasági termékmennyiség jelentősen megnőtt, az exportra utaltság a belső felvevő piac szélesedése ellenére is változatlanul fennmaradt. S mivel a mezőgazdasági termelésünkben a gabonatermelés játszotta a vezető szerepet, az 1870-es évek végén kibontakozó agrárválság hazánk mezőgazdaságát is sulyosan érintette.

Az eddigiekben tárgyalt tényezők olyanok voltak, amelyek elősegitették a mezőgazdaság tőkés fejlődését - hitelviszonyok javulása, tőkefelhalmozás meggyorsulása, piac viszonyok kiszélesedése -, vagyis ösztönöztek a tőkés fejlesztésre. Az agrárválság kibontakozása a tőkés fejlesztést kényszeritő erővel veti fel, ennek hatásaként már nem ugy vetődik fel a modernizálás, hogy a kedvező értékesitési lehetőségek mennél teljesebb kihasználása érdekében modernizáljanak, hanem ugy, hogy a válság hatásának csökkentése megköveteli azt.

Az agrárválság és hatása a mezőgazdaság tőkés fejlődésére

Az 1870-es évek második felében kibontakozó és két évtizedig tartó gabonaválsággal Európa mezőgazdasága ugyanabba a helyzetbe került, amely a tőkés ipart jellemezte, és alkalmazkodni kellett a piac uj feltételeihez. A válság ugyszólván az összes európai országokra kiterjedt, bár nem egyidőben jelentkezett, és az egyes országok nemzetgazdaságának sajátos helyzetétől függően országonkénti hatása sem egyforma sulyal mutat-

kozott meg. Jelentős különbségek fakadtak az egyes országok általános tőkés fejlődéséből, ezenbelül a mezőgazdaság szinvonalából adódóan alapvetően abból következően, hogy az illető ország mezőgazdasági terményeket exportáló, avagy importáló ország-e? A válság szemben pl. az 1920-1930-as évek válságával nem a termékek eladhatatlanságában, hanem alapvetően alacsony áron történő értékesitésében jutott kifejezésre (ami persze ez utóbbi válságra is érvényes volt). Közvetlen következménye mindenütt a rohamos mértékü eladósodás, a gazdasági felmorzsolódás, főként a paraszti milliók tönkremenetele volt.

A századvégi nagy agrárválság a világ kapitalizmus egész történelmi fejlődésének szükségszerü következménye volt, kibontakozásában az Egyesült Államok mezőgazdasági termelésének volt fontos szerepe. Az USÁ-ban a XIX. század közepétől, főként a polgárháboru után, a mezőgazdaság rendkivül gyorsan fejlődött, amelynek több tényezője volt. A munkaerőhiány elengedhetetlenné tette, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődése gépesitett gazdaságként bontakozhasson ki, amire a tőkekivitel, az ipar fejlődésének fellendülése lehetőséget adott. A nagyarányu bevándorlás ugyanakkor lehetővé tette, hogy a gépesitett mezőgazdaság munkaerőszükséglete biztositható legyen. Nagy előnye volt az amerikai mezőgazdaságnak a hatalmas kiterjedésü szüzföldek magas termelékenysége. Mindezek alacsony önköltséget, s egyben alacsony árakat biztositottak. Az amerikai buza alacsony önköltségének legfőbb tényezője az amerikai utas fejlődésből, az amerikai mezőgazdaság fejlődésének előzményeiből adódott. A hatalmas szabad területek megléte, a föld magántulajdon monopóliumának hiánya miatt az abszolut földjáradék még nem alakult ki, igy az árszinvonal különösen alacsony lehetett. Ezzel szemben Európában, ahol szabad földterületek már nem voltak - ez alól csak Oroszország határterületei jelentettek kivételt - az abszolut földjáradék már rég kialakult, ami az amugy is drágább termeléssel párosulva lényegesen megemelte az európai gabona árát.

Hogy az amerikai gabona milyen versenyt támasztott az európai piacon, arra az alábbi néhány adatból is következtethetünk. A farmok száma egy évtized alatt - 1870-1880 között - több mint 50%-kal nőtt, a müvelt terület 1850-1880 között több mint 4-szeresére (46 millió hektárról 192 millió hektárra). Még számottevőbb a gabona kivitelének növekedése, egy évtized alatt, 1870-74-, illetve 1880-84 között 3-szorosára nőtt, ami évi átlagban több mint 31 millió q-t jelentett.

Az amerikai buza versenyképességét fokozta a közlekedés forradalmasodása - a tengerhajózás és vasuté egyaránt -, ami nemcsak olcsóbbá tette a szállitást, hanem jelentősen meg is gyorsitotta azt.

Az amerikai gabona előretörése mellett Oroszország is fokozta gabonatermelését és kivitelét, sőt az USÁ-n kivül más tengerentuli országok kivitele is komoly konkurrenciát jelentett az európai országok számára (Argentina, Ausztrália, India). Az európai piac a gyors ipari fejlődés elle-

nére sem tudott lépést tartani a mezőgazdasági termelés hatalmas méretü kiterjesztésével, s igy szükségképpen válságba kellett torkolnia. A fenti körülmények között a világpiaci árak szabályozójaként az amerikai buza lépett fel.

A válság által sujtott európai országokban a válság hatására, a válságból való kilábalás érdekében gyors technikai fejlődés következett be. Ahhoz ugyanis, hogy az alacsony árak mellett is profitra lehessen szert tenni, elengedhetetlen volt az önköltség csökkentése; ami nem maradhatott meg csak a mezőgazdasági munkásság kizsákmányolásánál, hanem a technikai fejlesztést is nélkülözhetetlenné tette. A válság nemcsak ezáltal hatott a tőkés fejlesztésre, hanem ugy is, hogy mivel a válság csak gabonaválság volt, a válság hatásának leküzdése a válság által nem érintett, de egyben belterjesebb müvelést igénylő kulturák előtérbe állitását vonta maga után. (Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt az istállózott állattenyésztés fellendülésére, a tej- és tejtermékek termelésének fokozására kell utalni.)

A XIX. század végi agrárválság ugyanakkor amikor egyrészt a széles paraszti tömegek tönkretételét eredményezte, a mezőgazdaság tőkés fejlődését nagymértékben meggyorsitotta, s egyben a mezőgazdaság elmaradott, az ipari társadalom számára már nem megfelelő struktura gyors átalakitását vonta maga után.

A válság magyarországi hatása, mind annak sulyosságát, mind pedig a tőkés fejlesztésre gyakorolt hatását illetően, ellentétes módon érvényesült. A feudális maradványok, valamint az ezzel szoros kapcsolatban levő egyoldalu extenziv, főként gabonatermelésre alapozott mezőgazdaságot a válság sulyosan érintette. Az elmaradottságból következően magas önköltséggel termeltek. Amiként korábban utaltunk rá a gépesités még meglehetősen kezdeti fokon állt, ugyanakkor a munkaviszonyok területéről még mindig nem szorultak ki a feudális jellegü ledolgozás formái, amelyekből adódóan alacsony volt a termelékenység.

Az 1870-es évek végétől az agrárválság által meggyorsitva Európaszerte - Anglia kivételével - bevezetésre került védővámos politika a magyarországi gabona értékesitést is nehezitette. Amennyiben ugyanis az export a monarchián kivüli piacokra irányult, a védővám rendszerekre való áttérés után ez jelentősen megnehezült, hiszen a magas vámtételek fizetése miatt a jóval alacsonyabb önköltséggel termelt amerikai buzával való versenyzés szinte lehetetlenné vált. A védővámos politika bevezetése hazánk számára, ha a válság előtti időszakhoz képest kedvezőtlen tényezőt is jelentett, és a monarchián kivüli értékesitést meg is nehezitette, a válság viszonyai közepette kedvező volt. Magyarország, mint az Osztrák-Magyar Monarchia része a birodalom közös vámrendszerébe tartozott, s igy a monarchia által bevezetett védővámrendszer a monarchia piacán monopolhelyzetet biztositott a magyar mezőgazdasági termények számára. A válság hatására bekövetkező árcsökkenést - az 1880-as években a 70-es évekhez képest 17%-os - kiküszöbölni természetesen nem lehetett, de minden-

esetre mérsékelte azt. A monarchia keretébe való tartozás tehát nagyszerűen ellensulyozta azt a kedvezőtlen hatást, amit a védővámos politika bevezetése a vám külföldön eredményezett. Más szóval, a közös vámterület, a birodalom kereteibe való tartozás Magyarországot, pontosabban a mezőgazdaságot annak ellenére, hogy hazank agrárország volt az ipari országok mezőgazdaságához tette hasonlatossá, s egyben ellensulyozta azt a hatást is, ami az Ausztriától való függés, s ennek következtében az ipar korlátozott fejlődése miatt a belső piac szük voltában jutott kifejezésre.

A fentiekben jellemzett viszonyok hatással voltak a válságból való kilábalást előmozditó modernizálásra is. A gabonaválság hazánkban is előmozditotta mind a gépesitést, mind pedig a gabonanemüekkel szemben más, beltenjes müvelést igénylő kulturák térhóditását, és általában a mezőgazdaság tőkés fejlődését, amelyekre a későbbiek során visszatérünk. Ugyanakkor az Ausztriától való függés, valamint a feudális maradványok gátlólag hatottak a tőkés fejlesztésre. A monarchia monopolizált piaca, amikor is a mezőgazdasági termények az európai viszonyokat tekintve a monarchiában még mindig kedvező feltételekkel értékesültek, korlátozta a nagyobb arányu technika fejlesztést. Ugyancsak ebbe az irányba hatott a nagybirtok rendszer fennmaradásából adódó rendkivül széles mezőgazdasági nincstelen réteg megléte is, akiket a korlátozott ipar fejlődése sem tudott felszivni. E széles tartalékhadsereg lehetőséget adott arra, hogy az önköltségcsökkentést jórészben ne a technikai fejlesztéssel, hanem a mezőgazdasági nincstelenek kizsákmányolásának fokozásával valósitsák meg.

A fentiekben tárgyalt és bemutatott kedvező-, kényszeritő- és gátló tényezők vizsgálata alapján kell szemügyre vennünk a mezőgazdasag technikai fejlődésének eredményeit.

c) A mezőgazdaság technikai fejlődésének előrehaladása

A technikai fejlődés fő vonásai - szakaszai a nyugat-európai országokban

Amint a korábbiakban láttuk a magyar mezőgazdaság tőkés technikai átalakitása az 1800-as évektől vette kezdetét, nagyobb arányu kibontakozására csak az 1870-1880-as években teremtődtek meg a feltételek Magyarországon, miként a kelet-európai országokban, és az elmaradt országokban általában, a nyugat-európai országokhoz képest jóval később, háromnegyed-, egy évszázaddal megkésve indul meg a mezőgazdasag technikai átalakitása. A nyugat-európai országokban a technikai forradalom az ipari forradalom kibontakozásával, a XVIII. sz. végétől indult meg, amikor is a belső piac jelentős kitágulása a mezőgazdaság gyors fejlesztésére ösztönzött. Ugyancsak ilyen irányu ösztönzést ad az ipari forradalom azáltal is

hogy a mezőgazdasági népesség egy részét, sőt jelentős tömegeit elszívja a mezőgazdaságból, s igy a mezőgazdaság munkaerő-ellátása is a technikai fejlesztést követelte meg.

Az ipari forradalommal jelentős változás következett be a mezőgazdaság fejlődésében. A feudalizmus korában, sőt még a kapitalizmus időszakában is egy ideig a mezőgazdaságot a természeti viszonyok korlátlan úrai ma jellemezte. A földmivelés kézi munkára és igaerőre vagyis kezdetleges eszközökre épült. A társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás kisméretü stb. A mezőgazdaság magába foglalta csaknem a teljes feldolgozó ipar, malom, sörgyártás, hus-, tej-, pékipar -, a mezőgazdasági termelőeszközök, valamint a fogyasztási cikkek nagy részének előállitását is (házépitás, mezőgazdasági szerszámok készitése, szövés, fonás, butorok előállitása stb.).

E téren jelentős változás az ipari forradalom kibontakozásával következik be, amikor is az ipar átvette a mezőgazdaságtól a termelőeszközök, fogyasztási cikkek és a főbb élelmiszeripari termékek gyártását.

Az ipar fejlődése egyre nagyobb mértékben változtatta meg a mezőgazdasági termelés környezetét, egyrészt uj és mind nagyobb tömegü termelőeszközeivel, másrészt a közlekedés óriás arányu kifejlesztésével. Mindezek alapján a mezőgazdaság technikai fejlődése is meggyorsult és a természeti folyamatok változtatása rendszeressé vált és a mezőgazdasági termelés alapvonásává lett (trágyázás, nemesitès, tenyésztői munka). A mezőgazdaság a korábbi fejlődési szintről az állati vontatásu gépek korszakába lépett, mig az ipar ebben az időszakban már a gépi nagyipar vagy gyáripar szakaszában tartott.

Ez más szóval azt is jelentette, hogy az ipari forradalom korszakában az ipar utja elvált a mezőgazdaságétól, a mezőgazdaság fejlődése elmaradt az ipar fejlődése mögött. Lenin a mezőgazdaság müszaki-gazdasági szinvonalával kapcsolatban a XX. század elejére vonatkozóan azt állapitja meg, hogy az még a legfejlettebb mezőgazdasági országokban is közelebb állt az ipari manufaktura fokához, mint a gépi nagyiparéhoz. A gőzgép az iparban gyökeres technikai átalakitást eredményezett, mig a mezőgazdaságban csupán a gőzgéppel hajtott cséplőgép formájában terjedt el általánosan. Fakadt ez egyrészt a kisgazdaságok nagy számából, ahol a gépi technika a kézi erőre alapozódik, másrészt az olcsó munkaerő meglétéből - főként a nagyszámu agrár nincstelen réteggel rendelkező országokban -, ami a nagybirtokon is fékezőleg hatott a gőzgépek terjedésére.

A nyugat-európai országok ipari forradalmának kibontakozása a nyugat-, valamint a közép- és kelet-európai országok mezőgazdaságai közötti addig is meglevő különbséget tovább fokozta. Az ipari forradalommal a világtermelés a gépi nagyipar és a mezőgazdaság zónáira különült el. Az ipari övezetekben a mezőgazdaság szorosabban haladt az ipar mögött, mig az ipari bázisoktól távolabbi mezőgazdasági területeken elmaradt, amelyet a

mezőgazdaság technikai forradalmának időbeli eltérése tovább fokozott, elmélyitve a meglevő egyenlőtlenségeket.

Hogyan mutatkozott meg e különbség a technikai fejlődést illetően a magyar- és a nyugat-európai országok mezőgazdasága között?

Az első világháboru előtti korszak technikai fejlődését a szakirodalom [illegible] korszakra osztja: a) az ipari forradalom korszaka; a XVIII. sz. utolsó és a XIX. sz. első évtizedei b) a XIX. sz. középső évtizedei és c) a XIX. sz. utolsó és a XX. sz. első évtizedei.

Mi jellemezte az egyes szakaszokat? Az első szakaszban a nyugat-európai országok földmüvelésére a nyomásos gabonagazdálkodás a jellemző, amelyhez a kezdetleges istállózással folytatott állattenyésztés csatlakozott. Az istállózás terjedésével párhuzamosan terjed a vetett takarmányok termesztése (lucerna, vörös here), valamint az istállótrágyázás. Ugyancsak erre az időszakra esik a burgonya, kukorica elterjedése is. Angliában, mint a mezőgazdaság tőkés fejlődésének élén járó országban nagy jelentősége van az állattenyésztésnek, ezzel kapcsolatban az állatnemesitésnek. A gépesitést illetően fontos találmányokkal találkozunk (járgányos cséplő, vetőgép, egysoros lókapa, járgányos szecskavágó stb.), amelyeket persze mind igaerővel vontattak.

A XIX. század középső évtizedeiben - vagyis a második szakaszban - szintén a nyugat-európai országokra vonatkozóan, egyrészt a korábbi szakasz kezdeményezéseinek kibontakozása és széles körüvé válása, másrészt azonban uj módszerek és eljárások elterjedése figyelhető meg. A földmüvelési rendszert illetően a nyomásos gazdálkodással szemben a váltógazdaságra térnek át (amely a rendszeres istállótrágyázáson, több kapásnövény széles körü elterjedésén, valamint a rendszeres takarmánytermesztésben alapult - norfolki négyes vetésforgó).

Az ipari forradalom eredményei nyomán - a szerszámok és a gépi eszközök fejlesztésével, a termelés agrotechnikai és zootechnikai szinvonalának emelésével, továbbá a racionális üzemvitel térhódításával - az agrikultura fejlődése meggyorsult.

Számos géptipus alakult ki és terjedt is el e korszakban. (Csak a fontosabbakat emlitve: aratógép, fűkasza, burgonya szedőgép, répaszedő, [illegible]eke, gőzcséplő, önetető szecskavágó stb.)

A növénytermesztésben kiemelkedő jelentőséggel birt egyes növényfajták nemesitése és térhódítása (pl. cukorrépa), valamint a műtrágyázás kialakitása és használatának elterjedése. Az állattenyésztést illetően a számos fontos tényező közül mindenekelőtt a modern istállózás általánossá válására kell utalni.

A közlekedés forradalmasodásával speciális árutermelő vidékek, [illegible]ezetek alakultak ki.

A harmadik szakasz a módszeres és korszerü gazdálkodásra törekvő mezőgazdaság korának nevezhető. E korszak technikai előrehaladásában nagy osztönző szerepet játszott a 19. század végi agrárválság, amelynek

hatására mind a földmüvelési rendszer, mint a gépesítés és egyéb területeken jelentős haladás figyelhető meg.

A növénytermesztést illetően, a műtrágyázás általános alkalmazása mellett, e korszak jelenti a zöldtrágyázás kezdetét is. Ugyancsak lényeges uj elem a vetőmagvizsgálat alkalmazása, a rendszeres növényvédelem kialakulása és elterjedése. A korábbi szük keretek között mozgó és helyi jelentőségü gyümolcs- és zöldségtermelő kulturák nagyobb arányuvá válnak stb.

Az állattenyésztésben az istállózás modern formáinak továbbfejlesztése, az okszerü takarmányozás általános elterjedése és uj kulturfajták térhóditása jellemzi e szakaszt.

Számos fontos uj gép feltalálása esik e korszakra (négyzetbevetőgép, kerekes traktor, lánctalpas traktor, kalapácsos daráló), amelyek azonban majd csak később váltak általánossá. E korszakban kerültek viszont tomeges alkalmazásra - ismételten hangsulyozván, hogy a nyugat-európai országokban - az előző korszak gépei.

Tekintsük át ezek után a magyar mezőgazdaság technikai fejlődésének fő vonásait a dualizmus korában.

A mezőgazdaság technikai fejlődése

A mezőgazdaság technikai fejlődése előrehaladásának fontos mutatója a gépesitettség, amelyre vonatkozóan a korábbiakban láttuk, hogy az 1870-es évek elején milyen rendkivül alacsony szintü volt. Az 1860-as évekkel kezdetét vett gépesités a válság hatására meggyorsult, tükrozik ezt a gépbehozatalra vonatkozó adatok is, amelyek szerint az 1880-as évek második feléhez képest a századfordulót követő évtized behozatali többlete (a behozatal és kivitel értékének különbozete) több mint négyszeresére nőtt. A századfordulón használatba vett gépeknek közel 60%-a importált volt. A gépesités folyamata - statisztikailag - csak a behozatal adatain követhető nyomon, e szerint a gépesités nálunk, megfelelően a mezőgazdaság strukturajának, a gabonacséplés gépesitésével indult meg. Az 1880-as évek második felében a behozatali érték közel fele a cséplőgépre esett, később egyenletesebbé válik, majd a századforduló utánra a vetőgép szerepe növekszik meg.

A gépesités terén elért eredmények csak 1895-ben mutathatók ki. Eszerint 1871 és 1895 között a gőzcséplőgépek száma kozel négyszeresére (3,7) a lóerőre készült cséplőgépeké 15-szorosére, a lóvontatásu vetőgépeké kozel hétszeresére, az arató- és kaszálógépeké háromszorosára nőtt. A gépek országrészek szerinti megoszlás rendkivül egyenlőtlen, a legkedvezőbb a helyzet a Dunántulon és az Északnyugati-Felvidéken. Igy pl. a Dunántulon - ahová a szántóterületnek egyötöde sem esett -, a legfontosabb gépeknek kozel fele, vagy legalább is egyharmada oszpontosult. A szélső

pólust ebben a vonatkozásban is Erdély képviselte, az ország szántóterületének több mint 1/3-ával szemben az egyes mezőgazdasági géptipusokat csak 2-4%-át birtokolták. Még élesebb a különbség a megyei részletezésű vizsgálat esetén, igy például a vetőgép elterjedtségét az őszi búza vetésterületével vetve egybe azt tapasztaljuk, hogy egyes megyékben a vetőgép állománya az őszi búza, 70-80%-ának a gépi vetéséhez elegendő, más megyékben mindössze csak 1-3%-ára.

A gépesités terén elért eredmények természetesen nem vezettek oda, hogy a nyugat-európai országok szinvonalát elértük volna. Németországban pl. akár a gazdaságok, akár a földterületekkel való egybevetés alapján is vizsgáljuk a gépesitést, körülbelül a magyarországinak kétszerese a gépesitettség foka.

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének előrehaladásában, a belterjesség fokozásában fontos szerepe van a trágyázásnak. Az istállótrágyázást illetően a XIX. század végére a nagy- és középbirtok jó része már megfelelő trágyateleppel és trágyakezeléssel birt, s e birtokon az istállótrágyázásnak már fontos szerepe volt. A századfordulót megelőzően a rendelkezésre álló tragyamennyiség 9 évenkénti trágyázást tett lehetővé - országos viszonylatban -, ezzel szemben a Dunántulon az ismétlődés évszáma 6.6, mig az ország keleti részén csak 10,7.

A talajerő visszapótlásában - a szervestrágya mellett - a XIX. sz. közepétől Európa-szerte egyre növekvő szerepet nyert a mütrágyázás, amely nálunk a századforduló körül kezdett nagyobb mértékben tért hóditani. Igy pl. Magyarország szuperfoszfát fogyasztása 1897-1901-hez képest 1907-1913-ra kozel otszörösére nőtt. Amig 1898-ban az 1 kat. holdra szántóra jutó mütrágya mégcsak 2,6 kg körül mozgott, 1907-ben 5 kg és 1913-ban 12 kg. (Az 1913-ban felhasznált mennyiség közel 3 millió q-ra rugott.) Az egyes megyék tekintetében e téren is rendkivül nagy különbségek voltak: igy pl. 1907-1913 között a belföldön termelt szuperfoszfát megyei felhasználását illetően olyan különbségek adódtak, hogy amig 5 megyében 20 kg-on feletti mennyiség esett 1 kataszteri holdra, 6 megyében 15-20 kg, ezzel szemben 7 megyében 1 kg-on aluli, 13 megyében 1 és 3 kg közötti mennyiség és 11 megyében 3-5 kg. A nyugat-európai országok mögött természetesen még a magas arányszámmal szereplő megyék is elmaradtak. Nem hagyható persze figyelmen kivül e megállapitásnál az a tény, hogy Magyarországon a mütrágyahasználat lényegében csak a századforduló körül indult meg, szemben a nyugat-európai országokkal, ahol már több évtizedes előzményei voltak. Ilyen helyzetben néhány év alatt is gyors növekedés érhető el. Mindehhez még további két megjegyzést kell füznünk. Egyrészt a nyugat-európai országokhoz viszonyitott elmaradással szemben hazánk mütrágyahasználata a kelet-európai országokhoz képest lényegesen kedvezőbb, másrészt az első világháboru előtti szintet a tőkés korszakban - beleértve tehát az 1920-1930-as éveket is - alig haladtuk tul.

A [illegible] termőképességének fokozásában jelentős szerepet töltött

be a talajjavítás is, ami e korszakban ugyancsak figyelemreméltó növekedést mutat. E munkálatok közül - amelyek 1879-től vették kezdetüket - a legjelentősebb a lecsapolás volt. Az 1879-1913 között lecsapolt terület mintegy 2,5 millió kataszteri holdat tett ki. A lecsapolásoknál képest jóval szerényebb eredmények születtek az öntözés (1900-ig 20,5 ezer kh) és az öntözés (1912-ig közel 40 ezer kh) terén. A talajjavítási munkálatok finanszírozásában jelentős terhet vállalt magára az államhatalom is. 1895-ig közel 1,7 millió forintot, míg a földbirtokosok mintegy 8,5 milliót.

Az államhatalom ilyen jellegű közreműködése a folyók szabályozásánál volt különösen kiemelkedő, 1867-1900 között folyamszabályozásra 191 milliót fordított az állam. Ugyanezen időszakban az ármentesítő társulatok beruházása közel 150 millió forintra rugott. E munkálatok fontosságát mutatják az alábbi számok: a Dunavölgyi ármentesítő társulatok 1900-ig közel 2 millió holdnyi területet, míg a Tiszavölgyi társulatok több mint 4 millió holdat mentesítettek az árvíztől. E társulatokon kívül még 100 lecsapoló társulat működött, amelyeknek működése több mint félmillió kat. holdra terjedt ki. Mindezek jelentős szerepet játszottak a mezőgazdasági termelés emelkedésében.

A művelés alá vont terület növekedése, az ugarterület csökkenése

A mezőgazdaság technikai fejlődése alapján nőtt a művelés alá vont terület nagysága és jelentős változás következett be a művelési ágak arányában is. A szántóföld területe 1873-1913 között közel egyharmaddal, 5,5 millió kataszteri holddal nőtt. A szántó növekedése legnagyobb mértékben a terméketlen terület csökkenéséből (kb. 1/3 részben erdőirtásból) a legelő és rét feltöréséből állt elő. A művelési ágakban bekövetkezett változás eredményeként a szántó aránya az 1873. évi 3[illegible]-ról 1883-ra 41[illegible]-ra, míg 1913-ra 45,5[illegible]-ra módosult. Ezzel szemben a rét aránya 1873-1913 között 13,3[illegible]-ról 9,2[illegible]-ra, a legelőé 14,9[illegible]-ról 11,8[illegible]-ra csökkent. A művelési ágak arányaiban a legnagyobb mérvű változás az 1870-es években következett be. (A szántóterület évi növekedése 1873-1883 között évi 330 ezer kh, míg 1883-1913 között évi 70 ezer kh.)

A szántóföld kiterjesztése már önmagában is jelentős mutatója a mezőgazdaság fejlődésének, különösen akkor, ha az a terméketlen területek rovására történik, de a döntő kérdés persze az, hogy hogyan alakul a vetésterületen belül is az ugar területe. A kiegyezés körüli időszak mezőgazdaságának elmaradottsága tükröződött az ugarterület rendkívül magas arányában is; az 1870-es évek első felében a szántóföld területének közel 22[illegible]-át tette ki. Az e téren bekövetkezett jelentős előrehaladást mutatja, hogy a fenti arányszám 1900-ra 10,9[illegible]-ra csökken le. A csökkenés a

1890-es években volt a legnagyobb - évi 90 ezer kat. hold, mig 1871-75 - 1886-90 között 37 ezer kh.

Az országos adatok e vonatkozásban is rendkivül nagy különbségeket takarnak. Igy pl. 1900-ban, amig az országos átlag feletti megyékben az ugarterület aránya - a 10,86%-os országos átlaggal szemben - 18%-os, az ország egyéb területein, amelyekre az ország szántóterületének 57%-ra esett, csak 5,4%. Az alacsony ugararány a mezőgazdasági termelés szempontjából elsődlegesen fontos országrészekre jellemző, mig a magas arányszám Erdélyben (22%) a Tisza jobb- (15,9%) és balpartján, valamint a Duna-balpartján figyelhető meg.

A birtokok tipusonkénti vizsgálata ugyan nem végezhető el, de a számtalan részadat egyértelmüen azt mutatja, hogy a nagybirtokon már minimális az ugar aránya, mig a paraszti birtokon magas; 1911-1913-ban a 100 holdon felüli birtokon 7,8, mig a 100 holdon aluli gazdaságokban 10%-os. Az országrészek közötti különbség külön a nagybirtokra vonatkoztatva is érvényes.

A fenti adatok - különösen, ha országrészek szerint vizsgáljuk az ugarterületet - egyértelmüen bizonyitják, hogy az ugar vonatkozásában sem lehet általában a mezőgazdaság elmaradottságáról beszélni, hanem csak egyes országrészeket illetően. Sőt még az országos adatok alapján sem állapitható meg lényeges különbség Magyarország és más országok között.

Az ugar területének fokozatos és jelentős csökkenése már önmagában is mutatja, hogy a gazdálkodás belterjesebbé vált. A nyomásos gazdálkodást egyre nagyobb mértékben váltja fel a szabadgazdálkodás, sőt a nagybirtokon a földmüvelés rendszerét illetően már a norfolki négyes vetésforgó terjedésével találkozunk.

A mezőgazdaság technikai fejlődésére vonatkozó fenti áttekintés alapján most már azt kell megvizsgálni, hogy milyen előrehaladás történt a mezőgazdasági termelés terén, hogyan és mennyiben realizálódott a technikai fejlődés hatása a vetésterület, a terméseredmények és főként az átlagtermések alakulásában?

d) A mezőgazdasági termelés fejlődése és eredményei a dualizmus időszakában

A szántóföldi termelés alakulása

A szántóföldi termelést vizsgálva szembeötlő az egyes termékek termésmennyiségének nagyarányu megnövekedése. Igy pl. 1871-1880 és 1900-1910 között a buza termésmennyisége két és félszeresére (16,5 millió q-ról 41 millió q-ra) nőtt, a kukoricáé több mint duplájára, a rozsé, árpáé és zabé 55-80%-kal. Rendkivül nagy növekedés figyelhető meg egyes ipari, valamint takarmánynövények terméseredményeiben; igy a burgonyá-

nál 3,7-szeres, a cukorrépánál több mint 6-szoros, a takarmányrépánál 7,6-szeres és a vetett takarmányoknál közel 5-szörös. A termésmennyiség ilyen nagymértékü megnövekedése, egyrészt a vetésterület kiterjesztése, másrészt pedig a termelékenység - az átlagtermés - növekedése következtében állt elő.

A vetésterület kiterjesztése szoros kapcsolatban állt - mint láttuk - a müvelési ágakban végbement változással, valamint az ugarterület csökkenésével. A vetésterület 1871, 1880-1900, 1910 között több mint 30%-kal - 15 millió kat. holdról közel 20 millió kat. holdra - nőtt. A legnagyobb arányu növekedés 1876-1880 között figyelhető meg, amikor is a bevetett terület a megelőző 5 éves periódushoz képest 1,7 millió kat. holddal - vagyis 12%-kal - nőtt. Ez a növekedés a szántóföld területének kiterjedéséből következett, amely ebben az időszakban 10,4%-os. Az ugar területe ekkor nemcsak hogy nem csökkent, hanem még 4,3%-kal növekedett is, mig a későbbi években végbemenő bevetett terület növekedésnek már ez is nagyon fontos tényezője volt, sőt a századfordulóig ennek van a legdöntőbb szerepe. Az 1881-85-ös években az 1876-1880-as évekhez viszonyitva a bevetett terület növekedésének 70%-a eredt az ugarterület csökkenéséből, az 1886-1900-as években 60%-a, mig a századforduló utáni másfél évtizedben már csak 40%-a. Ha a vetésterület alakulását növényenként vizsgáljuk, ugy érthető módon rendkivül nagy egyenlőtlenségeket figyelhetünk meg. A learatott terület növekedése lényegében csak néhány növényre esett; igy az 1871-1880, valamint az 1901-1910 közötti növekedésnek 44%-a a buzára, 23%-a a kukoricára és 25%-a a vetett takarmányokra esett. E növények learatott területe a fenti időszakot tekintve 50, 34, illetve közel 200%-kal növekedett. Jelentős arányu növekedés figyelhető meg a takarmányrépa, cukorrépa, valamint a burgonya learatott területét illetően is, mig a rozs, a zab, a hüvelyesek és több ipari növény - dohány, repce és kender - területe viszont csökkent. Ennek megfelelően figyelemre méltó változás következett be a vetés -; illetve a learatott termékek strukturájában. A buza aránya pl. az 1871-1880-as évek learatott területének 26,65%-ról az 1901-1910-es évekre 30,7%-ra nőtt. Mivel azonban a többi gabonafélék részesedése csökkent, a gabonanemüek aránya 64,2%-ról 59,7%-ra módosult. Valamelyes növekedés figyelhető meg a kukorica és a burgonya arányában is (19,86 és 4,57%-ról 20,51, illetve 5,0%-ra). Jelentősen nőtt a répafélék és a vetett takarmányok részesedése. (A cukorrépa 0,28%-ról 0,91%-ra, a takarmányrépáé 0,59%-ról 1.59%-ra, mig a vetett takarmányoké 3,81%-ról 8,71%-ra.)

A termésmennyiség növekedésének másik fontos tényezőjét a termésátlagok jelentős növekedése képezte. 1871-1880 és 1901-1910 között a buza esetében az emelkedés 66%-os, a kukoricáé 60, a rozsé 71, a zabé 79%-os, különösen nagy az emelkedés a burgonya és a takarmányrépa esetében - 160, illetve 119%-os.

E nagyarányu növekedés olyan körülmények között következett be,

amikor a technikai fejlődés nem mutat valami nagy forradalmi változást. A technikai fejlődést illetően - amint a korábbiakban utaltunk rá - a gép-, valamint a műtrágyahasználat térhóditása az 1890-es években volt nagyobb jelentőségü. Az átlagtermelés viszont akkor nőtt a legnagyobb mértékben, amikor a technikai fejlesztés még alig hogy megindult, vagyis az 1880-as években és az 1890-es évek első felében, majd azt követően a növekedés üteme jelentősen lelassult. A buza átlagtermése az 1871-75 évi kataszteri holdankénti 3,53 q-ról az 1886-1895-ös évekre 7,13 q-ra emelkedett, 1896-1906 között ennél 5,3%-kal alacsonyabb. Stagnálás, sőt egyes esetekben egyenesen visszaesés figyelhető meg a századforduló után, illetve a 90-es évek második felétől más termékeknél is. Néhány terméket emlitve: az 1880-as években az 1870-es évekhez viszonyitva a rozs átlagtermése 48%-kal emelkedett, az árpáé 28, a zabé 34, a kukoricáé 37, a burgonyáé 91%-kal stb. mig a századforduló utáni évtizedben az 1890-es évekhez képest - a fenti termékek sorrendjében - mar csak 6, 4, 2, - 0,2, illetve 10%-kal. Jelentősebb növekedés csak néhány növény esetében következett be. Azon főtermékek értéke, amelyek fejlődése a századforduló után alig haladt előre, vagy stagnált 1901-1905-ben a növénytermelés értékének 75%-át tette ki. A szántóföldi termelést illetően tehát a századforduló után a lelassulásról beszélhetünk, amit bizonyit a szántóföldi termékek értékének alakulása is, amely 1886-1890 és 1896-1900 között 40,5%-kal növekedett, mig 1896-1900 és 1901-1905 között már csak 18,7%-kal.

Gyors és nagyarányu növekedésről mind a termésátlagok, mind pedig a termésmennyiség vonatkozásában a 19. század utolsó évtizedeiben beszélhetünk. A magyar mezőgazdaság egész tőkés korszakát tekintve a leggyorsabb fejlődés ebben az időszakban figyelhető meg, mig a századforduló után a szántóföldi termelést illetően a fejlődés lelassulásának tendenciája lépett előtérbe. Miben rejlik ennek magyarázata? E jelenség okát egyrészt a vetésterület 19. század utolsó évtizedeiben megvalósult nagyarányu kiterjesztésében lelhetjük. Nyilvánvaló, hogy az addig nem müvelt földek egy ideig különösebb technikai fejlesztés nélkül is magas termésátlagot biztositottak. Másrészt a hozamok a külterjes, primitiv gazdálkodás miatt az 1870-es években még rendkivül alacsonyak voltak. Ilyen körülmények között különösebb technikai fejlesztés és nagyobb arányu beruházások nélkül is jelentős átlagtermés-növelés érhető el. Egy idő után azonban az előrehaladás már csak a korszerü agrotechnikai vivmányok alkalmazása, a gépesitás stb. utján biztositható. Mivel a magyar mezőgazdaságban a gépesitás foka, a műtrágya használat - a viszonylagos gyors növekedés ellenére is - rendkivül alacsony volt, a termésnövekedés a századforduló után szükségképpen kis mértékü lehetett. Sajátos okként, de fontos szerepet játszott ebben a magyar mezőgazdasági termékeknek az osztrák piacon uralkodó monopolhelyzete is, a magas monopolár miatt ugyanis a technikai fejlesztés utján megvalósitható önköltségcsökkentés, illetve a versenyképes-

ség fokozása nélkülözhető volt. Ehhez járult még a porosz utas fejlődés következtében meglevő széles mezőgazdasági tartaléksereg is, amely költségmentesebb önköltségcsökkentést tett lehetővé, mint a technikai fejlesztés.

A főbb mezőgazdasági termékek fejlődésének vizsgálata továbbmenően azt is mutatja, hogy a 80-as és 90-es évek első felében végbement magyarországi fejlődés eredményeként Magyarország és a nyugat-európai országok fejlettségi szinvonalbeli különbsége csökkent, míg a századforduló utáni időszakban fokozódott. Jól példázza ezt a buza átlagtermésének alakulása. Magyarország átlagtermése az 1881-1885-ös években 6,33 q volt, 1891-95-ben 7,36 q és az 1900-1912-es években 7,0 q. Ugyanezen időszakokban pl. Belgium holdankénti átlagtermése 51%-kal, 34%-kal, majd a századforduló után már közel kétszerese, 98,6%-kal magasabb, mint a magyarországi. A németországi átlagokkal való összehasonlitás alapján a fenti időpontokban a megfelelő százalék számok 24,5, 13,3 és 65,7%, Németalföldhöz viszonyitva 62,6, 31,2 és 91,4%, Franciaországhoz képest 11,4, 2,9%-kal alacsonyabb és 12,8%-kal magasabb stb.

Hasonló tendencia figyelhető meg Kelet- és Dél-Európa más elmaradott országaiban is. Romániában a buza termésátlaga ugyancsak a fenti időszakokban 5,03, 6,78 és 6,7 q, Oroszországban 3,4, 4,1, illetve 3,8 q stb.

Az a fejlődés ami a termésátlagok vonatkozásában Magyarországon, valamint a Kelet- és Dél-Európa más országaiban az 1880-1890-es években végbement, jórészt a vetésterület kiterjesztéséből adódott, míg a nyugat-európai országokban a belterjesség fokozásával valósult meg.

A szántóföldi termelésre vonatkozó fenti adatokból egyértelmü következtetés vonható le a birtokos osztály jövedelmének alakulására, aminek főként az agrárválság időszakára van különös jelentősége, tekintve, hogy a válság alatt a földbirtokosok - nemcsak a közép -, hanem a nagybirtokosok is -, állandóan tönkremenésről panaszkodtak. Vajon a gabonaválságból, a gabonaárak kétségtelen nagy eséséből következik-e a panaszok létjogosultsága? A buza árak esésével szemben, annak ellensulyozására a válság által nem érintett termékek előtérbe állitása, a termelés megnövelése - a gabonára vonatkozóan is - és az önköltségcsökkentésre irányuló törekvés figyelhető meg. Mindezek azt eredményezték, hogy a növénytermelésből származó bevétel - a buzaár hanyatlása ellenére is - jelentősen megnövekedett. A Földmüvelésügyi Minisztérium számitása szerint a szántóföldi termelés értéke csak 1886-1890 között 19%-kal nőtt. Ugyanezen időszakban a buzatermelés értéke közel 25%-kal emelkedett, az 1886-1890-es értékhez viszonyitva az 1891-1894 között 23%-kal, mig az egész szántóföldi termelés értéke ugyancsak 23%-kal.

E néhány számadat alapján is megállapitható, hogy az 1880-1890-es években az egész mezőgazdaság, de döntően a földesurak jövedelme a gabonaválság ellenére is jelentősen megnövekedett, noha az e korszakban

jelentős fejlődést megtett állattenyésztés helyzetét még nem is vizsgáltuk. A következőkben tekintsük át az állattenyésztés fejlődését.

Az állattenyésztés fejlődése

A mezőgazdaság tőkés fejlődése vizsgálatánál fontos feladat az állattenyésztés fejlődésének figyelemmel kisérése, hiszen a mezőgazdaságból származó bevételnek tekintélyes hányada az állattenyésztésből származik. 1895-ben az állatállomány összértéke több mint 770 millió forintra rugott, amelynek 53%-a a szarvasmarhára, 26%-a a lóra, 13%-a a sertésre stb. esett. Az állattenyésztés jelentős helyet foglalt el a nemzeti jövedelem termelésében, a századfordulón - az 1899-1901-es évek átlagában - a mezőgazdaságban megtermelt nemzeti jövedelem több mint 40%-a az állattenyésztésből eredt - a 2,21 milliárd koronából 915,6 millió -. A növénytermesztésből és az állattenyésztésből eredő jövedelem aránya 1:0,87.

Ami az egyes állatfajták létszámalakulását illeti, korszakunkban egyenlőtlen. Nagyarányu növekedés a sertés és a szarvasmarhára vonatkozóan figyelhető meg; 1870 és 1911 között 74, illetve 34%-os. A lóállomány növekedése már csak 5%-os, mig a juh száma erőteljesen - 46%-kal - csokkent. A létszámalakulás egyenlőtlensége az egyes állatfajták esetében is megfigyelhető, igy pl. 1870-1884 között szarvasmarha évi növekedése kozel 20 ezer db, mig 1884-1895 között már több mint 4-szerese (86 ezer db), majd 1895-1911 között már csak 22 ezer db. Hasonló tendencia figyelhető meg a sertés létszám alakulásánál is (79 és 149 ezer növekedés, illetve 1,9 ezer csökkenés). Még erőteljesebben domborodik ki e tendencia akkor, ha a különböző állatfajtákat szarvasmarhára redukálva vizsgáljuk. Eszerint a fenti időszakokban a létszám - évi átlagban - a következő szerint alakult: 3 ezer csökkenés, 111-, illetve 23 ezer növekedés. Amint e néhány adatból is látható, jelentős létszámnövekedés a gabonaválság időszaka alatt, a válságból való kilábalás előmozditása érdekében valósult meg.

Az állattenyésztés fejlődése pusztán a létszámadatokkal nem ábrázolható, figyelembe kell annál venni a minőségváltozást is. A tárgyalt korszakban e téren jelentős változás következett be, megfigyelhető ez már 1884-1895 között is, mig 1895 után az állattenyésztés fejlődése immár nem, vagy csak nagyon kismértékben mutatója a létszámnövelés, a döntő a minőség, a fajta, jelleg megváltozása és a kondició javitása. Az ilyen jellegü változások figyelemmel kisérése rendkivül sok nehézségbe ütközik, biztonsággal csak a fajta jelleg változása kisérhető nyomon. Különösen nagy haladásnak lehetünk tanui a szarvasmarhára vonatkozóan, amig 1884-ben az állomány tobb mint 80%-a még magyar fajta, 1895-ben már csak kétharmada, mig 1911-ben kevesebb mint egyharmada. A magyar fajta még nagyobb arányu visszaszorulását igavonásra való kiváló alkalmatossága

gátolta. Igy pl. a magyar fajtáknak 44%-a az ökör és tinó, mig az egyéb fajtáknak nem egészen egynegyede, vagyis a magyar fajtákat jórészt már igázás céljából tenyésztették. Ebből következett, hogy a magyar fajták aránya a nagybirtokon nagyobb volt mint a parasztgazdaságokban. (Amig a magyar fajta szarvasmarha-állománynak 1911-ben 26%-a esett a 100 holdon felüli gazdaságokra, a szines fajtáknak csak 17%-a.) A 100 holdon felüli gazdaságokban a magyar fajta állomány több mint 3/4 része ökör és tinó, sőt a legfejlettebb vidékeken a Dunántulon és az észak-nyugati felvidéken 90%-on felül. Fontos mutatója a szarvasmarhatenyésztés belterjesebbé válásának a tehénállomány megnövekedése; az 1884. évi 37%-ról 1911-re 46,4%-ra, amiből a tej- és tejtermékek termelésének megnövekedése is következik.

A szarvasmarha minőség javulásához hasonlóan, nagyarányu fajta jellegváltozás következett be más állatfajtáknál is, igy pl. a sertésállományon belül a hussertés aránya 1884-1911 között megduplázódott (11%-ról 20%-ra).

Az állattenyésztésben a fordulat az 1880-as évektől következett be, amikor is komoly erőfeszitések történtek a modern, belterjes istállózott állattenyésztés fejlesztésére. A nagybirtokokon sorra jönnek létre a modern tenyészetek, 1890-ben több mint 180 jelentősebb szarvasmarha-tenyészet volt hazánkban (köztük természetesen állami tenyészetek is). Az állattenyésztés fejlesztésében jelentős szerepet vállalt magára az államhatalom is, nemesitett állatok külföldről történő beszerzése, hazai elosztása, szállitási dijakban nyujtott kedvezmények, kamatmentes hitelek stb. Fontos részét képezte az állami támogatásnak az állategészségügy fejlesztése is. (Csak egy példát emlitve erre; a különféle betegségek ellen beoltott állatok száma 1886-1889-hez képest 1893-95-ben 9,5-szeresére nőtt.)

Az állattenyésztés fejlettsége az ország egyes részei között rendkivül eltérő. Ennek mérésére a legalkalmasabb az egy kataszteri területre (szántó, rét és legelő) eső állatérték. Eszerint a Dunántul az országos átlagot 1895-ben 44%-kal mulja felül, köztük olyan megyék is vannak, amelyek több mint 75%-kal - Sopron, Vas -. (Itt minden egyes megye az országos átlag felett van.) A Dunántul magas értéke által emelt országos átlagot az ország egyéb területén csak 10 megye haladja tul.

Magyarország állattenyésztése alapvetően a paraszti birtokon nyugodott. Az állatállomány tulnyomó része a parasztság kezén volt. 1911-ben a szarvasmarha-állománynak több mint négyötöde a 100 holdon aluli gazdaságokra esett, a sertésnek kozel 85%-a, a lónak pedig több mint 87%-a. A 100 holdon felüli birtokok egyedül a juhtartásban játszottak vezető szerepet (az állomány 61,5%-a összpontosult kezükön).

x

A mezőgazdaság egészének fejlődése, alapvetően az állattenyésztés minőségi fejlődése alapján, a századforduló után is figyelemre méltó előrehaladást mutat, annak ellenére, hogy a növénytermelés vonatkozásában már a fejlődés ütemének lelassulását figyelhettük meg. Természetes, hogy a mezőgazdaság egésze, fejlődésének üteme az ipar fejlődése mögött elmaradt ugyan, de a mezőgazdaság szintje még mindig messze felette állt az iparénak, az ipar és mezőgazdaság együttes termelési értékének 70 %-a még 1913-ban is a mezőgazdaságra esett.

IV. A MODERN BANKRENDSZER ÉS KÖZLEKEDÉS KIÉPÜLÉSE

A mezőgazdaság tőkés átalakitása a 19. század második felében és a 20. század elején Magyarországon, a közép- és kelet-európai országokhoz hasonlóan, a legszorosabb kapcsolatban állott a modern bankrendszer és közlekedés kiépülésével.

Az európai kontinens nyugati területén a két folyamat korábban sohasem fonódott ily szorosan össze. A mezőgazdaság átalakulása Angliában egyrészt jóval korábban zajlott le, semmint abban a modern bankrendszer vagy közlekedés szerepet játszhatott volna. Sőt ez esetben még az ipari forradalom is megelőzte a közlekedés forradalmát. A viszonylag kicsiny szigetországban a fő termelési ágak tőkés átalakitásához nélkülözhetetlen szállitási feltételeket a sajátos természeti adottságok - partmenti hajózás lehetősége, folyóutak - és a 18. századi csatornaépitések biztositották. A modern bankrendszer igénye pedig azért nem jelentkezett, mert az átalakulás korai időpontja, a technikai fejlettség alacsony szintje részben viszonylag kisebb beruházási igényeket támasztott, másrészt a tőkeigény kielégitésére bőséges lehetőséget nyujtottak Anglia kiterjedt tengeri kereskedelméből, gyarmatbirodalmából és a "világ ipari műhelyének" szerepéből származó felhalmozási források.

Az európai kontinens nyugati országaiban már másként alakult a helyzet. A mezőgazdaság tőkés átalakulása, majd az ipar forradalmasodása itt nem előzte meg a modern közlekedés és hitelrendszer kiépülését sőt a mezőgazdaság és ipar forradalma nem is játszódhatott volna le ezen emeltyük nélkül. A kontinens nyugati felén tehát párhuzamosan megy végbe a mezőgazdaság, az ipar, a közlekedés és a hitelrendszer forradalmasodása. Az 1830-40-es évek a nyugat-európai vasutépités megindulásának és első nagy fellendülésének periódusa. A század hatvan-hetvenes éveire pedig lényegében be is fejeződött a vasuthálózat kiépitése. A vasuthálózat épitése a gazdaság minden területére kihatott, növekvő ipari igényeket támasztott, s a gazdaság modernizálódása a vasuthálózat körülményeihez igazodva összehasonlithatatlanul nagyobb dimenziókban játszódott le. A kontinens nyugati országaiban az angliaihoz mérten nagyobb, egyszerre jelentkező tőkeigény ellentétben állt a belső felhalmozás angliaitól jóval gyengébb lehetőségeivel. Éppen ezen viszonylagos elmaradottság kifejeződje volt a modern bankrendszer létrejötte. A nagyobb tőkeigény és kisebb

felhalmozott gazdagság ellentétét ugyanis éppen a bankrendszer volt hivatva feloldani, összegyüjtve és befektetve a mozgósitható tőkéket. A kontinens nyugati felének gazdasági forradalmában éppen ezért már igen fontos szerepet játszottak a bankok. Vonatkozott ez a Habsburg Monarchia, osztrák-cseh területeire is.

1. A bankrendszer születése és fejlődése

Első kezdetek

A bankrendszer kiépülését a monarchia keleti területein is hasonló igények ösztönözték. A reformkori Magyarországon - mint láttuk - a Pesti Hazai Első Takarékpénztár megalapitásával (1836) és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank létrehozásával (1841) indult meg a modern hitelrendszer kiépülése. 1848-ig azonban csupán kisebb takarékpénztár alapitásokra került sor, s mindössze 36 pénzintézet létesült az országban. A forradalom és szabadságharc veresége után a hitelrendszer fejlődése megtorpant, s csak az ötvenes évek stagnációját követően veszi kezdetét némi fejlődés. 1866-ban már 80 pénzintézet müködött az országban, zömében változatlanul takarékpénztárak, melyeknek müködése számos akadályba ütközott.

A bécsi kormány pl. Magyarországra is kiterjesztett egy régi osztrák rendeletet, amely a jótékonysági egyletekre vonatkozott; az ezáltal megszabott szük korlátok közé kellett volna a takarékpénztáraknak a maguk alapszabályait beszoritaniok, holott ebben az időben már többségükben részvénytársasági formában müködtek. Kormányintézkedések korlátozták a takarékpénztárak által nyujtott jelzálogkölcsönök kamatlábját is: 5%-nál magasabb kamatot nem szedhettek. Az egyetlen nagyobb alapitás, melynek kezdeményezése a nagybirtokos érdekképviseleti szerv, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) nevéhez füződött a Magyar Földhitelintézet 1863. évi létrehozása volt. Bár az intézet 1866-ig már 36 millió korona kölcsönt folyósitott, külföldi tőkeforrások hiányában távolról sem tudta fedezni a hiteligényeket, kielégiteni a hiteligénylők valóságos ostromát.

A nagy fellendülés 1867 és 1873 között

A magyarországi hitelrendszer fejlődésében azután a kiegyezéssel mintegy ugrásszerü változás következett be. A konszolidáció és a fellendülés hatására, amely a kiegyezést megelőző politikai válságot és mérsékelt konjunktúrát felváltotta, mindenekelőtt megindult a külföldi, főként osztrák banktőke nagyarányu behatolása. Az osztrák Rotschildok a bécsi Creditantstalttal és a magyar nagybirtok és nagytőke képviselőinek részvételével 1867-ben a Magyar Általános Hitelbankot; osztrák és angol tőkések a bécsi Angol-Osztrák Bank és magyar tőkések részvételével 1868-ban

az Angol-Magyar Bankot; a frankfurti-párizsi Erlanger--bankház a bécsi Franco-Osztrák Bankkal 1869-ben a Franco-Magyar Bankot alapitották. Ugyancsak az Erlanger-bankház alapitotta, most már a Franco-Magyar Bank részvételével, 1871-ben a Magyar Általános Földhitel Részvénytársaságot, 1872-ben pedig az Általános Municipális Hitelintézetet. Az öt bankot viszonylag magas részvénytőkével létesitették; a magyarországi hitelintézetek között valóságos óriások voltak. Együttes tőkeerejük 1872-ben megközelitette a 280 millió koronát és az összes magyarországi hitelintézetek tőkeerejének jóval több mint egyharmadát képviselte.

Az öt külföldi érdekeltségü nagybank mellett a kiegyezést követő években a hitelintézetek egész sora keletkezett; köztük kisebb bankok külföldi és belföldi tőkével, takarékpénztárak főleg belföldi tőkével, a belső tőkehalmozás alapján. A kapitalista fellendülést Európa-szerte kisérő alapitási, "gründolási láz" - amely 1872-ben érte el tetőfokát - elsősorban éppen hitelintézetekre irányult. A nagybankok nyakra-főre létesitettek kisebb bankokat és takarékpénztárakat - pl. az Angol-Magyar Bank 15 vidéki bankot - csak azért, hogy részvényeiket magas felárral továbbadják. Példájukat a kisebb hitelintézetek és magántőkések is követték.

Nagybankok és kisbankok, nagytőkések és kistőkések versenyeztek egymással a "gründolás"-ban és - a tőzsdei spekulációban, amellyel a részvények árfolyamát igyekeztek felhajtani. "... most alig mulik el egy-egy hét - irta az egyik ujság 1873 elején - melyben néhány élelmes vállalkozó 1-10 milliő alaptőkével tervezett bankra ne kérjen engedélyt". A takarékpénztáralapitási láz pedig odáig ment, hogy mondogatni kezdték: "nemsokára Pest nemcsak minden városrészének és utcájának, hanem minden nagyobb házának is saját takarékpénztára lesz".

Megtorpanás és összeomlások

A kiegyezést követő években gombamódra szaporodó pénzintézetek száma 1873-ra már 637-re emelkedett, miközben tőkeállományuk több mint hatszorosára (172-ről 548 millióra) ugrott. A nagy alapitási periódust ekkor heves erővel zárja le, rázza meg a Magyarországon először jelentkező tőkés válság. A gazdaság fejlettségi szintjének megfelelően a válság hatása legerőteljesebben éppen a hiteléletben jelentkezett.

1873. május 9-én kitört a "nagy krach" a bécsi tőzsdén, ezzel kezdetét vette a kapitalizmus eddigi történetének legmélyebb és legpusztitóbb válsága. A bécsi krachot csakhamar követte a pesti tőzsde; a szédelgésre alapitott vállalatok, főként hitelintézetek egész sora kártyavárként omlott össze és maga alá temetett számos egyébként életképes vállalatot is. A fővárosban és vidéken közvetlenül a tőzsdekrach után 26 bank és takarékpénztár került csődbe vagy kezdte meg felszámolását; sulyos hitelválság lépett fel, amelyen a bankjegykibocsátás szaporitása sem segitett. A követ

kező években folytatódott a pusztulás; a válság következtében összesen 74 hitelintézet tünt el, köztük az Angol-Magyar Bank, a Franco-Magyar Bank és testvérvállalatai is. A külföldi tőke, amely a kiegyezést követő években oly rohamosan nyomult be a magyarországi hitelszervezetbe, a válság okozta veszteségek miatt megingott, egy időre beszüntette magyarországi behatását, visszavonult a magyarországi piactól. A kiegyezés után létesült öt nagybank közül egyedül a Hitelbank vészelte át a válságot; csupán a legerősebb külföldi tőkeérdekeltség, a Rotschild-csoport tudta megtartani magyarországi előretolt állását.

Uj fellendülés és a banktevékenység változásai a nyolcvanas évektől

A nyolcvanas évek elejétől lassan kibontakozó ujabb konjunktura hullám nyomán a magyar bankrendszer fejlődése is uj lendületet nyert. Ezuttal is főként külföldi pénzcsoportok és bankházak lépnek fel kezdeményezően a magyar pénzpiacon. 1879-ben az osztrák nagytőke a francia nagytőkével szövetségben teszi meg az első lépéseket, majd 1881-ben az Union Générale-Länderbank csoport létrehozza a Magyar Országos Bankot. Ezzel egyidőben az osztrák Union Bank és francia szövetségesei (Société Générale és a Banque de Paris) igen jelentősen - 10-10 millió frt-ra - felemelik az addig 0,5, illetve 1,5 millió frt tőkével működő Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank, és a Magyar Jelzáloghitelbank alaptőkéjét, s igy a korábbi két kisbank a magyar hitelügy jelentős tényezőivé válik.

Egy osztrák-francia csoport a nagymultu Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alaptőkéjét kétszeresére emelte, miáltal a Hitelbankkal együtt a 80-as évek elejére már öt külföldi érdekeltségü nagybank működött az országban.

Egy osztrák-német csoport alapitotta 1890-ben a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bankot.

Néhány uj alapitás mellett több nagymultu, de addig szerény keretek között működő pénzintézet emelkedett tehát a nagybankok sorába. Ugyanakkor a felhalmozódó tőkéknek ismét jelentős részét fektették ujabb és ujabb pénzintézeti alapitásokba: a takarékpénztárak, népbankok, vidéki bankházak nagy sora alakult. A bankok és takarékpénztárak száma 1900-ra már elhagyta a 2000-t. A növekedésre azonban nem is annyira a pénzintézetek számának - 1873-hoz képest - közel megháromszorozódása, mind inkább a tőkeállomány mintegy megötszorozódése (548 millióról 2,6 milliard koronára) vet fényt. Ugyanakkor az általában is gyors fejlődésen belül a külföldi érdekeltségbe tartozó nagybankok, igy elsősorban a leginkább kiemelkedő Kereskedelmi Bank, Hitelbank, Leszámitoló Bank, valamint a jelentős részben belföldi tőkével dolgozó Pesti Hazai Első Takarékpénztár, amely ugyancsak a vezető bankok közé tartozott, az átlagosnál jóval gyorsabb

koncentrációt értek el. A Kereskedelmi Bank tőkeereje 1880 és 1900 között 38 millió K-ról 503 millió K-ra, a Leszámitoló Bank tőkeereje 19 millióról 110 millióra emelkedett. A 4 nagy bank, s a befolyásuk alá tartozó néhány egyéb pénzintézet együttes tőkeereje a magyarországi hitelrendszer össztőkeerejének 47%-át képviselte.

A vezető nagybankok a századforduló körül nemcsak hatalmas tőkeerejükkel emelkedtek ki a pénzintézetek sorából, de azzal is, hogy fontos gazdasági-pénzügyi területeket monopolizáltak már s befolyásuk a gazdaságban ezen üzleti tevékenység révén is növekedett. A Hitelbank pl. az 1873. évi válságot követően megszerezte az államkölcsön üzletek monopoliumát és "a magyar állam bankárjává" vált. Emellett döntő szerepet játszott a 80-as évek elejétől kezdve ismét megélénkülő vasutépitések finanszirozásában is. 1873-94 között a bank mintegy 60 nagy belföldi finanszirozó üzletet hajtott végre, és ezeknek több mint a fele esett államkölcsönökre és vasutépitésre. Mindezeket a nagy üzleteket jó összeköttetései, az arisztokráciával való kapcsolatai segitették elő. A Magyar Jelzáloghitel Bank 1881-től kezdve főként a községi kölcsönök kibocsátását monopolizálta. Az ebben az üzletágban elért dus profitoknak nem kis része volt abban, hogy - szerény kezdetek után - tőkeerejének növekedése 70-szeres volt a század utolsó két évtizedében.

Végül - de nem utolsó sorban - emlitsük meg a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot, amely csak a 90-es évek folyamán jutott ilyen monopoliumos üzlethez, de ez azután annál nagyobb profitot biztositott számára. Ez a helyiérdekü vasutak finanszirozása volt.

A pénzintézetek üzleti tevékenységében természetesen a vizsgált periódusban mindvégig döntő szerepet játszott a mezőgazdaság hitelellátása. A jelzáloghitelek állománya a 19. század második felében a pénzintézetek tőkeállományának általában 50-60%-át tette ki. A jelzáloghitelekhez képest 1867 után mindvégig alacsonyabb volt a bankok váltótárca üzlete, vagyis kereskedelmi és ipari hitelezése. Mindez egyértelmüen mutatja a kiépült bankrendszer erősen agrárcentrikus tevékenységét.

S ezen a ponton jutottunk el a magyarországi bankrendszer jellegzetesen közép- és kelet-európai sajátosságot mutató vonásaihoz. Ha e bankrendszer születése sok hasonlóságot mutatott is a kontinentális pénzintézeti fejlődéshez, a fejlettség eltérő szintje a hasonlóságok ellenére is figyelemre méltó különbségeket idézett elő. A legszembetünőbb vonások egyike, a banktevékenység előbb bemutatott elsődleges mezőgazdasági irányultsága. Ebben azonban korántsem merül ki a bankok speciális szerepe Európa e térségében. A pénzintézetek ugyanis Közép- és Kelet-Európában, s ezen belül Magyarországon is, hasonlithatatlanul nagyobb, kezdeményezőbb szerepet játszottak, mint Nyugaton. Ha az Angliához képest fennálló viszonylagos elmaradottság az európai kontinens nyugati országaiban a bankrendszer ottanitól eltérő jelleggel biró kiépülését és fontos szerepét hivta életre, a kontinentális Nyugat-Európával szemben is erőteljesen jelentkező elma-

radottság Közép- és Kelet-Európában a finanszirozás belső, spontán lehetőségeit a mezőgazdaságban és iparban egyaránt korlátozta és ezáltal a banktevékenység szerepét önmagától fokozta. Ehhez járult, hogy a gazdaság modern tőkés átalakulása e térségben nem indult meg egyidejűleg a nemzetgazdaság különböző egymásra kölcsönösen befolyást gyakoroló területein. A legdinamikusabb mezőgazdasági fejlődés ugyanis nem kapcsolódott egybe a gazdasági átalakulás mindent magával ragadó széles folyamával. Mivel a meginduló átalakulást is jórészt külső tényezők hívták életre, maga a mezőgazdaság átalakulása sem mehetett volna végbe a gazdaság más ágait fejlettségi szintben megelőző hitelszervezeti fejlődés nélkül. Az agrár érdekek és az ehhez kapcsolódó export igények (szállitás) játszottak tehát vezető szerepet a modern bankrendszer életrehivásában és gyors, a tőkés fejlődés legmagasabb szintjére emelkedő fejlettségi fokának kialakulásában.

2. A vasutépités

Ha a modern bankrendszer születése Közép- és Kelet-Európa országaiban ugyszólván elválaszthatatlan volt a terület agrárfejlődésétől, ugy hasonlóképpen a mezőgazdaság modernizálása által támasztott igények, s különösen a külső piacokra alapozott tőkés agrárfejlődés szükségletei követelték a modern közlekedés gyors megteremtését. A közlekedés forradalmasodása, a vasutak elterjedése Nyugat-Európában olyan korszakban megy végbe, amikor e területek ipari jellegüvé válnak és növekszik mezőgazdasági importjuk. Ugyanakkor a gyarmatbirodalmak felépitése, katonai blokkok formálódása is egyre fontosabb politikai és stratégiai jelentőséget kölcsönzött a modern vasuthálózat összeurópai kiterjesztésének, ami ráadásul kiváló üzleti befektetésnek is igérkezett. A nagy közép- és kelet-európai birodalmak - az Osztrák-Magyar Monarchia, az Orosz Birodalom - a modern közlekedési hálózat segitségével maguk is a birodalmi egység szorosabbra fogására törekedtek. A vasutépités ezért ugyszólván állami ügyként jelentkezik, s mindvégig állami közreműködéssel folyik. Mindezen tényezők hatására a vasutak Közép- és Kelet-Európában viszonylag korán jelennek meg.

Az első vonalak

A Habsburg Birodalom 1830-as években meginduló vasutépitkezése nyomán születő monarchiai vasutrendszer kiegészitéseként birodalmi szempontoktól és az osztrák élelmiszerimport igényeitől vezetve indul meg a magyarországi vasutépités is. Az első, viszonylag korán, 1846-ban átadott vasutvonalat - mindössze 46 km-es szakaszt - csak lassan követik ujabb vonalak. 1848-ig mindössze mintegy 200 km. Az 1850-es évektől,

a szabadságharc leverése után lényegesen megváltozik a helyzet. Az 1850-ben megteremtett közös vámterületen fellendülő forgalom igénye a vasutépités fontos korszakát nyitotta meg. Elsőként Bécs és Pest vasuti összeköttetését teremtették meg, de a jelentősebb épitkezések főként az évtized második felétől már a főváros és a nagy mezőgazdasági centrumok kapcsolatát is biztositották, 1866-ig 2160 km hosszuságu vasuthálózattal. A Bécs-Pest-Szeged-Temesvár vonal a legfontosabb gabonatermő délvidéknek, a Bécs-Szolnok-Debrecen vonal pedig az állattenyésztés tiszántuli centrumának bekapcsolását jelentette. A kiegyezés előtt felépitett magyarországi vasutak központja világosan felismerhetően Bécs volt, s a magyar vasutak ugyszólván az osztrák vasuthálózat kiegészitését képezték. "Amit az alkotmány visszaállitása előtti vasutakról mondani lehet - állapitotta meg 1869. január 9-én a Pester Lloyd c. ujság -, az, hogy nem érdemlik meg a vasuti rendszer, vagy vasuthálózat nevet... ahány vasut, annyi zsákutca, puszta kiágazásai a Lajtán tuli vasutaknak .. Magyarországnak a külvilággal Bécsen és Trieszten keresztül legyen kapcsolata"...

Vasutláz és panamák

Az 1867. évi kiegyezés után a vasutépitkezés rendkivüli fellendülésének tanui lehetünk Magyarországon. Miután a nagy magyarországi vasut konjunktura idején - az ötvenes évek közepétől a hetvenes évek közepéig - Ausztriában az államilag támogatott magánvasuti politika érvényesült, a magyar vasutak is magánalapitások voltak. (Az 1873-ig megnyiló vonalaknak mindössze 16%-a volt állami.) A magánvasutak állami támogatása abban a formában jutott kifejezésre, hogy egy-egy vasutvonal állami engedélyezésekor, általában 90 évre, a befektetett tőke után, ha a kimutatott jövedelmezőség ezt nem érte volna el, 5% kamatot biztositottak. A kamatgarancia rendszere példátlan üzérkedési, nyerészkedési lehetőségre adott módot. A nagy vasutépitkezések korszaka egyben a nagy panamák periódusává is vált.

A magánvasuti üzlet az engedély megszerzésével kezdődött. Ez elsősorban arisztokraták és más politikai "személyiségek" vadászterülete volt, akik jó összeköttetéseik révén "kijárták" valamely vasutvonal épitésének engedélyezését saját nevükre, ill. a velük kapcsolatban álló tőkeérdekeltség számára. Az engedélyezést - persze megfelelő "előkészités" után - az országgyülés tárgyalta; 1868 és 1872 között évente 4-5 vasutengedélyt iktatott törvénybe.

A "kamatbiztositással" egybekötött vasutengedélyeket tartalmazó "törvényalkotásoknak" köztudomás szerint olyan sötét volt a háttere, hogy a spekulációkat megvető Deák Ferenc, ha az országgyülés vasutügyről tárgyalt, - mint feljegyezték - kiment az ülésteremből.

Az engedélyezést igen sokszor nem az épitkezés megkezdése, hanem

az engedélyokirattal való spekuláció követte. Az engedélyokiratok rendszeres adás-vétel tárgyát képezték és addig, mig valamely engedélyezett vasutvonal tényleges kiépitésére került sor, gyakran egymást követő engedélyesek hosszu sora gazdagodott meg. A nagy nemzetközi szélhámosok mellett a magyar urak sem riadtak vissza az ilyesfajta spekulációtól. Kialakult a nyerészkedőknek egy sajátos tipusa: az "engedélyesek" hada, akik azzal foglalkoztak, hogy összeköttetéseik révén vasutépitési és egyéb engedélyeket szereztek s azután zsiros pénzen továbbadták.

Ezek után az engedélyes, ill. az engedély birtokába jutott tőkeérdekeltség megalapitotta a vasuttársaságot és hozzákezdett az épitkezéshez. Minthogy az állam a befektetett tőke arányában vállal kamatbiztositási kötelezettséget, a vállalkozók iparkodtak minél nagyobb befektetéseket kimutatni, hogy a kamatbiztositási összegeket felsrófolják. A vasuttársaságok kifogyhatatlanok voltak a "jogcimek" feltalálásában, amelyek révén szaporitani lehetett az amugyis busásan kimért állami támogatásokat. Egyszer az épitési tervek jóváhagyásának késésére, vagy az eredeti terveken véghezvitt változtatásokra, másszor a kedvezőtlen talajviszonyokra, elemi csapásokra és hasonló "előre nem látott körülményekre" hivatkoztak - ezeknek persze a fele sem volt igaz -, amelyek következtében az előirányzathoz képest "hatalmas kiadási többletek" merültek fel. Ilyen alapon az államtól kárpótlást, kamatbiztositási előleget, ill. állitólagos befektetések után hihetetlenül magas összegü kamatbiztositást követeltek.

Az állam 1870-ben még csak 1 millió, 1871 és 1873 között évi átlagban több mint 8 millió, 1874-ben 15,8 millió forintot fizetett ki kamatbiztositás cimén.

Amikor azután a tengernyi spekulációból végre megszületett és üzembe állt a vasut, sok esetben kiderült, hogy sulyos müszaki mulasztások történtek, a pálya igen gyatrán volt megépitve. Nem csoda, hiszen az üzleten annyian és olyan sokat kerestek, hogy magára az épitkezésre már kevés jutott. A kassa-oderbergi vasut egyik szakaszán pl. a forgalmat már két hónappal a megnyitás után be kellett szüntetni. A speciális egyéni érdekek érvényesitésére más módokon is lehetőség volt. Hadd idézzük erre vonatkozóan a kortárs szerzőket: "Görbe és Családi vasutak épültek rendszer és terv nélkül, az ország drága pénzén garantirozott vonalakat a befolyásos férfiak egyike a saját magtárához, a másik a parkjához vezette". ".. családi érdekekből regényes kanyarulatok készitettek" ami az illető birtoknál "roppant érték- és jövedelememelkedést okozott", ti. a földbirtok különbözeti járadékát hirtelen magasra szöktette.

Hatalmas nyerészkedésektől kisérve a kiegyezés utáni években épültek ki a magyarországi vasutak fő vonalai. Ezek között az első ipari szempontból is figyelmet érdemlő vasutak: a Pest-Hatvan-Salgótarján vonal (1867), a Hatvan-Miskolc (1870), majd a Salgótarján-Losonc, és a Miskolc-Bánréve (1871) vonalak. Ennek ellenére a fővonalak kiépitése idején az ipari [illegible] az összes vasuthálózatnak csak kb. 10%-át tették ki.

Az aggályt nem ismerő szédelgésekben, csalásokban tobzódó vasutláz eredményeként a kiegyezés utáni években rendkivül meggyorsult a vasutépitás az önkényuralom korszakához képest. Az 1850-es évek 250 km-es átlagával szemben a kiegyezést követően évente mintegy 600 km, 1867 és 1873 között összesen több mint 4000 km uj vasutvonalat adták át a forgalomnak; a vasuthálózat hossza az 1866 évinek csaknem háromszorosára, jóval 6 ezer km fölé emelkedett. A vasutak megjelenése egyes vidékek települési és gazdasági képét lényegesen megváltoztatta, gyorsütemü fejlődést, nagy gazdasági előnyöket biztositott számukra, a vasuthálózatba be nem kapcsolt vidékekhez képest.

Az 1873-as válság okozta megtorpanás a vasutépitkezések lendületét is megtörte. Néhány évi stagnáció után a nyolcvanas évek elejétől kerül sor az ujabb nagy fellendülésre. Ezekben az években kötik össze a korábban megépitett fővonalakat a helyiérdekü vasutvonalak sürü hálózatával. 1900-ban már 17 ezer, 1913-ban pedig több, mint 22 ezer km hosszuságu vasuthálózat üzemelt az országban.

Államositás

Ezekben az években a vasutépitás rendszerében lényeges változás megy ugyanakkor végbe. Mig előzőleg a nagy vasutépitás az államilag támogatott magánvasuti rendszer jegyében játszódott le, a válságot követően az állam közremüködése jelentősen növekszik. Ausztria 1877 decemberében tér vissza az államvasuti rendszerre (visszatéréséről beszélhetünk, hiszen az 1841 decemberi császári dekrétum a vasutépitést állami feladatnak nyilvánitotta, s csak 1854-ben tértek át a magánvasuti rendszerre). Ez időtől mindazon vasutakat, melyek addig az államilag biztositott kamatgarancia több mint 50%-át igénybe vették, állami tulajdonba veszik. Mint Ausztriában, Magyarországon is a válság nyomán bajba jutott vasuttársaságok szanálása jegyében veszi kezdetét az államositási folyamat. A fordulatot a Tiszai vasut 1880. évi államositása jelentette. Baross Gábor miniszteri tevékenysége idején és azt követően, a vasutak mind nagyobb része kerül az állam tulajdonába. A századforduló idejére a mintegy 14 ezer km hosszuságu állami vasuthálózat mellett mindössze kereken 3 ezer km magánvasut üzemelt csupán az országban. Az államositás nemcsak a panamák következtében leromlott vasutak válság idején különösen veszteségessé váló üzletének átvállalását, megváltását jelentette, de a további épitkezések még erőteljesebb állami előmozditását is. Az állami közremüködés végülis fontos szerepet játszott az európai mércével mérve is fejlett magyar vasuthálózat kialakulásában.

A közlekedés fejlettségi szintje serkentő hatásai

A magyarországi vasutsürüség közép- és kelet-európai mértékkel mérve különlegesen fejlett volt. Csak a századforduló idején 100 km^2-re közel 5 km, 100 ezer lakosra pedig kereken 87 km vasut jutott, ami nagyjából megegyezett az osztrák-cseh területek szintjével, jóval meghaladva az egyéb kelet- délkelet-európai fejlettséget, s közelitve a nyugat-európai szinthez.

A fejlett vasuthálózat természetesen gyökeresen átalakitotta az ország közlekedését, megteremtette modern gazdasági vérkeringését. A vasut jelentősége azonban korántsem merül ki a szállitási lehetőségek megnövekedésében. A vasut multiplikátorrá válik, kiépülése a gazdaság más ágaira is rendkivüli befolyást gyakorol sokirányu piacteremtő hatásaival. Mindenekelőtt kibővíti a munkaerő piacát, hatalmas tömegeket mozditva ki tradicionális mozdulatlanságából és százezrek számára lehetővé téve a bérmunkássá válás folyamatát. A tomeges vasutépitás azonban a föld- és tőkepiac helyzetét is jelentősen megváltoztatta, s a vasutláz korában rendeléseivel az ipar legfőbb piacává is vált. Mivel a vasutépitás első nagy hulláma, a fő vonalak kiépülése megelőzte az ipar forradalmasodását, a vasut által támasztott iparcikk-piacot a hazai ipar korántsem tudta kielégiteni. A hetvenes évek végén állapitották meg, hogy az eddig felépitett vonalhosszak mindössze 20%-án fektettek le hazai gyártmányu sineket, mig 12%-án osztrák, 16%-án francia, 20%-án belga és 26%-án angol cégek által szállitott sineket használtak. A mozdonyok viszont legnagyobb részt a bécsi Sigl-gyárból kerültek a magyar pályákra. Az 1875-ben üzemben volt 1001 mozdonyból mindössze 10 db készült belföldön.

A bányászat, kohászat, vasuti járműgyártás terén a vasut hatalmas közvetlen szükségletei azonban olyan feszitő igényt támasztottak, melyek - mint később látni fogjuk - szivó hatásukkal jelentős mértékben hozzájárultak a nehézipar technikai forradalmasodásának megindulásához. Ezek a hatások pedig tovább gyürüztek az ipar más ágaira és a gazdaság egyéb területeire is.

V. TŐKEFELHALMOZÁS ÉS A KÜLFÖLDI TŐKE SZEREPE

A gazdaság tőkés átalakulásának eddig vizsgált területe, a mezőgazdaság modernizálódása és ezzel kapcsolatosan a modern bankrendszer és közlekedés kiépülése hatalmas tőkeigényeket támasztott. Az 1850-60-as évektől jelentkező növekvő beruházási szükséglet kiáltó ellentétben állott a belső felhalmozás gyengeségével. Egyrészt a gazdaság alacsony fejlettségi szintje, elmaradottsága, másrészt a feudális gazdálkodás viszonyaiból öröklött nagybirtokrendszer, s annak részben konzerválódó jellegzetes pazarló fogyasztása - mely a gazdaság legfőbb ágának tőkefelhalmozását szoritotta minimálisra - tette lehetetlenné, hogy a tőkeszükségleteket a gazdaság belső felhalmozásából elégitsék ki. A tőkeszegénység annál is égetőbben jelentkezett, mivel az infrastruktura (közlekedési hálózat stb.) kiépitése olyan periódusban vette kezdetét, amikor az iparosodás még ugyszólván semmiféle forrást nem biztositott a hatalmas befektetésekhez (amint azt Angliában láttuk, ahol az ipari forradalom előzetesen, vagy a kontinens nyugati országaiban, ahol egyidejüleg zajlott le). Amikor pedig az ipar fejlődése is nagy lendületet nyert - mint látni fogjuk majd -, az a 19. század utolsó harmadára esik már, s az időközben lejátszódott hatalmas technikai változások már összehasonlithatatlanul nagyobb igényeket támasztottak, mint néhány évtizeddel korábban. Ha Angliában az egy munkásra eső beruházott tőke a 19. század elején egy munkás 4-5 hónapi fizetésének felelt meg, akkor a 19-20. század fordulója körül, az ez időben fellendülő iparositás során Magyarországon az egy munkásra eső gyáriparba ruházott tőke egy - a nyugat-európainál kétségtelenül sokkal alacsonyabb bérezésü - munkás három és félévi fizetésével volt azonos. Emelte az iparositás költségeit, hogy a későn sorompóba lépő országok eleve versenyre kényszerültek a fejlettebb országok iparával.

Az ugrásszerüen megnövekedett tőkeszükséglet és az alacsony (vagy viszonylag alacsony) felhalmozási szint közötti különbség Angliától eltekintve természetesen majd minden európai ország tőkés fejlődésének kezdetén fellépő gazdasági probléma volt. A kontinens országaiban ugyszólván általános érvénnyel jelentős szerepet játszott a fejlettebb, előbb tartó országok kozremüködése a modern tőkés gazdaság születésében. Franciaországban és Belgiumban az angol tőke, Németországban az angol és francia, Ausztriában pedig a francia és a német tőke tevékenysége volt különö-

sen jelentős. Az 1840-es évek végéig a francia vasutakba fektetett tőke majdnem felét angol pénzcsoportok folyósították, 1854-ben az Austria által külföldre folyósított hitelek 60%-át Európában fektették be. A beruházási szükséglet és felhalmozási lehetőség között keletkező ellentmondást tehát a fejlettebb országokból történő tőkeimport oldotta fel.

Európa nyugati országaiban azonban a külföldi tőketevékenység csupán átmeneti jelenség volt, s általában egy-két évtizednyi tevékenység után visszaszorult. A nyugat-európai országok ezt követően beruházásaikat már saját forrásból finanszírozták, sőt ipari forradalmuk lezajlása nyomán a 19. század utolsó évtizedeitől maguk is egyre jelentősebb tőkeexportőrré válnak. (Franciaország főként az 1880-as évektől, Németország inkább egy évtizeddel később.) Ausztriában már valamelyest másként alakult a helyzet. A Nyugat-Európához mérten fennálló viszonylagos elmaradottság következtében az osztrák gazdaságban nagyobb és tartósabb volt a külföldi tőke szerepe, mint Francia- vagy Németországban. Ausztriában és az örökös tartományokban még a 19-20. század fordulóján is a gazdaságba fektetett tőke 35%-a külföldi kézben volt. Ez főként annak eredményeként állt elő, hogy a tőkés gazdaság kibontakozása jórészt külföldi tőkével történt, s az összes külföldi befektetés lényegében a közlekedés és államkölcsön területeire koncentrálódott. A hetven-nyolcvanas évektől meginduló uj fejlődési területek, a bankrendszer és ipar növekedése azonban már lényegében a külföldi tőkétől függetlenül megy végbe. S ezzel párhuzamosan Ausztria maga is tőkeexportálóvá válik. Ha itt nem is játszódik le a Nyugat-Európára jellemző folyamat, vagyis a kezdeti tőke importot nem váltja fel az érett gazdaság tőkeexportja, de a csökkenő tőkeimport mellett egyre jobban növekedett a tőkeexportáló tevékenység is. A századforduló körül az osztrák tőkeexport már az Ausztriába irányuló nyugati tőkebehozatal összegének 80%-áig emelkedett.

Osztrák tőkebefektetések kezdetei Magyarországon

Az osztrák tőkekivitel problémája már a legteljesebb mértékben találkozik a magyar gazdaságfejlődés kérdésével. A 20. század elejére ugyanis az 5,5-6 milliárd koronára rugó osztrák tőkeexportból 4,7 milliárd Magyarországra irányult! Magyarország, mint a Habsburg birodalom része már a 19. század közepétől jelentős osztrák-cseh tőkéhez juthatott. Közvetlenül az 1848-49. évi szabadságharc leverése után indulnak meg az első nagyobb befektetések, főként a vasut és hajózás, de ezzel kapcsolatosan a bányászat területén is. A nagy befektetéseket természetesen megkönnyítette, hogy a birodalmon belül tulajdonképpen nem a szó igazi értelmében vett tőkekivitelről volt szó, hanem ugyanazon birodalom fejlettebb központjának befektetéséről a birodalom elmaradottabb területén. Az osztrák-cseh vasut-

rendszer kiépítésének eszerint ugyszólván természetes velejárója volt a magyarországi vasutrendszer megteremtése, az osztrák-cseh bankhálózat kiépüléséhez kapcsolódott a magyarországi bankrendszer kiépítése.

A modern bankrendszer kiépülése és a közlekedési hálózat kiépítésének vizsgálata kapcsán már eddig is számos esetben utaltunk a külföldi tőke tevékenységére. Láttuk, hogy ugyszólván az összes nagybank külföldi, főként osztrák alapítás volt, megfigyelhettük, hogy a vasúttársaságok ugyancsak külföldi és osztrák érdekeltségek, pénzcsoportok vállalkozásai. Anélkül, hogy ezen kérdésekre most ismételten részleteiben is visszatérnénk, ezuttal inkább arra hívjuk fel a figyelmet, hogy elsősorban a közlekedés fejlettségéhez kapcsolódva az ipar területén is fontos külföldi vállalkozásokra került sor. Az abszolutizmus korában, főként az ipar kitermelő ágazataiban figyelhettünk meg jelentős vállalkozásokat. Az osztrák Rotschild ház két hatalmas, s a magyar közlekedést is mintegy monopolizáló vállalata, az Osztrák Államvasut Társaság (melyet az Osztrák állam eladott a Rotschild háznak) és a Dunagőzhajózási Társaság játszott vezető szerepet a magyar szénbányászat kiépítésében. Az Osztrák Államvasut Társaság megvásárlása kapcsán ugyanis a Rotschildok kezébe kerültek az akkori Magyarország délkeleti részén, Krasso-Szorényben fekvő hatalmas állami uradalmak, melyek többek között magukba foglalták az akkori országterületen található két feketeszéntelep egyikét: a stájerlak-aninai és resica-dománi bányákat.

A Dunagőzhajózási Társaság pedig ugyanekkor hatolt be és szerezte meg a bányákat egymásután a pécsi szénmedencében, Magyarország másik feketeszén-területén. A két társaság a bányák hozamát jelentékenyen megnövelte és Magyarország feketeszén-termelését majdnem teljesen kezében tartotta. Emellett az önkényuralom korszakában az egyelőre még másodrendű jelentőségű barnaszénbányászatban is jelentékenyen megnő az osztrák tőke érdekeltsége. (A Miesbach-Drasche Téglagyár Társulat terjeszkedése az esztergomi szénmedencében stb.)

Magyarország egész széntermelése 1867-ben kb. 7 millió mázsára rugott, tehát a forradalom előtti állapothoz képest mintegy megtízszereződött. Az egész széntermelés 75-80%-a pedig az osztrák tőke kezében volt.

A - főként a vasutépítés szükségleteivel kapcsolatban megnövekedett - vastermelés jelentős része is jellemző módon az osztrák tőke bányáiból és gyáraiból származott. A potomáron elkötyavetyélt krassó-szörényi uradalomban ugyanis - a szénbányákon kívül - vasérctelepek és vaskohók is voltak. Igy az Osztrák Államvasut Társaság itt hamarosan európai viszonylatban is jelentős ipari kombinátot fejlesztett ki, amely a maga termelte vasércből, saját szenével és saját erdőségeinek fajával állította elő a nyersvasat, maga finomította és dolgozta fel resicai gépgyárában saját vasutjai ellátására sinekké és szerelvényekké. (Mozdonyait persze ugyancsak saját szenével fütötte.)

Az Osztrák Államvasut Társaság telepein 1863-ban 40 gőzgép műkö-

dött, 1632 lóerővel, a Magyarországon üzemben levő gőzgépek összlóerejének több mint 17%-ával; üzemeiben a kiegyezés előtt több mint 2000 munkás dolgozott.

A kitermelő ágazatok mellett sajátosan jelentős külföldi ipari befektetésekre került sor a cukoriparban is.

Az 1853-56-os évek fellendülése az osztrák cukoriparban komoly fejlődést, gépesitést hozott és az osztrák tőkéseket arra inditotta, hogy Magyarországon cukorgyárakat alapitsanak, kihasználv az itteni olcsó nyersanyag és alacsonyabb munkabérek nyujtotta nagyobb profitlehetőségeket. Ezekben az években mintegy 14 cukorgyár létesült, osztrák tőkések tulajdonában vagy bérletében, köztük jelentős termelésü üzemek (pl. a félszerfalvai, nagysurányi cukorgyár).

A tőkeimport fellendülése a kiegyezés után

A kiegyezés után a külföldi tőke tevékenysége méginkább megélénkült Magyarországon. Ebben nem kis szerepet játszott a tőkeexport nemzetközi fellendülése, a monopolkapitalizmus kialakulásával kapcsolatos növekvő jelentősége. Az európai tőkeexportáló hatalmak - Angliát kivéve - lényegében ezekben az évtizedekben lépnek igazán szinre, s fordulnak befektetéseikkel Kelet-, Délkelet-Európa felé. (Mig Anglia tőkeexportáló tevékenységével a század végére egyre inkább a gyarmatok felé fordul, s kihelyezéseinek 1913-ra már csak 6%-a található Európában, addig a francia tőkekivitel kétharmada, a német tőkeexportnak pedig több mint fele Európába, s főként Kelet-, Délkelet-Európába irányul.)

Az első világháboruig terjedő időszakban a Magyarországra irányuló külföldi tőkebehozatal legfőbb formái közül mindenekelőtt az államkölcsön ügyleteket emelhetjük ki. Az államkölcsönök összege a századforduló körül már megközelitette az 5 milliárd koronát, 1912-ben pedig közel 6 milliárdra emelkedett.

A hatalmas államadósságállománynak csupán 45,4%-a volt belföldön elhelyezve, ezzel szemben jóval több, mint a fele, 54,6%-a külföldön (és ezen belül 23,2%-a Ausztriában).

A magyarországi államkölcsönben főleg a Rotschild-csoport (Rotschild-konzorcium) vett részt, amelyen belül a Hitelbank mellett az osztrák Rotschildok és a Creditanstalt, az angol és francia Rotschildok és egyre inkább a német nagybankok (Darmstadter Bank, Deutsche Bank, Berliner Discontogesellschaft) játszottak fontos szerepet, ugyhogy a közvetlen Rotschild-házak rovására a bécsi Creditanstalt, illetőleg a berlini Discontogesellschaft nyomult előtérbe. Ezeknek a vezető bankoknak a tőkebehatolását jelenti tehát elsősorban a magyar államkölcsön és ezeknek a bankoknak profitját novelik az államkolcsönök kamatai és törlesztése,

amelyek címén a század elején évenként 141 millió korona folyt ki külföldre, ezen belül 72 millió korona egyedül Ausztriába.

A második vonal, a magyarországi hitelintézetek által forgalomba hozott záloglevelek és községi kötvények. Ezek tulnyomó része is, ugyancsak 54, 7%-a külföldön volt elhelyezve, ezen belül Ausztriában 26, 6%.

A harmadik vonal: egyes osztrák hitelintézetek által magyarországi ingatlanokra nyujtott jelzálogkölcsönök.

Csak a jelzálogkölcsönnyujtással foglalkozó három legnagyobb intézetet (Österreichische Zentralbodencreditbank, az Osztrák-Magyar Bank jelzalogosztálya, Österreichische Bodencreditanstalt) számitva a magyarországi ingatlanokra adott osztrák jelzálogkölcsönök 1912-ben legalábbis félmilliárd koronára rugtak, amely összeg után Ausztriába évente legalábbis 25 millió korona került, kamat és tőketörlesztés címén.

A tőkebehatolás negyedik tételeként kell rámutatnunk, hogy milyen jelentős mértékben vett részt a külföldi tőke a magyar vasuthálózat kiépitésében. A 19. század utolsó évtizedei ugyan a magántársulatok kezében levő vasutvonalak egyre nagyobb mértékü államositását hozták - ennek körülményeiről a korábbiakban már szó volt -, de még mindig jónéhány fő vasutvonal volt magántársaság kezében. A helyiérdekü vasutak épitése viszont - mint láttuk - csak a 90-es években és a századforduló után indult meg és haladt előre. És ez megint főleg külföldi - főleg német - tőkebehatolással ment végbe; német vasuti bankok és pénzintézetek közremüködésével.

Az összes vasuti kötvényből csupán kb. 30% volt belföldön elhelyezve; viszont 70% külföldi kézen, ezen belül Ausztriában csak 7, 5%, mig Németországban (csupán a helyiérdekü vasutak papirjait számitva) 37%.

A külföldi tőkebehatolás ötödik és hatodik - ha számszerüen nem is a legnagyobb, de jelentőségében talán a legfontosabb - tételei: a külföldi tőke érdekeltsége a magyar hitelintézetekben és ipari vállalatokban. A vezető magyarországi hitelintézetek részvényeinek igen jelentős része: 55-56%-a volt külföldön, ezen belül 45-46% Ausztriában elhelyezve.

A századforduló körül vezető szerepet játszó magyarországi nagybankok tehát igen szoros kapcsolatban állottak a külföldi tőkével. A Kereskedelmi Bank erre az időre az osztrák Wiener Bankverein üzleti csoportjába tartozott. Az osztrák tőke hegemóniáját mi sem mutatja jobban, mint hogy egy 1906 szeptemberi intern megállapodás alapján a Kereskedelmi Bank magyarországi bankügyleteiből is 40%-os részesedést biztositott a bécsi banknak. A Hitelbank mögött továbbra is az osztrák Rotschildok álltak, a Leszámitoló Bank részvényeinek egyharmada a 20. század elején is közvetlenül az osztrák Union és Länderbankok, valamint az utóbbi révén a francia nagybankok (Credit Lyonnais) osztrák- francia csoportjai kezében van. A Hazai Bank részvényeinek pedig felét a Niederosterreichische Escompte Gesellschaft tartotta birtokában.

Az 1880-90-es évektől azután gyorsan nőtt a külföldi tőke ipari érdekeltsége is. Ebben nem kis szerepet játszott, hogy mint Kelet- és Délkelet-Európában általában, az állam saját eszközeivel is közbelépett az iparosítás előmozdítása érdekében. Az államhatalom ilyen irányu gazdasági tevékenysége a 19. századi iparfejlesztésben sajátos jelenség volt. Ugyanezen évtizedek nyugat-európai gazdaságpolitikájából ugyszólván hiányzott az állami beavatkozás minden motivuma. Ennek ellenére sem mondhatjuk, hogy Kelet-Európa elsősorban az Állam közbeavatkozása által mutat fel sajátos vonásokat a gazdaság modernizálásának tőkés folyamatában. Az állam szerepe ugyanis Nyugat-Európában is rendkivül fontos volt a gazdaság modernizálásában, csakhogy ott főként az átalakulás előfeltételeinek megteremtésében a korábbi évszázadokban bontakozik ki leghatásosabban. Az állam szerepére utalhatunk pl. az angol hajózás- és kereskedelem, valamint a gyarmatbirodalom, a francia uthálózat kiépitésében és merkantilista politika alkalmazásában, vagy akár a Mária Terézia-féle vámpolitika és ipartámogatás rendszerében. Ezen lépések oly hatásosaknak bizonyultak, hogy később az átalakulás stádiumában kozvetlen beavatkozásra már nem volt szükség. Kelet-Európa országaiban éppen az előfeltételek részleges hiánya, kedvezőtlen körülményei tették szükségessé a kései, direkt beavatkozási formakat, melyek közül a vasutépités állami támogatásának, majd az államvasut rendszerének jelenségét már az előzőekben láttuk. A direkt beavatkozás másik legmarkánsabb mozzanataként emelhetjük ki a 19. század végén Kelet-, Délkelet-Európa, majd minden országában megtalálható ugynevezett ipartámogatási törvényeket.

Magyarországon 1881-ben bocsatották ki az első iparfejlesztési törvényt. Már ezen törvény is jól példázta - amit a későbbiek még világosabban megerősitettek -, hogy az ipartámogatási törvény tulajdonképpen nem más, mint az önálló vámvédelem hiányában alkalmazott pótmegoldás. (Ugyanez volt a helyzet a Balkán országokban is, melyek formailag ugyan önállóak voltak, de a 20. század elején számos nemzetközi egyezmény kötelezte őket a régi. Török Birodalomból eredő kereskedelmi szerződések fenntartására és a vámvédekezés elejtésére.) A tiz évente rendszeresen sorra kerülő osztrák-magyar gazdasági kiegyezési tárgyalásokon, a hetvenes évek végén a neves gazdaságpolitikus Wahrmann Mór országgyülési felszólalásában is nyiltan kimondta: "Én a mai viszonyok között és a mai helyzetünkben nem pártolom a kozös vámterületet, ugymint nemzetgazdasági szempontból. De politikai okokból a mai viszonyok és a mai körülmények között ezt a kérdést csakis igy tartom megoldhatónak".

Tehát "politikai okokból" a gyáripar fejlesztését ugy kell "megoldani", hogy az ne bolygassa a kiegyezést, a vámkérdést: vagyis: a közös vámterületen kell a gyáripart fejleszteni. Ebből a helyzetből következett a

"pótlék-megoldás", az állami iparfejlesztés, az ipartámogató törvények megszavazása a 80-as évek elejétől kezdve.

Az 1881: XLIV. tc. 15 éves adómentességet biztositott azoknak a gyáraknak, amelyek a technika legujabb vivmányainak megfelelően vannak berendezve és Magyarországon addig elő nem állitott cikkeket gyártanak; továbbá az ezután felszerelendő, vagy már meglevő gyáraknak bizonyos felsorolt iparágakban, koztük élelmezési ipari (pl. szesz) gyáraknak, mezőgazdasági gépgyáraknak, de textilgyáraknak is. Az adómentességhez még felmentés is járult, bizonyos, az alapitással kapcsolatos illetékek megfizetése alól.

Az első magyar iparfejlesztési törvénynek volt bizonyos hatása. Több uj gyár keletkezett a fővárosban és környékén, de másutt is. Számos régi vállalatot kibővitettek és korszerüsitettek. 1882-88 között 136 uj és 187 régi gyár vette igénybe az állami kedvezményeket; különösen az első években, közvetlenül a törvény meghozatala után. Jellemző, hogy elsősorban az élelmezési ipar, másodsorban a mezőgazdasági gépgyártás használta ki az állami ipartámogatást. Az 1881-es törvény által nyujtott adó- és illetékmentességet élvező gyárak 81%-a mezőgazdasági szeszgyár volt. Ezenkivül a törvénycikk alapján nyujtott támogatással több uj mezőgazdasági gépgyár alakult. Ezzel szemben a 80-as években mindössze 3 textilgyár keletkezett Magyarországon, tehát itt már szinte elenyésző volt az ipartörvény hatása.

A 80-as évek második felétől kezdve a törvény keretein tulmenő ipartámogatás számos formájával is találkozunk. Idekapcsolódik többek között a vasutak államositása, ami lehetővé tette széles körü tarifakedvezmények nyujtását.

1890-ben azután a második ipartámogató törvényt, az 1890: XIII. tc-t alkották meg, mely tovább szélesitette a kedvezmények körét, nagyobb költségállitásokat biztositott a gyáraknak; másrészt megpróbálkozott a kormány kamatmentes kölcsönök nyujtásával is a gyáripar számára (összesen kb. 3 millió korona kölcsönt folyósitottak), majd erről áttértek a szubvenciók rendszerére, amely a felépitendő gyárba fektetendő tőke 1/10-1/3 részét tette ki.

Az állami iparfejlesztés növekvő mértékét mutatja, hogy mig 1868-80 között összesen 0,4 millió koronát, 1881-90 között még mindig csak 1,3 millió koronát forditott az állam iparfejlesztési célra, addig 1891-1906 között több mint 20 millió koronát.

Mindennek: az ujabb iparfejlesztési törvénynek, a közszállitásban részesedésnek, a kamatmentes kölcsönöknek, ill. szubvenciónak, nem is maradt el a hatása. 1891-99 között 360 uj gyárat (ebből 177 mezőgazdasági szeszfőzdét) alapitottak és 213 már fennálló gyárüzemet lényegesen kibővitettek. Az állami iparpártolás nagy fellendülését azonban mégis csak az ujabb 1899. évi harmadik ipartámogatási törvény nyitotta meg. A törvény alapján 1899 és 1906 között, 9 év alatt kereken 9 millió korona állami

szubvenciót folyósitottak. A támogatás uj vonásaként a kedvezményeket élvező 198 uj gyárból 45 textilüzem, 34 vegyi-, 37 pedig vas- és gépipari volt. A mezőgazdasági szeszfőzdék száma már csupán 28-ra rugott.

A törvények sorát az 1907. évi III. tc. tetőzte be, az előbbinél is szélesebb kapukat nyitva az állami támogatásnak.

A törvény ugyanis egyfelől nem sorolta fel a kedvezményben részesithető iparágakat, mint a megelőző törvények, hanem általában kimondotta, hogy kedvezményezhető mindazon iparcikkek gyártása, amelyeket az országban eddig gyárilag egyáltalán nem, vagy a szükséglethez képest elégtelen mennyiségben gyártottak, vagy ahol a gyártás fokozása az általános gazdasági érdekekre való tekintettel kivánatos. Másrészt kimondotta, hogy az üzembővitések is részesithetők kedvezményekben, egyben lehetővé tette a kedvezmények 15 évi időtartamának "fontos közgazdasági érdekből" ujabb 15 évre való meghosszabbitását. Végül a törvény értelmében a kereskedelmi miniszter nemcsak államsegélyeket adhatott, hanem az állam nevében részvényeket is jegyezhetett az ujonnan alapitott vagy kibővitett üzemekben.

Nézzük meg már most közelebbről az 1907. évi III . tc. alapján eszközölt iparfejlesztés méreteit. Mindenekelőtt az tünik szemünkbe, hogy itt a korábbi ipartörvényt követő iparpártolásnál jóval nagyobb méretü akcióról van szó: jellemző, hogy 1907-1909 között 3 év alatt 18 millió koronát, tehát kb. 2 millió koronával több államsegélyt kapott a magyar ipar, mint megelőzőleg, 1900-1906 között összesen 7 év alatt.

De nemcsak méreteiben multa felül az állami iparfejlesztés uj szakasza a régebbi szakaszokat, hanem atekintetben is különbözött azoktól, hogy milyen iparágakat részesitettek főleg állami segélyekben. A szubvenciók megoszlásából látható, hogy jelentős változás állott be a századfordulót megelőző évekhez képest. A szubvenciók legnagyobb részét, 57%-át a textilipar kapta. Ide lehet még számitani a ruházati ipart is, mely a szubvenciók 7,6%-ában részesült. Második helyen a vas- és gépipar áll 12%-kal, majd a vegyipar 5,9%-kal.

"A hazai iparfejlesztésről szóló törvény - állapitották meg az 1907. évi III. tc. -et értékelve a kortársak - hivatva lesz legalább némileg pótolni ama iparfejlesztő eszközt, amely másképen az önálló vámügy céltudatos alakitásában és a vámterületnek az iparvédelemre való okszerü felhasználásában kinálkozik".

Az állami ipartámogatás közvetlen hatása azonban mindezek ellenére meglehetősen csekély volt. 1900 és 1914 között, a magyar ipartámogatás csucspontját jelentő években a gyáripar végülis 47 millió korona állami szubvenciót kapott. Ugyanezen években azonban csak a részvénytársasági iparvállalatokba fektetett tőke 800 millió koronával emelkedett, vagyis az állami szubvenciók aránya mintegy 5,9%-ot tett ki. Az ipari termelés két időpont közötti növekedéséhez viszonyitva a szubvenciók aránya mintegy 2,5% volt csupán.

Az állami támogatás hatását azonban hibás lenne egyszerüen a folyósitott összegek névértékével mérni, hiszen az állami támogatás olyan hivatalos garanciákat is nyujt, melyek kedvezőbb hitelfeltételekben, addig rendelkezésre nem álló magánforrások megnyitásában is tovább gyürüző hatást gyakorol. Az állam ipartámogató tevékenysége (csakugy mint a vasuti kamatgarancia) éppen ezért közvetlen hatásánál sokkal fontosabb közvetett hatásokat gyakorol. És ezen a ponton jutunk vissza a külföldi tőke magyarországi tevékenységének kérdéséhez. A közvetett hatások közül ugyanis a legfontosabb talán éppen az ipartámogatásnak (és az abban megtestesülő állami garanciáknak) a külföldi tőkére gyakorolt vonzereje. Erre vet fényt az egyik hiteles szemtanu megállapitása is: "Az ipartörvény kibocsátása után a nagy osztrák textilgyárakat felkeresték és csábitó ajánlatokkal felkeltették érdeklődésüket az ipari gyarmatositás iránt. Rövid pár hét alatt Ausztriában számos gyárat kerestek fel budapesti ügyvédek, vidéki kereskedelmi kamarai elnökök, akik nagy szubvenciókat, adómentességet, tarifakedvezményt helyeztek kilátásba. Az osztrák gyárosok többsége elfogadta az ajánlatot." S mint ugyanezen években megállapitották, a 20. század eleji nagy textilipari alapitások 9/10 része osztrák-cseh vállalkozók nevéhez füződött.

Az állami támogatás tehát nem csupán az állam saját eszkozeinek mozgositása, mint inkább a külföldi tőkének az ipar területére csalogatása révén játszott fontos szerepet a 20. század elejétől.

E folyamat vitathatatlanul hatással volt a külföldi tőke gyors terjeszkedésére az ipar területén. A századforduló idején elért csucsponton azután a magyar gyáripar 42%-a közvetlenül, s további mintegy 18%-a részben - magyar vállalkozókkal való társulás formájában - külföldi ellenőrzés alatt állott. A századvégi gyorsuló ütemü iparosodás kibontakozása tehát lényegében a külföldi befektetések nyomán alakulhatott ki. Bár az ipari befektetések a 20. század elején is növekedtek, a magyar gazdaság belső erősodése és növekvő felhalmozása a külföldi tőke ipari érdekeltségének körét a világháboru előtti évekre már jelentősen visszaszoritotta 36%-ra csökkentette.

Teljesen vagy tulnyomóan külföldi kézen volt a részvényes iparvállalatok közül 1913-ban 125 vállalat 443,6 millió K részvénytőkével. A külföldi finánctőke kezén levő vállalatok sora kiegészült még olyan gyárakkal, amelyekben a vezetőszerepet játszó külföldi finánctőke mellett viszonylag jelentősebb helyet foglaltak el a magyar nagyipari burzsoázia képviselői is. Ebbe a csoportba 55 vállalat tartozott, mintegy 108 millió K tőkeerővel.

A belső felhalmozás és külföldi tőkefelhasználás aránya

A külföldi tőke 20. század eleji szerepének viszonylagos csökkenése nemcsak az ipar területére jellemző, hanem a gazdaság finanszírozásának egészére. Az a nagyarányú tőkeimport, ami a 19. század utolsó harmadában beáramlott, indukálóan hatott a belső tőkeképződés megerősödésére, s szélesebb értelemben is a gazdaság fellendüléséhez vezetett. A külföldi tőke viszonylagos visszaszorulásában ebben a periódusban az is szerepet játszott, hogy ekkorra az infrastruktúra fejlesztését szolgáló beruházások már háttérbe szorultak. Míg ugyanis azok 1867-73 között az összes beruházások több mint felét, 1873 és 1900 között kb. egyharmadát, 1900 után viszont csak egyötödét tették ki. A napirendre került ipari stb. beruházások egyidőben jelentkező viszonylag szerényebb tőkeigénye és egyidejűleg gyorsabb megtérülése az önerőre alapozott befektetések jelentős növekedésére vezettek.

A magyar gazdaság finanszírozásában tehát, ha a világháborúig terjedő egész időszakban is döntő szerepet játszik a külföldi tőke, az elmaradottságból való fokozatos kivetkőzés megindulásának egyértelmű tendenciáját, a viszonylagos fejlettség kialakulásának világos jegyeit ismerhetjük fel a belső felhalmozás állandóan növekvő szerepében. Már említettük, hogy 1867 és 1873 között a magyar gazdaságba fektetett tőke 60%-a volt külföldi eredetű és csak 40%-a származott belső forrásokból. 1873 és 1900 között az arány már majdnem megfordult, s a gazdaságba invesztált tőkének már 55%-a a belső felhalmozás eredménye volt, a külföldi részesedés pedig 45%-ra csökkent. 1900 és 1913 között azonban a gazdaság finanszírozásának egyenesen 75%-a eredt belső és csak 25%-a külföldi forrásokból.

Magyarországon tehát a modern gazdaság kialakulásának egész korszakában meghatározó szerepet játszott a külföldi osztrák tőke, hiszen az első világháborúig terjedő több, mint fél évszázad egészét tekintve végülis a gazdaságba fektetett tőke 40%-a eredt külföldről. Nyilvánvaló, hogy a tőkés átalakulásban és az arra jellemző általában gyors gazdasági növekedésben tehát a külföldi tőke központi szerepéről beszélhetünk. Ez lényegi különbség a nyugat-európai fejlődéshez képest, de jelentős eltérés a monarchia fejlettebb osztrák-cseh területeihez viszonyítva is. A különbség abban is kifejezésre jut, hogy Magyarországon nemcsak a Nyugat-Európára jellemző váltás nem megy végbe az átmeneti tőke importáló szerepéből a tőkeexportáló tevékenységbe, de az Ausztria esetében megfigyelhető változás sem játszódik le: nem alakul ki a tőkebehozatal és kivitel egyensúlyhelyzetét mutató mérleg. Az Osztrák-Magyar Monarchia nagyhatalmi helyzetéből következően ugyan a vezető és a külföldi bankházakkal szoros kapcsolatban álló magyarországi pénzcsoportoknak is lehetősége nyílott a német és osztrák bankházak balkáni üzleteibe való bekapcsolódásra. A Kereskedelmi Bank pl. részesedést vállalt a bukaresti Marmorosch

Banqueban, részesedést vállat a Banque Generále de Bulgarie alapitásában, a brailai rizshántoló és cellulóze-gyár, a galaţi gőzmalom, a iasii szövőgyár alapitásában. A Hitelbank a romániai államkölcsönök folyósitásában és néhány ipari alapitásban mükodött közre. A kicsiny részestársi szerep természetesen meglehetősen mérsékelt tőkekivitelt jelentett csupán: a 20. század elején még 100 milliót sem, 1913-ra 184 millió koronát tett ki a magyar tőkeexport összege. Ennek mértékére vet fényt, ha figyelembe vesszük, hogy a kivitt tőke mennyisége az egyidejüleg importált tőkének mindössze 5%-ára rugott. A világháboru előtt pedig a Balkánra kihelyezett tőkék összege a magyar adósság teher 3%-át érte el csupán.

VI. A GYÁRIPAR KIALAKULÁSA ÉS A NEMZETGAZDASÁG MODERNIZÁLÓDÁSA

1. A gyáripari fejlődés kezdetei a kiegyezés előtt

A modern agrárátalakuláson, a bankrendszer és az infrastruktura kiépülésén keresztül az állami iparpártolásig a magyarországi gazdaságfejlődés eddig vizsgált mozzanatai megteremtették a belső előfeltételeket a modern tőkésátalakulás központi jelentőségű területe, az ipar forradalmi átalakulása számára. Ezen a talajon a külföldi tőke - bemutatott - behatolása nyomán indul azután különös lendülettel meg a tradicionális ipari formák rohamos bomlása, a modern gépi nagyipar kiépülése. Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc előtt Magyarországon a modern ipari fejlődésnek csupán első tétova lépteit figyelhettük meg. Mig a 19. század közepének statisztikai összeirásaiból már a számottevő osztrák-cseh gyáripar képe bontakozik ki, több mint 150 ezer tonnás vas, 850 ezer tonnás széntermeléssel, több mint 900 darab, összesen a 12 ezer lóerőt is meghaladó kapacitású gőzgép-parkkal (amiből közel 9 ezer lóerő hazai gyártmányu gőzgépek teljesitménye volt) és 550 ezer orsóval üzemelő textiliparral, addig Magyarországon a forradalom előtti években ugyszólván semmi nincs. Mindössze 9 gőzgép 100 lóerőt kitevő teljesitőképessége reprezentálta az egész magyar gőzgépparkot, de annak is felét nem ipari területeken alkalmazták. A széntüzelés még ritka kivételszámba ment, az ipar legjelentősebb létesitményeinek köre alig haladt tul az 1838-ban alapitott Pesti Hengermalom Társaság, ugyanezen évtized mintegy féltucat - főként földesuri nagybirtokon alapitott - cukorgyár, kb. 100 ugyancsak jórészt földesuri vashámor, a negyvenes években létrehozott néhány budai és pesti gépmühely, s néhány nagyobb fővárosi és főként vidéki textilüzem korén.

Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc veresége után Magyarországra nehezedő abszolutisztikus elnyomás körülményei közepette az ötvenes évek sem voltak kedvezőek az iparosodás megindulásához. Az 1850-51-ben Ausztria és Magyarország között létrehozott közös vámterületen, főként az osztrák tőkével meginduló vasutépitkezések nyomán mégis ekkor indul meg a gépi nagyipar térhóditása. A lassu előnyomulás legfontosabb állomásai ekkor a cukoripar kiépülése, amelyre - mint a külföldi tőke tevékenysége kapcsán már utaltunk rá - osztrák gyárosok alapitásai révén kerülhetett sor. Ezekben az évtizedekben indul fejlődésnek - mint a külföldi tőke tevékenysége kapcsán ugyancsak bemutattuk - a szénbányászat, s teszi meg első jelentős lépéseit a vasipar. A Dunagőzhajózási

Társaság és az Osztrák Államvasuttársaság tevékenysége mellett főként a közlekedés fejlesztési konjunktura révén a belső felhalmozás egy része is kezdett beruházások formájában az iparban megjelenni. Az Osztrák Államvasuttársaság resicai üzemei mellett a másik legjelentősebb nehézipari alapitás már ezzel kapcsolatos.

Minthogy az Osztrák Államvasuttársaság vastelepei lényegében saját szükségletre termeltek, az ausztriai vasgyártás pedig az ötvenes évek közepéig csak gyengén fejlődött, a vasszükséglet növekedése a magyar vállalkozók számára is bizonyos lehetőséget teremtett. Igy jött létre 1852-ben - 3 kisebb vastermelő társaság egyesüléséből - a Rimamurányi Vasmü Egyesület. Ez a vállalat - szemben a többi, földesuri kézen levő felvidéki kohóval, amelyek még régi, elavult termelési módszereket alkalmaztak - áttért a fejlettebb technikára, fafütés helyett szénfütést, vizierő helyett gőzerőt használt.

A magyarországi nyersvastermelés 1865-ben megközelitette az 1 millió mázsát. Termelési és technikai szinvonalának viszonylagos elmaradottsága ellenére fontos szerepet töltött be Magyarország gyáriparában a 60-as évek közepén. A belső felhalmozás során összegyülemlő tőkék legnagyobb, mobilizálható része ezekben az évtizedekben a kereskedő tőkések kezén volt. Az osztrák-cseh iparosodás igényeinek és a magyar tőkés agrárfejlődés nyitotta lehetőségeknek alapján, a közös vámterületen fellendülő terménykereskedelem biztositotta a felhalmozás legfőbb forrásait. S a kereskedőtőke kezén gyülemlő tőkék gyümölcsöző befektetésére a hatvanas évektől legjobb lehetőséget éppen a magyar mezőgazdaság egyes termékeinek, főként a gabonának feldolgozása és liszt formájában történő exportálása kinálta. Már a kiegyezés előtti években rendkivül feltámadt az érdeklődés a malomalapitások iránt.

Az 1860-as években jöttek létre Pesten és Budán nagyobb részvénytársasági malmok: a Pannónia és a Concordia. 1867-ig Pesten már 14 "nagyberendezésü" malmot alapitottak, de vidéken is egymásután létesültek nemcsak helyi jelentőségü, de exportra is dolgozó malmok. A malomiparban alkalmazott gőzgépek lóereje 1852-től 1863-ig csaknem 13-szorosára emelkedett. A magyarországi malomipar - amelynek gépesitése a következő években még fokozódott - tulszárnyalta az osztrák malomipar fejlődését és hosszu időre az első helyet foglalta el gyáriparunkban.

Eléggé jelentős fejlődés ment végbe a szeszíparban is. Bár a szeszgyártás 1865-ig teljesen és utána továbbra is jelentős mértékben földesuri jog volt, a nagybirtokosok szeszfőzői mellett létrejött egy pár tőkés üzem - a fővárosban és vidéken - amely már kivitelre is termelt. A szeszgyárak is főleg magyarországi kereskedőtőkések alapitásai voltak. A monarchia szeszfőzőinek több mint a fele Magyarország területére esett.

A szeszgyárak gépi kapacitása 1852-től 1863-ig 31-ről 361 lóerőre növekedett, meghaladva az ausztriai szeszgyárak fejlődési ütemét. A sörgyártás viszonylag elmaradottabb volt; itt két külföldi tőkés - a svájci

Haggenmacher és az osztrák Dreher - mellett ugyancsak a magyar kereskedőtőkések tevékenykedtek. - A kereskedőtőkének az iparba való behatolásával azonban más területeken (dohány-, fa-, bőripar stb.) is találkozunk. A gépgyártás bizonyos foku fejlődése ugyancsak a mezőgazdaság tőkés fejlődéséhez, valamint a vasutépitéshez kapcsolódott. A gépgyárak közül - leszámitva az osztrák tőke gyárait, az Osztrák Államvasuttársaság resicai gépgyárait és a Dunagőzhajózási Társaság óbudai hajógyárát, amelyek lényegében csak saját szükségletük fedezésére termeltek - azoknak az üzemei mentek keresztül jelentősebb fejlődésen, akikkel mint jobbmódu céhmesterekkel, kistermelőkkel, részben már a reformkorszakban találkoztunk. Ilyen elsősorban a Ganz-gyár, amely főleg vasuti kerekeket öntött és malomberendezéseket gyártott; továbbá a Röck-, Vidats-, Schlick és Oetl-gyár, amelyek mezőgazdasági munkaeszközöket és gépeket gyártottak, vasalkatrészes ekétől cséplőgépig.

A legjelentősebb fejlődésen a Ganz-gyár ment át. Még a reformkorban került Magyarországra a svájci származásu Ganz Ábrahám vasöntő legény. 1844 óta önálló vasöntő mühelye volt. A szabadságharc idején ágyugolyókat, 1854-től kezdve malomhengereken kivül vasuti kerekeket gyártott. Ezt - magyar szabadalom alapján - annyira tökéletesitette, hogy a 60-as években már komoly exportot bonyolitott le. 1867-ben öntötték gyárában a 100 000-ik vasuti kereket.

Rá kell azonban mutatni arra, hogy gépgyártásunk fejlődése messze elmaradt nemcsak az élelmezési ipar - különösen a malomipar - mögött, de a vastermelés mögött is; hogy - az osztrák tulajdonban levő két gépgyártól eltekintve - a magyarországi üzemek főleg vasöntéssel foglalkoztak és az öntvények durvább megmunkálásán tul alig mentek, hogy tehát a tulajdonképpeni gépgyártásnak csak a csirái jelentek meg az önkényuralom korában, szemben a jóval fejlettebb osztrák gépiparral. Gépgyártásunk korlátozottságát mutatja, hogy 1863-ban vasöntőink és gépgyáraink gépesitése csupán 218 lóerőre rugott, ami az osztrák gépgyártás gépesitésének egykilencedét jelentette.

A kiegyezés előtti évek ipari fejlődése ellenére az abszolutizmus korában legfeljebb a gépek sporadikus megjelenéséről beszélhetünk csupán. Az egész magyar iparban mindössze 480 gőzgép működött, összesen alig több, mint 8,1 ezer lóerő kapacitással. De nemcsak a gőzgépek rendkivül csekély számát tekinthetjük önmagában bizonyitó tényezőnek, hanem azt a körülményt is, hogy a gőzgéppark tulajdonképpen az ipar egyetlen területének meginduló gépesitését jelzi csupán. A 480 gőzgépből ugyanis 308 az élelmezési iparban található. A vas- és fémiparban mindössze 83, a gépiparban 17, a faiparban pedig 29 gőzgép működött. Egész iparágak számára volt még ismeretlen ebben az időszakban a gőzgép. A textilipar 6, az épitőanyagipar 2, a bőripar egy gőzgépe különösen kirivóan mutatja ezt. A magyar ipar legszélesebb területeire még nem nyomult be a gőzgép. Különösen figyelmet érdemlő jelenség a gépi textilipar ugyszólván teljes hiá-

nya. A reformkori Magyarországon szárnyát bontogató textilipart a gyorsan fejlődő, gépesitő osztrák textilipar versenye a közös vámterületen teljesen visszaszoritotta.

A gépesitésnél az osztrák textilipar hatalmas előnyre tett szert, amit a következő fél évszázad alatt csak tovább növelt. 1852-ben Magyarországon a textiliparban 4 gőzgép volt 46 lóerővel, 1863-ban 6 gőzgép 90 lóerővel; Ausztriában ugyanakkor a gőzgépek száma 180-ról 487-re, a lóerőké 3,185-ről 20 220-ra emelkedett.

Az a néhány textil-"gyár", amely a 40-es években keletkezett, rövidesen tonkrement. Megszünt a 70 éves Valeró-féle pesti selvemgyár is; nem tudtak továbbfejlődni az ugyancsak hosszabb multra visszatekintő gácsi és majki posztómanufakturák sem. - A csekély gépi berendezés, amely egyáltalán feltalálható volt a magyar textiliparban, főleg a kékfestő és szinnyomó üzemekben müködött. Igy a Goldberger-gyár és Spitzer Gerson kartonnyomó gyára Óbudán modern berendezéssel és több száz munkással dolgozott. Nyomukban járt Felmayer Antal szegedi és Felmayer István székesfehérvári vállalata.

2. A tőkés nagyipar kibontakozása 1867 után

Az 1867. évi kiegyezéssel kibontakozó gazdasági konjunktura fő vonásait a bankügy és közlekedés ugrásszerü fellendülésében és a mezőgazdasági fejlődés meggyorsulásában már áttekintettük. Nyilvánvaló, hogy mindezen tényezők az iparra is hatást gyakoroltak. Részben a kiépülő bankok alapitási tevékenysége - mely már az iparban is mutatkozott -, meg inkább a vasutláz lendületének hallatlan feszitő ereje és általában a lendületbe jövő gazdaság növekvő felhalmozási lehetőségei biztositották az ipari növekedés gyorsabb előrehaladását is.

Alapitási láz az élelmezési ipar jegyében

Az ipari vállalatok egy részét ugyan szintén kizárólag spekulációs célból alapitották, de a beléjük fektetett pénztőkék a spekulációból elszakadva termelő tőkévé váltak. S az eddigit jelentékenyen meghaladó mértékben került sor a pénztőkének az iparba való behatolására, annál is inkább, mivel a fontosabb ipari alakitások zöme nem egyéni vállalkozásként, hanem részvénytársasági formában jott létre. Ez a tény az ipar tőkés fejlődésének uj szakaszát jelzi: a kiegyezés utáni évek fellendülése a magyarországi gyáripar fejlődését - amely eddig döntően az egyéni tőkefelhalmozáson alapult - összekapcsolta a részvényüggyel, a tőkelekötés társas formájával, amely - mint Marx rámutat - "a termelés fokának és a vállal-

kozásnak olyan méretü kibővitése, ami az egyes tőkék számára lehetetlen". Amig 1867 előtt Magyarországon alig néhány ipari részvénytársaság volt, a gründolási láz során - ha a hitelintézeteknél kisebb számban is - egy-e-másra alapitottak ipari részvénytársaságokat. 1867 és 1873 között mintegy 170 ipari részvénytársaság alakult, kb. 70 millió forint befizetett alaptőkével, ami az azonos időszakban létesitett hitelintézetek befizetett alaptőkéjének mintegy 4/5-ére rugott.

Bar ezeknek az ipari részvénytársaságoknak csak kisebb része volt teljesen uj vállalat, nagyobb része pedig egyéni vállalkozás formájában már előbb is mükodött, a részvénytársaság megalapitása mindenképpen fontos allomást jelentett, mert a tőkebefektetés megnövelésével uj és fejlettebb technika alkalmazására adott lehetőséget. A fellendülés főként azon ágazatokat jellemezte, melyeknek kialakulását a kiegyezés előtti évtizedekben már megfigyelhettük. A konjuktura élvonalában továbbra is az élelmezési ipar állott.

A részvénytársasági formában keletkezett uj vállalatok egyharmada - s az egyéni alapitások jelentős része - a malomiparra esett.

A budapesti malmok buzaőrlése az 1866. évi kb. félmillió mázsáról 1875-ig közel 3 millió, 1879-ben pedig 4,3 millió mázsára emelkedett, tehát több mint nyolcszorosára ugrott, őrlőképességük pedig még nagyobb arányban nőtt, mint tényleges, őrlési teljesitményük. A budapesti nagymalmok mellett (Concordia, Pannonia, Victoria, Lujza, Erzsébet, Első Budapesti Gőzmalom stb.) - amelyek kiemelkedő helyet foglaltak el -, egyes nagyobb vidéki városokban (Debrecen, Miskolc, Cegléd, Arad, Temesvár stb.) is jelentős malomipar alakult ki.
Az iparág fejlődésének fontos tényezőjeként emelhetjük ki korszerü technikai felkészültségét.

Különösen nagyjelentőségü technikai ujitás volt a hengerszék alkalkazása malomkövek helyett. 1867-ben Magyarországon még csak egy malomban őröltek hengerszékkel, 1880-ban már 70 malomban (köztük valamennyi budapesti malomban). A müszaki fejlesztés jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi malomipar a kiegyezés utáni években a közös vámterület piacán uralkodó helyzetre, sőt a monarchia határain tul világpiaci jelentőségre tett szert.

A leggyorsabban fejlődő iparágak a malomipar mellett az élelmezési ipar egyéb ágai közül kerültek ki. Igy a szeszipariban ugyancsak jelentős számu alapitás történt a kiegyezés körüli években, részben részvénytársasági, de még főleg egyéni vállalatok formájában. A malomiparhoz hasonlóan a külföldi tőke közvetlen vállalkozása itt is kivétel számba ment.

Az élelmiszeriparnak - a malomipar mellett - másik legjelentősebb ágaként azonban a már az 1850-es években fejlődésnek indult cukoripar bontakozott ki. Ebben az iparágban - mint korábban is - elsősorban az osztrák cukorgyárak tulajdonosai és más osztrák vállalkozók használták ki az alacsony munkabérek és a nyersanyagbázis nyujtotta lehetőségeket és

nagyszámban alapitottak cukorgyárakat Magyarországon. A feldolgozott cukorrépa mennyisége a kiegyezést követő évtizedben több mint 80%-kal, a cukortermelés azonban 124%-kal nőtt. Már ez az adat is világosan bizonyitja, hogy a cukorgyártás müszakilag is sokat fejlődött. (A sajtolási eljárás helyett mindinkább áttértek a lugozás - diffuzőrök - alkalmazására.)

A nehézipar fejlődése a kiegyezés után elsősorban a szénbányászat területén mutatkozott meg. A széntermelés 1866-tól 1873-ig 7 millió mázsáról 16,3 millió mázsára, tehát jóval több mint kétszeresére emelkedett, de a szénfogyasztás novekedésével mégsem tudott lépést tartani. A technikai előrehaladást jelezte, hogy a bányákban a vasból készült szállitópályák előtérbe kerültek a fapályákkal szemben, s a gőzerővel müködő szállitóeszközök a vizi és állati erővel müködőkkel szemben. Különösen jelentős a barnaszénbányászat fejlődése: amig hazánk feketeszéntelepeinek nagy részét már 1867 előtt feltárták, addig a barnaszéntelepek felkutatása és kiaknázása csak a kiegyezés után vett nagyobb lendületet. Jellemző, hogy a fent jelzett időszakban a feketeszén-termelés csak alig több mint 50%-kal bővült, a barnaszén-termelés azonban több mint háromszorosára emelkedett.

Az esztergomi szénterülettel szemben - amelynek jelentősége vasuti összeköttetés hiányában csökkent - az idejében vasuthoz jutó salgótarjáni szénmedence vált ebben az időben hazánk legfontosabb barnaszén-vidékévé, a fejlődő budapesti nagyipar szénellátójává. A szénmedence termelésének zome a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. bányáiból került ki. A társaság 1868-ban alakult pesti kereskedelmi és ipari tőkések részvételével, s az Angol-Osztrák Bankkal tartott fenn kapcsolatot. Az ugyan ez időtájt kibontakozó zsilvölgyi barnaszénbányászat viszont teljes egészében osztrák tőkések kezére jutott, hasonlóan a Dunántulon megindulo ajka-csingervölgyi, ill. megnövekedő lajtaujfalusi barnaszéntermeléshez.

Igy állott elő az a helyzet, hogy az 1870-es évek végén Magyarország széntermelésének csaknem 3/5-ét közvetlenül osztrák tőkések tulajdonában levő, további több mint 1/5-ét osztrák és magyar tőkések közös tulajdonában levő bányák szolgáltatták, vagyis az osztrák nagytőke érdekeltsége hazánk szénbányászatának több mint 4/5-re terjedt. A magyarországi szénlelőhelyek tulnyomó részének lefoglalásával az osztrák nagytőke nem az ausztriai gyaripar szénellátásának biztositását célozta, hanem a magyarországi vasut- és hajóközlekedésben vitt vezetőszerepét támasztotta alá.

A vasércbányászat a kiegyezés után ugyancsak fellendült: 1869 és 1873 között 2,9 millió q-ról közel 5,5 q-ra emelkedett, tehát majdnem megduplázódott. A vasércbányászat mintegy harmadrészét az osztrák tőke tartotta kezében, s legalább ötodrészét - a 70-es évek átlagában 1 millió q-t Ausztriába szállitották ki feldolgozásra. A nyersvastermelés novekedése ezért elmaradt a vasérctermelés mögött: 1,1 millió q-ról csupán 1,6 millió q-ra, alig 50%-kal emelkedett.

A vastermelés fejlődését főleg a vasutépités fellendülése mozditotta

elő. A vastermelő vidékek és vasolvasztók közül azonban ekkor csak keveset kapcsoltak be a vasúthálózatba - a nagyrészt kirekesztették őket a vasútépítéssel kapcsolatos szállításokból is. Magyarország legnagyobb vastermelő vidéke, a Gomorban működő 41 nagyolvasztó - ahonnan nyersvastermelésünk több mint fele került ki - a konjunktura éveiben vasúti összeköttetés nélkül maradt.

A magyarországi nyersvastermelés 1/5-ét az Osztrák Államvasúttársaság déleroelyi üzeme állította elő, második helyen pedig a Rimamurányvolgyi Vasműegyesület állott az összetermelés 1/10-ével. Ezek a gyárak jártak az iparág technikai fejlesztésének élén is, s az előbbi vállalat üzemeiben alkalmazták ezekben az években elsőként Magyarországon a Bessemer-eljárást és a Martin-acélgyártást. Az államkincstár 1868-ban létrehozott diósgyőri vasgyárában a hetvenes évek végén ugyancsak Martin-kohókat helyeztek már üzembe.

Az országban előállított vas feldolgozására a hetvenes évek elején jöttek létre az első fontosabb üzemek. 1871-ben kezdte meg működését a Salgótarjáni Vasfinomító Gyár, amely rövidesen a hazai vastermelés 1/5-ét dolgozta fel vasárunak és még Ausztriában is piacot talált. A nehézipar feldolgozó üzemei közül változatlanul az osztrák alapítású Óbudai Hajógyár és a resicai gépgyár emelkedett ki. A korábbi évekből ismert gépműhelyek, kisebb gépgyárak közül néhány ugyancsak ezekben az években vált igazán jelentős vállalattá.

1868-ban oltott részvénytársasági formát a Ganz-gyár, amely eddigi főgyártmánya, a kéregöntésű vasúti kerék mellett a 70-es évben fejlesztette ki - a magyar munkás és technikus alkotó készségének eredményeként - második, még jelentősebb műszaki szabadalmát, a malomipari ugyszólván forradalmasító acélhengerszéket, s ezzel nemcsak közép-európai, hanem világpiaci jelentőségre tett szert; ugyanakkor amikor az osztrák-magyar és a német hadsereg részére exkluzív hadianyagszállításokkal óriási is busás profitot szerzett. A 70-es évek elején jött létre a Magyar Államvasúti Gépgyár, a MÁVAG, amely mozdonyon kívül lokomobil- és curulógépgyártásra is berendezkedett, és rendkívül rövid idő alatt nagy gépgyárrá fejlődött. A többi gépgyártó részvénytársaság részben a fővárosi építkezések (Schlick-gyár), de főleg a vasúti és hajózási konjunktúrát használta ki; míg az egyéni tulajdonban levő kisebb-nagyobb gépgyárak (közöttük a régi vállalatok, mint a Vidats, Röck vagy Kühne gyár), új alapítások (mint a Lang vagy a Heinrich gyár) kivált mezőgazdasági, ill. élelmezési ipari gépek előállításával és javításával foglalkoztak.

Gépgyártásunk - amely csaknem teljesen a fővárosban összpontosult - elsősorban a közlekedés, másrészt az élelmezési ipar és a mezőgazdaság szükségleteihez kapcsolódott.

Az egyéb gépipari ágakban a korszerű gyárak száma egészen jelentéktelen volt, s a belföldi szükséglet legnagyobb részét az osztrák-cseh gép-

gyárak elégitették ki. Vonatkozott ez még a viszonylag fejlettebb szinten álló mezőgazdasági gépgyártásra is.

Magyarország behozatala gépekben és fémárukban 1868 és 1874 között évenként több mint 100 millió forintra rugott (csaknem akkora összegre, mint a textilbehozatal): a gyáripari gépek, berendezések - főként a szerszámgépek - zömét s a mezőgazdasági gépek nagyrészét külföldi (osztrák, angol stb.) gyárak szállitották.

A nehéziparral kapcsolatban kell végül megemlékeznünk az építőanyagipar fejlődéséről. A kiegyezést követő konjunktura országszerte az építkezések fellendülésével járt együtt s főként Budapesten több építővállalat "gründolására" vezetett. Minthogy ez a téglaszükségletet rendkivül megnövelte s a téglagyártást igen jövedelmezővé tette, a spekulációs lehetőségeket alaposan kihasználó építési vállalkozók - elsősorban a fővárosban, de a vidéken is - számos téglagyári részvénytársaságot alapitottak, amelyek nagyobbára meglevő üzemeket vettek át és bővitettek ki (mint a Kőszénbánya- és Téglagyár Társulat a Miesbach-Drasche örökségből származó esztergomvidéki szénbányákat és a budapesti téglagyárakat).

A kiegyezést közvetlenül megelőző, de főként az azt követő években tehát a magyar ipar alapvető agai is kiépülnek, főként az élelmezési ipar, a bányászat, a kohászat és a vas- és fémfeldolgozás néhány ágazata fejlődik ki. Mindez már az ipari forradalom kibontakozására, az ipar modern átalakulásának előrehaladására vet fényt. A gőzgéptérhóditása ezekben az években már figyelemre méltó. Az 1863. évi és az 1884. évi összeirás között eltelt években a magyar iparban müködő gőzgépek lóerőteljesitménye 8,1 ezer lóerőről 63,9 ezer lóerőre, majdnem nyolcszorosára ugrott. A gőzgépek megoszlása azonban továbbra is meglehetősen aránytalan maradt. Az összes lóerőszámból 36,7 ezer lóerő, vagyis a teljesitőképesség közel 60%-a az élelmezési iparban koncentrálódott. Az élelmezési ipar gépparkja tehát a hatvanas évek végén, hetvenes évek folyamán különösen ugrásszerüen emelkedett, a két felmérés közötti évtizedben több mint megtizszereződött. Az élelmezési iparban ezzel tulajdonképpen bekövetkezik a gépek térhóditása, a gépi termelés tulsulyra juttatása. Magyarországon 1880-ban 17,5 millió mázsa gabonát őröltek meg, s ennek 57%-át gőzmalmok. Az élelmezési ipar másik vezető ágában, a cukoriparban lényegében teljessé vált a gépi termelés, s az iparág 17 vállalata a kor szintjének megfelelő modern technikával volt felszerelve.

A ipari forradalom előrehaladása, mint az eddigi adatokból is kitünik, az élelmezési ipar mellett leginkább a vas- és fémiparban figyelhető meg. Az iparágban alkalmazott gőzgépek teljesitőképessége 2,4 ezerről 14,8 ezer lóerőre, mintegy hatszorosára ugrott, s ezekben az években honositják meg a technika modern vivmányait: a faszéntüzelés helyét koksztüzelés váltja fel, a fuvóberendezéseket addig üzemeltető vizikerekeket kikapcsolják, a Bessemer (1868) és Martin eljárás (1873) bevezetése után a régi technikára alapozott kohók jelentős részét leállitják. (A 80-as évek

elejére a működő kohók száma 86-ról 70-re csokken.) A meglevő nehézipar tehát végbemegy az átalakulás, azonban korántsem olyan alapokon, mint az élelmezési iparban. A nehézipari ágak ugyanis nemcsak, hogy nem vállnak exportképes ágazatokká, de változatlanul szük termelőképességet reprezentálnak csupán. Az egy főre eső nyersvastermelés 1882-ben alig haladja meg a 11 kg-ot, holott Ausztriában és Németországban már egy évtizeddel előbb is 18, illetve 55 kg-ot tett ki, Angliában pedig negyed századdal korábban már 132 kg-ig emelkedett.

Az iparban található további mintegy 12 ezer lóerő teljesitőképességü géppark rendkivül szétaprózottan helyezkedett el, s legfeljebb azt tükrözte, hogy más iparágakban is megjelenik a gép, de a termelést nem forradalmasitotta. Az ipari forradalom a magyar ipar legfőbb ágaiban az élelmezési ipar kivételével az 1880-as évek elejéig éppen csak megkezdődött, de korántsem bontakozhatott ki. Bár ezekre az évekre esik a céhrendszer hivatalos megszüntetése (1872. évi VIII. tc.), az ipar nagyobb része még kisipari, kézmüves keretek között mozgott. Az ország ipari termelésében - két ágazatot kivéve - még nem a gépi nagyipar, hanem a kisárutermelés volt tulsulyban.

Az első válság 1873-ban

Az ipari fellendülés folyamatát az 1873-ban kirobbanó válság akasztotta meg. Ez esetben természetesen még nem arról volt szó, hogy az ipari termelés meghaladta volna a fizetőképes fogyasztás mértékét, vagyis, hogy a tőkés fejlődés 20. század kozepéig tartó folyamatára jellemző tultermelés állt volna elő a kialakuló magyar iparban. A válság okozta megtorpanást főként közvetett hatások idézték elő. Ezek között is főként a bankrendszer rendkivüli megrázkódtatása és a vasutépités ugyszólván teljes leállása.

A hazai vasgyárakban nagy eladatlan vaskészletek halmozódtak fel, az árak a fellendülés előtti évek szintjére csökkentek, a vasérc- és a nyersvastermelés hosszu évekre lehanyatlott. 1873 és 1879 között 5,4 millió q-ról, 4,1 millió q-ra, ill. 1,6 millió q-ról, 1,2 millió q-ra, tehát 28%-kal süllyedt. Hasonló képet mutatott a szénbányászat: a széntermelés 1873-ról már 1874-re 16,3 millió q-ról 13,9 millió q-ra, tehát 15%-kal esett visszza, de még 1879-ben sem érte el a válság előtti szinvonalat.

A gépiparban a válság ugyancsak hosszan elhuzódott, s különösen a vasutépitéssel kapcsolatos gyártási területet érintette. Az épitőanyagipart főként a fővárosi épitkezések tartós szüneteltetése sujtotta, ami nemcsak a spekulációra alapitott épitőtársasagokat sopörte el, hanem számos téglagyárat is tönkretett.

Az élelmezési ipar valsága jórészt a nehézipari válságot megelőzően zajlott le. A malomiparban, amely közvetlenül a kiegyezés után rendkivüli

ütemben fejlődött, a termelés már 1871-től kezdve csökkenő irányt vett, a következő évet pedig malombukások, üzemkorlátozások s egyéb válságtünetek jellemezték. 1874-re azonban a malomipar válsága már lényegében véget ért. Ha néhány vidéki malom felszámolására csak ezután került is sor, a nehézipar legsulyosabb válságéveiben a lisztttermelés már ismét rohamosan emelkedett. A cukoriparban a gyarmatokról kiinduló tultermelési válság ugyancsak korábban, már 1872-ben lépett fel. A cukortermelés csupán átmenetileg csökkent, de az árak jelentősen visszaestek, s számos kisebb cukorgyár tönkrement. A szesz- és sörgyártás viszont a termelés huzamosabb süllyedését mutatta, amit sok kisebb üzem megszünése kisért.

Uj fellendülés, az ipar forradalmasodásának kibontakozása

Az 1873 és 1879 között tartó, számos területet sujtó hanyatlás és stagnáció után az ipar technikai forradalmasodásának széles korü kibontakozására, a magyar ipar ujabb nagy nekilendülésére a 19. század utolsó évtizedeiben a 80-as évektől kezdődően kerül sor. Ez a folyamat - mint láttuk - szerves összefüggésben állt az állami ipartámogatás megindulásával, de ennél is sokkal nagyobb mértékben a külföldi tőke megélénkülő és ipar felé forduló alapitási tevékenységével. A kibontakozó uj konjunkturahullám mérföldkövei nagy külföldi alapitások voltak.

A külföldi tőke behatolása ezekben az években vezet az ország leghatalmasabb bányatársaságainak kiépülésére. A 80-as évek elején a Magyar Országos Bank és a Länder Bank érdekeltségében hozták létre az Északmagyarországi Egyesitett Kőszénbánya Rt-t, amely 6 kisebb bányatársaságot egyesitett, s igy az ország második barnaszéntermelőjévé emelkedett. Lényegében hasonló jelenséget figyelhetünk meg a többi nagy bányatársaság esetében is. Igy pl. a legnagyobb vállalat, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt, az osztrák-német finánctőke és a magyar ipari tőke közös érdekeltségében állt, s nagyrészt ennek révén sikerült elérnie, hogy a termelést rohamosan bővitette. 1899-ben a Salgótarjáni Kőszénbánya kezében volt a széntermelés 28, 8%-a. Ugyanakkor gyorsan bővült a Magyar Általános Kőszénbánya Rt, az Osztrák-Magyar Államvasut Társaság, az Első Dunagőzhajózási Társaság termelése is. Ezek a külföldi érdekeltség jegyében létrehozott, és fejlődő vállalatok ezen években óriás társaságokká fejlődnek: a 8 legnagyobb bányaérdekeltség a széntermelés 83, 4%-át tartotta kezében. A széntermelés ennek megfelelően gyorsan emelkedett: az 1880-as 18 millió mázsáról 1900-ra közel 65 millió mázsára, több mint 3. 5-szeresére nőtt, 1913-ra pedig 102 millió mázsára emelkedett, vagyis ismét közel 60%-kal nőtt. Ez a növekedés bár jelentős, mégsem érte el a belső szükséglet növekedésének mértékét, amit jól mutat a szénbehozatal-

nak a termelésnél jóval gyorsabb ütemü, a századfordulóig mintegy 7-szeres növekedése. Ez annak következménye volt, hogy a bányászat technikai fejlődése - ebből a szempontból elsősorban a villamosenergia felhasználásával történő gépesités az említésreméltó - jelentősen elmaradt a korszak technikai szinvonalától.

A bányászat gépesitése ugyan megindult néhány ujonnan feltárt bányában, igy a Magyar Általános Kőszénbánya tatabányai telepén kisérletezték a villamosenergia alkalmazásával is, főleg a nagyobb bányák szállitóberendezésénél, mindez azonban nem változtatott a bányászat általános technikai elmaradottságán.

A gépesités elsősorban a külszini szállitásra terjedt ki, a földalatti szállitásnak csupán 15%-a volt gépesitve, tulnyomórészt továbbra is emberi és állati erőt alkalmaztak. A fejtésnél egyáltalán nem alkalmaztak gépeket. 1913-ban mindössze 5 db réselőgép volt az országban. Az egy főre eső széntermelés az 1900-as 3,2 q-ról 1913-ban 4,9 q-ra emelkedett, - ugyanakkor, amikor Ausztriában 15,6 q, Németországban 37,2 q, az Egyesült Államokban 51 q szén volt a fejkvóta. A széntermelés zömét öt nagy vállalat szolgáltatta: a Magyar Általános Kőszénbánya, a Salgótarjáni Kőszénbánya és az Urikány Zsilvölgyi Kőszénbánya (a barnaszéntermelésben), a Dunagőzhajózási Társaság és az Osztrák-Magyar Államvasuttársaság (a feketeszéntermelésben).

Nagyjából hasonló helyzet volt a vasérctermelésben is: itt is rendkivül nagy szerepet játszott a külföldi tőke behatolása. 1881-ben a vasiparban is fontos fuziós folyamat ment végbe. Erre az időre már rendkivül szükségessé vált a magyarországi vasfinomitók fejlesztése, amihez hozzájárul, hogy az Ausztriában végbemenő koncentrációs folyamat következtében rendkivül kiéleződött az osztrák vasipar versenye. (5 nagy vasgyár fuziójából létrejött a hatalmas Österreichische-Alpine Montangesellschaft.) A nagyobb magyar vasmüvek, igy a Rimamurányi Vasmü, valamint a Salgótarjáni Vasfinomitó tervbe vették a nagyobbmérvü átalakitásokat, amihez azonban jelentős tőkére lett volna szükség. Az osztrak nagybankok kihasználva a lehetőségeket - hogy kiterjesszék befolyásukat -, rendelkezésre bocsátották a szükséges tőkét, de annak feltételéül a két vasmü fuzióját kötötték ki, mivel a Salgótarjáni Vasfinomitó már korabban is a Wiener Bankverein érdekeltségében állt. Igy azután a létrejött uj vállalatban az osztrák bankház döntő befolyást szerzett. De a fuzió ugyanakkor a magyarországi vasipar nagy jelentőségü fejlődését jelentette. Létrejött az ország egyik legnagyobb iparvállalata, amely 1883-ban már 10 millió forint alaptőkével működött. A vasiparban alkalmazott kereken 66 ezer lóerőnek mintegy felét ebben a hatalmas vállalatban találjuk.

A Rimamurányi - Salgótarjáni Vasmü mellett még 3 társaság játszott fontos szerepet; az Osztrák-Magyar Államvasut Társaság, a Kaláni Vasmü és az Államkincstár Vasmüvei. E négy vállalat - amely a nagyolvasztók 57%-a felett rendelkezett - tartotta kezében a nyersvastermelés több mint

86%-át, az acéltermelés több mint 96%-át. A négy vállalat közül három hatalmas, 10 ezer munkásnál többet foglalkoztató kombinát volt, amely a nyersanyag feldolgozásának egymás utáni fázisait egyesitette a vasércktermeléstől a nyersvas, az acél előállitásán át a különféle vasáruk termeléséig. E vállalatok szénbányákkal is rendelkeztek.

A vasérc, nyersvas és acélgyártás mindezek alapján gyorsan fejlődött: a vasérctermelés 1883-tól 1900-ig közel háromszorosára emelkedett, s alig maradt el az ausztriai termelés mennyisége mögött. A kitermelt vasérc egy részét, mégpedig egyre növekvő részét azonnal továbbra is kiszállitották Ausztriába. A kivitel 1883-ban a termelés 31, 1900-ban viszont már 38%-át tette ki. A nyersvastermelés több mint megháromszorozódott (1,4 millió q-ról 4,6 millió q-ra), ami részben a kohászat technikai fejlődésének következménye volt. Az acéltermelés a század végére már elérte a 3,5 millió q-t.

A századvégi lendületes növekedés után a 20. század elején már jelentősen lelassult a vasipar fejlődése. A vasérctermelés és a szénbányászat fejlődéséhez hasonlóan a vasipar fejlődése is lelassult a századfordulót után. A kibányászott vasérc mennyisége 1900 és 1913 között csak kerekben 25%-kal növekedett: 16 millió mázsáról 20 6 millió mázsára. Ezzel szemben a vasérckivitel, amelyet 1907-ig tarifakedvezménnyel még az állam is támogatott, egyre nőtt és a termelésnek átlagban 30-40%-át érte el. Így azután a nyersvastermelés fejlődése is igen lassan haladt, mindössze kereken egyharmaddal emelkedett: 4,6 millió mázsáról 6 2 millió mázsára. Mind a vasérc, mind a nyersvas termelésénél a fejlődésnek nem csak az üteme, de abszolut mennyisége is kisebb, mint a megelőző évtizedben.

A vastermelés a háboru előtti évekre végülis mindjobban elmaradt a növekvő szükségletek mögött. Mig 1898-ban a hazai [illegible] még 93%-át elégitette ki, 1913-ban már csak 58%-át. Ha a kivitt vasérc az országban került volna feldolgozásra és piacra, akkor az országos szükségletnek háromnegyed részét fedezte volna.

A vasipar egészének lassuló fejlődési üteme mellett egyes ágazatokat, legfőként az acélgyártást némileg gyorsabban fejlesztették. Elsősorban a háborus készülődés, a hadipar konjunktúrája tette ezt szükségessé.

A legnagyobb vasmü, a Rimamuránvi, az 1900-as években átszervezte termelését, profilozta és korszerüsitette üzemeit. Az acéltermelést Ozdon központositották, ahol uj, hatalmas martinkemencéket épitettek; a vasáruk előállitásának központja Salgótarján lett. A sorozatos beruházásokkal bővitett vállalat gépparkja a háboru előtti években már a 45 000 lóerőt is meghaladta; 16 000 munkást alkalmazott. Az állami vasgyárak - az ország második legnagyobb vas- és acéltermelője - számos vashámort, kohót és más feldolgozó üzemet foglalt magában. Legjelentősebb üzeme a diósgyőri gyár volt, amelyben 1913-ban már 8000 munkás dolgozott. A diósgyőri gyár a hadianyagtermelés mellett elsősorban a MÁV szükségletének kielégitésére volt berendezve.

Az egy főre eső nyersvastermelés a háboru küszöbén is messze elmaradt a fejlettebb tőkés országok mögött. Magyarországon csak 29,4 kg volt, amikor Ausztriában 59,6 kg, Németországban 250 kg, az Egyesült Államokban 326 kg.

Az alapanyaggyártás fejlődése alapján más iparágak is gyorsabban fejlődtek. A fejlődés meggyorsulása főként olyan iparágakban következett be, melyek már korábban is kifejlődtek. Igy a kiegyezés után kialakult közlekedési-eszközgyártás ér el jelentősebb fejlődést. A mozdonygyártás - párhuzamosan a nagyarányu vasutépitkezéssel - a MÁVAG-ban csupán a század utolsó évtizedeiben háromszorosára emelkedett. Igen jellemző a gyors fejlődésre, hogy mig az első gőzmozdonyt 1873-ban állitották elő Magyarországon, s a következő 20 évben 500 db készült el, addig 1893 és 1896 között, vagyis 4 év alatt ugyancsak 500 mozdonyt gyártottak. A vasuti kocsigyártás kibővülésére jellemző, hogy mig a 80-as években egyedül a Ganz foglalkozott ezzel, addig 1898-ra már 5 nagy gépgyár vezette be a vagonok termelését, s igy a 90-es években kétszerannyi vagon készült el (28 000 db) mint a 80-as években. A viziközlekedés fejlődésével a 90-es években épül ki nagymértékben a hajógyártás is. Az ekkor létrejött MFTR rendelései alapján a Danubius,a Nicholson és a Röck gyár épitett hajókat, s ugyancsak fejlődött a Dunagőzhajózási Társaság óbudai hajógyára is.

A magyarországi gépgyártás termelésének kétharmad része közlekedési eszközök gyártását tette ki. Ezek mellett nagyobb szerepet kapott még a mezőgazdasági gépek és élelmiszeripari (malomipari) gépek termelése is. A nagy multra visszatekintő mezőgazdasági gépgyártás azonban a belső szükségletnek még felét sem fedezte, s a fennmaradó hányadot behozatal utján elégitették ki. A mezőgazdasági gépbehozatal 1886 és 1898 között háromszorosára emelkedett.

Ezt a helyzetet a 20. század eleji fejlődés sem tudta lényegesen módositani. Az előrehaladás ujabb eredményeként a MÁVAG jelentősen fejlesztette a mozdony- és cséplőgépgyártási berendezését. Ebben az időben alakult meg az ország legnagyobb mezőgazdasági gépgyára, a Hofherr és Schrantz Kispesten (1900); 1912-ben készült el Magyarországon az első traktor a Kühne Gépgyárban. A Ganz Vagon és Gépgyár a vagon és hengerszékek gyártása mellett robbanó-motor és egyéb uj cikkek termelésére is rátért. A Danubius-hajógyárral való fuzió után a hajógyártást is megkezdte. A világháboru előtti években kezdték meg Magyarországon az autógyártást a Győri Vagongyárban és a gőzturbina előállitását a Láng Gépgyárban. 1913-ban már tiz olyan gépgyár volt az országban, amely több mint 1000 munkást alkalmazott.

Az ujonnan létrejött vállalatok közül a vas- és gépgyártás területén a legjelentősebb a Weiss Manfréd gyár megalapitása volt. A gyár, mint magántársaság alakult 1884-ben, amikor mint szerény konzervgyár működött, de csakhamar hatalmas fejlődést tett meg.

Miután a hadseregnek szállitandó konzervek gyártása csak idénymun-

ka volt, Weiss Manfréd igyekezett bádogüzemét kihasználni, aminek csakhamar meg is lett az eredménye. Eleinte tölténytárakat gyártott, később töltényhüvelyeket, majd 1893-ban már teljes töltényeket. Ebben az évben költözött el a gyár a robbanások veszélye miatt az akkor még gyéren lakott Csepelre. Ettől kezdve igen gyorsan fejlődött, egymásután épitette fel ujabb és ujabb üzemeit, rézkohóműveit, fémöntődéit, fémhengermüvet stb.

A gyár a 20. század elején kimondottan hadiüzemmé vált, s ebben a tekintetben lényegében egyedül állt Magyarországon.

Nem történt azonban lényeges változás abban a vonatkozásban, hogy a magyar gépgyártás továbbra is csak a nyersanyagok durvább megmunkálására szoritkozott, s igy a dontő jelentőségü szerszámgépgyártás - bár valamelyest bővült -, továbbra is jelentéktelen maradt. A különféle szerszámgépeknek és ipari berendezéseknek mindössze 20-25%-át termelték belföldön.

A gépiparon belül azonban egyre jelentősebb fejlődést ért el a villamossági ipar. A 90-es években indul meg nagyobb mértékben Magyarországon az izzólámpa és az elektromos kábelek gyártása, sőt ekkor veszi kezdetét a villamos energia termelés is. 1890-ig két, 1900-ig viszont összesen 43 centrálét épitettek, s igy hazánkban - európai viszonylatban is - viszonylag korán megindult a villamositás. Ez azonban utóbb messze lemaradt a nyugat-európai fejlődés üteme mögött.

A villamossági ipar fejlődésében jelentős szerepet játszottak a kiváló magyar technikai szakemberek, akik felfedezéseikkel lehetőséget teremtettek a termelés gyors fejlődésére, s találmányaik szabadalmai révén mintegy védelmet is élveztek a külföld versenyével szemben. Ezen a téren különösen a Ganz-gyár világhirü mérnökei - Bláthy, Déry és Zippernovszky - játszottak fontos szerepet, akik kidolgozták a váltóáramu transzformátort, s ezzel megnyitották az utat az erősáramu technika fejlődése előtt. Nagy jelentőségü volt a Bláthy által szerkesztett indukciós wattóraszámláló. Egy másik kiváló mérnök, Kandó Kálmán 1897-ben fogott hozzá a háromfázisu villamosmozdonnyal való kisérletekhez, s találmányai a villamos közlekedési eszközgyártás hatalmas fejlődését tették lehetővé. E kiváló tehetségü magyar mérnökök találmányai révén vált csakhamar világhirüvé a Ganz Villamossági Gyár.

A villamosipar növekedése ezután, különösen a 20. század elejétől nyert nagyobb lendületet. A villamos energia termelése a századforduló előtti 36,4 millió kilowatt óráról 1913-ra 220 millióra nőtt. (Ennek ellenére csupán 300 községben volt villanyvilágitás.) Gyorsan fejlődött az elektrotechnikai cikkek gyártása is. Különösen kiemelkedett a Ganz Villamossági Gyár, amely villamosvasutak épitésével (Olaszországban), elektromos áramtelepek berendezésével (Konstantinápolyban) és villamosmotorok gyártásával világhirüvé vált. Ugyancsak világhirnevet vivott ki magának a villanylámpa-gyártásban az Egyesült Izzólámpagyár. Az izzólámpagyár éppen ezekben az években tette meg az utat a primitiv szénszálas

lámpától a fémszálas wolfram égőkig. A technika ilyen rohamos átalakításában a magyar mérnökök és feltalálók ugyancsak élenjártak. Ez tette lehetővé az Egyesült Izzó gyors fellendülését. A gyár a világháboru előtt évi tizmillió villanylámpa gyártásával messze tulhaladta a hazai szükségletet, tulnyomórészt külföldi piacok számára termelt.

A nehézipari ágak között, főként a 20. század elejétől indult fejlődésnek a vegyészeti ipar néhány területe is. A petróleumfinomitók termelése a századforduló után megháromszorozódott: a világháboru előtt 28 petróleumfinomitó müködött az országban. A mezőgazdaság mütrágyaszükségletének növekedése következtében rohamosan fejlődött a Hungária Kénsav- és Mütrágya Gyár, 1913-ban ez a vállalat 1 millió q mütrágyát gyártott, a mezőgazdaság egész szükségletének 40%-át. Ezekben az években kezdték meg német tőkével az erdélyi földgáz kiaknázását; ekkor tette meg első lépéseit a magyar gyógyszervegyészet (Chinoin).

Mindezen eredmények ellenére a szerves vegyipart, a festék-, szintetikus gyógyszer-, illatszer- stb. gyártást változatlanul az elmaradottság jellemezte. A vegyipar számos fontos ága egyáltalán nem fejlődött ki.

A fogyasztási iparok fejlesztésének élvonalában a 19. század utolsó évtizedeiben változatlanul az élelmiszeripar állott. A gyáripar fejlődésének meggyorsulása az alapanyag-gyártáson és a gépipar egyes ágain tul főként a gyáripar korábban is leginkább fejlett ágaiban ment végbe: az élelmiszeriparban.

A malomipar fejlődése a 19. század utolsó éveiben is igen jelentős. Ebben nem kis szerepe volt az un. őrlési forgalomnak. Az őrlési forgalom azt jelentette, hogy a malmoknak megengedték, hogy vámmentesen importáljanak olcsó külföldi, különosen román buzát, azzal a feltétellel, hogy kötelezettséget vállalnak megfelelő mennyiségü liszt kivitelére. Az arányt ugy állapitották meg, hogy 100 kg buza után 70 kg lisztet kellett exportálni. Azt viszont, hogy a kivitelre kerülő liszt valóban a behozott buzából került-e ki, semmi módon nem ellenőrizték. Igy az őrlési forgalom jelentős előnyt hozott a nagymalmoknak, amennyiben függetlenitette őket az áringadozásoktól. Sok vihar volt ebben a kérdésben: a nagybirtokosok szembefordultak ezzel az eljárással azon az alapon, hogy a nagymalmok által felhalmozott buzakészletek lerontják a hazai buza árát. Ez a lehetőség a nagymalmok számára a profitszerzés fontos forrása volt. A malomipar fejlődését ösztönző tényezők hatására elsősorban a nagymalmok fontos technikai ujitásokat vezettek be: ekkor jelenik meg a javitott szerkezetü önmükodő osztályozókészülék, valamint a Ganz-féle hengerszék tökéletesitett változata. A 90-es évek elejétől végrehajtott nagyobbszabásu malomátalakitások, s a technikai vivmányokat alkalmazó bővitések során a hengerszékek száma kétszeresére emelkedett. A budapesti malmok teljesitőképessége mindennek következtében 6,6 millió q-ról 10,4 millió q-ra emelkedett a század utolsó két évtizede során a tényleges termelés pedig több mint másfélszeresére bővült.

A századforduló után a malomipar fejlődése vidéken ugyan még előrehaladt, a lisztttermelés mennyisége 50%-kal nőtt. De a budapesti nagymalmok termelése 1900 és 1913 között csupán 3%-kal emelkedett, ami lényegében teljes stagnálást jelentett: a nagymalmok őrlőképességüket átlagosan csak kétharmad részben használták ki. Ebben a stagnálásban közrejátszott, hogy a nagybirtok profitérdekeinek védelmében 1900-ban a kormány megszüntette az olcsó balkáni buza vámmentes behozatalát, az un. "őrlési forgalmat", s igy az exportra berendezkedett budapesti nagymalmok versenyképtelenné váltak a külföldi piacokon.

A fejlődés ütemének lelassulása, illetve a budapesti nagymalmok stagnálása ellenére a malomipar maradt továbbra is a legfejlettebb magyarországi iparág, az egyetlen, amely felülmulta az ausztriait.

A cukoripar technikai fejlődésére jellemző az alkalmazott lóerő rohamos - 1880 és 1900 között nyolcszoros - növekedése. Ennek megfelelően a termelés igen gyorsan fejlődött: az 1880/81-es 400 000 q-ról 1899/1900-ra több mint 2 millió q-ra! Ez a termelés többszörösen meghaladta a kirivóan alacsony - fejenként évi 4 kg-os - belső cukorfogyasztást. Az első világháboru előtti másfél évtizedben a cukoripar fejlődése továbbra is rohamos volt, számos uj gyár alakult, a termelés megháromszorozódott, elérte a 6 millió q-t. A gyors fejlődés alapját továbbra is a külső piacok bővülése adta meg, a termelés kétharmadát külföldön értékesitették.

A söriparban a század végén ugyancsak gyors technikai fejlődés ment végbe. A sörgyárak tulnyomó része ezekben az években vezette be a gépi erőt, s ezen a téren a magyar söripar - elsősorban a Dreher, a Fővárosi, a Haggenmacher és az Első Magyar Részvényserfőzde kiemelkedő szerepével - a századfordulóra már tulhaladta az osztrák, sőt a német sörgyártás gépesitésének fokát is. A 427 ezer hektoliteres 1880. évi termeléssel szemben az iparág a század végén 1, 1, a világháboru előtt pedig 1, 3 millió hektoliter sört állitott elő.

A gyáripar 19. század végi fejlődése során továbbra is fennmaradt az ipar sulyos egyoldalusága: továbbra is ugyszólván hiányszik a szoros értelemben vett könnyüipar. A textilipar elmaradottságára élesen világit rá, hogy mig a századforduló idején Magyarországon mindössze 110 ezer orsó volt, addig Ausztriában több mint 4, 5 millió, Németországban pedig közel 10 millió! A hazai textilipar a belső fogyasztásnak csupán alig több mint 14%-át fedezte, de ezen belül a legfontosabb cikkeknél még rosszabb volt az arány; a gyapjuszövet-termelés a szükségletek nem egészen 10%-át, a pamutszovet-termelés pedig alig több mint 3, 5%-át tette ki! A bőr- és a papiripar ugyan a 80-90-es években kezdett gépi nagyiparrá alakulni, ennek ellenére azonban továbbra is sulyos elmaradottság jellemezte.

Az 1900-as évek elejétől fordulat állt be a textilipar fejlődésében. A világméretü textilipari konjunktura s a tekintélyes állami támogatás olyan magas és biztos profittal kecsegtetett, hogy ez a magyarországi és külföldi nagytőkét egyaránt csábitotta erre a területre.

1900-tól 1913-ig háromszor annyi textilgyár alakult, mint a megelőző három évtizedben; a textilipar termelése több mint három és félszeresére nőtt, az orsók száma 110 000-ről közel 500 000-re emelkedett. Ezekben az években néhány nagy textilgyár jött létre, elsősorban a Magyar Textilipar rózsahegyi fonó- és szövőgyára, amely a monarchia egyik legnagyobb és legmodernebb textilüzeme volt. Számottevő fejlődést tett meg ezekben az években a Goldberger Gyár is.

A gyorsütemű fejlődés ellenére a textilgyártás a hazai szükségletnek még 1913-ban is csak 30%-át elégítette ki. Különösen nagy volt a hiány a kész textiláruk és finomabb minőségű cikkek termelésében. A magyarországi textilipar tulnyomóan durva és félkész árut gyártott, a félkésztermékeket Ausztriába vitték ki, és készáruvá feldolgozva onnan hozták vissza az országba. Egész árubehozatalunk 20-30%-át textiláruk tették ki. Ausztria textiliparának termelési volumene továbbra is több mint tizszeresen multa felül a magyarországiét.

Viszonylag gyorsabban fejlődtek a könnyüipar más ágai is. A papíripar termelése több mint megháromszorozódott; azonban továbbra is elsősorban félkésztermékeket állított elő, mig a papirosáru-termelés fejlettsége jóval alacsonyabb volt. A bőrgyártás a századforduló táján kezdett gépi nagyiparrá alakulni. A magyarországi bőripar a hazai fogyasztásnak csupán 40%-át tudta fedezni.

A főbb iparágak áttekintése meggyőzően mutatja, hogy a 19. század végén kibontakozó és a 20. század elején kiteljesedő konjunktura idején az ipari forradalom felülkerekedésének tanui lehetünk. A gépek elterjedése, a nagyipar uralkodóvá válása az összefoglaló gépstatisztikák alapján is nyilvánvaló. 1884-től 1898-ig az iparban alkalmazott gőzgépek teljesitőképessége 63,5 ezer lóerőről 262,1 ezer lóerőre, több mint négyszeresére emelkedik. A századforduló körül ennek alapján már valóban minden iparágban kialakul és vezető szerepre emelkedik a gépi termelés. Ezzel szoros összefüggésben akkor jut tulsulyra a kisiparral szemben a nagyipar. A 20. század elején az iparban foglalkoztatott munkások körében már többségre jut a nagyipari munkásság, az összes ipari termelésnek pedig már 65-70%-át gépekkel dolgozó gyárak állitják elő.

Ennek ellenére a folyamat kiteljesedésére csak a világháborut megelőző periódus egészében kerülhetett sor. Az ipari bázis ugyanis a századforduló körül még rendkivül szük és egyoldalu volt, s mint láttuk, éppen a 20. század első másfél évtizede folyamán bontakozott ki dinamikus fejlődés az ipar néhány ujabb, addig hiányzó, vagy kisipari jellegü és elmaradott ágában. Ismét az összesitő adatok fényénél válik egyértelmüvé e tény: 1898 és 1913 között a gyárak száma 2,7 ezerről 5,5 ezerre emelkedett, az alkalmazott munkáslétszám 302 ezer főről 563 ezerre, a gyárakban alkalmazott erőgépek teljesitménye pedig 307 ezer lóerőről 930 ezerre, több mint háromszorosára.

3. A nemzetgazdaság modernizálása

Az iparfejlődés üteme, a nemzetgazdaság dinamizmusa

Az ipar 19. század második felében megtett fejlődését végül is összegezően mutatják a termelési érték adatai.

A gyáripar termelésének értéke

év	változatlan áron millió korona	index
1860	175	100
1900	1400	800
1913	2539	1450

Az ipar tehát a dualizmuskori Magyarországon rendkívül gyenge alapokról indulva, ugrásszerüen fejlődött, s az ütem különösen a századforduló körül volt igen gyors. Az ipari termelés évi átlagos növekedése a 60-as évektől 1900-ig 14,2%-ot tett ki, 1900 és 1913 között 5,6%-ot, a vizsgált korszak egészében pedig 11,2%-ot.

A rendkívül gyors ütemü iparfejlődés jelentősen meghaladta a mezőgazdaság termelésnövekedési ütemét. (Utóbbi a 60-as évektől 1900-ig évi átlagban 2,5, 1900-tól 1913-ig 2,9%-ot tett ki, vagyis a vizsgált periódus egészében 2,6%-ot. A két főágazat közötti ritmuskülönbség arra vezetett, hogy az ipart tekinthetjük a nemzeti jövedelem emelkedését leginkább meghatározó tényezőnek. Elsősorban az ipar gyors fejlődése idézte tehát elő, hogy a 19-20. század fordulója körüli évtizedekben a magyar nemzetgazdaság növekedése valóban dinamikus szakaszába lendült, s elérte a nyugat-európai ipari forradalom periódus növekedési rátáját.

A nemzeti jövedelem növekedése

év	változatlan áron millió koronában	index
1867	1180	100
1900	3497	296
1913	5064	429

A magyar nemzeti jövedelem a tőkés viszonyok első világháborúig terjedő szakaszában tehát több mint négyszeresére emelkedett. Ez a növekedés évente átlag 3,7%-nak felel meg.

Szembesítsük ezeket az adatokat más országok fejlődési ütemével.

Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy a magyarországi fejlődés gyors üteme nem volt egyedülálló ezekben az években Kelet-Európában. Oroszország nemzeti jövedelme 1860 és 1913 között évente átlagosan ugyancsak valamivel több mint 3%-kal nőtt.

Rendelkezésre állnak azok a számitások is, amelyek lehetővé teszik a kelet-európai adatok egybevetését az ipari forradalom előtti és alatti Nyugat-Európával. Angliában az ipari forradalmat megelőző évtizedekben 1700 és 1780 között a nemzeti jövedelem átlagos évi növekedése 0,5% körül mozgott. Ugyanezen években az angol ipar termelése évente átlagosan ugyancsak 0,5-1%-kal nőtt. A jellegzetesen lassu ipari forradalom előtti gazdasági növekedés az ipari forradalom kibontakozásával rendkivül meggyorsult: az 1780-tól 1881-ig terjedő évszázadban Angliában a nemzeti jövedelem növekedési üteme 2,8%-ra ugrott, s ezen belül az ipari termelési évi emelkedési rátája meghaladta a 3%-ot.

A 19. század utolsó harmadától az első világháboruig terjedő évek magyar (és orosz) nemzeti jövedelem növekedési adatai tehát egyértelmüen mutatják, hogy a gazdaság dinamizmusa a nyugat-európaival egybevetve, nem az ipari forradalom kora előtti, hanem éppen alatti dinamizmussal azonositható.

A gazdaság szerkezeti változásai

Az ipari forradalomra jellemző dinamizmus a világháboru előtti évekre már jelentősen átalakitotta a gazdaság és a társadalom szerkezetét. A végbement folyamatok jellemzésére legkifejezőbb mutatóként a lakosság foglalkozási megoszlásában, valamint a nemzeti jövedelem termelésének strukturájában bekövetkezett változásokat sorakoztathatjuk fel. Az első összeirás adatai szerint Magyarországon 1869-ben a lakosság több mint 75%-a dolgozott a mezőgazdaságban. Az 1900. évi népszámlálás idejére a mezőgazdasági népesség aránya 68%-ra, 1910-re pedig 64%-ra csökkent. (Az általános kelet-európai tendenciákra utal, hogy Oroszországban az 1861. évi jobbágyreform idején 90%, a világháboru előtt mintegy 70% a megfelelő arány.) Az agrárlakosság tulsulya tehát csökkenőben, s ennek megfelelően a korábban jelentéktelen ipari-forgalmi népesség növekedőben volt, az utóbbi réteg a lakosság mind fontosabbá s kiterjedtebbé váló eleme lett.

A gazdasági és társadalmi átalakulás eddigi képét kiteljesiti a nemzeti jovedelem termelésében végbement változás egyértelmü tendenciája. A kiegyezés körüli években a magyar nemzeti jövedelemnek mintegy 80%-át a mezőgazdaság állitotta elő. A századforduló idejére ez 64%-ra, a világháboru előtti évekre 62%-ra csökkent. Ugyanakkor az ipar részesedése 15%-ról 25%-ra, illetve 28%-ra emelkedett.

A 19. század második harmadának végén tehát a nemzeti jövedelem-

nek csak nem sokkal több mint egyhetedét, néhány évtized multán, a világháboru előtt több mint egynegyedét állitotta elő az ipar.

A gazdaság szerkezeti változásainak fontos barométereként a külkereskedelem szerkezete is jól tükrözi a fejlettség elért szintjét. Magyarország behozatalát, a 19. század végéig lejátszódott fejlődés szintjét kifejezve, több mint 70%-ban késztermékek tették ki, mig a nyersanyagok (21%), valamint félgyártmányok (9%) részesedése alacsony volt. 1913-ra a késztermékimport aránya jelentősen csökkent, de még ekkor is meghaladta az összbehozatal 60%-át. A nyersanyagok és félgyártmányok aránya pedig 30%-ról több mint 38%-ra emelkedett. Már ezen arányváltozások is a gazdaság modernizálódására vetnek fényt. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az iparosodás nyomán nemcsak a nyersanyag és félgyártmány import emelkedett, de a késztermék behozatal szerkezete is változást mutat. A késztermékimport leggyorsabban növekvő tételét ugyanis a vas-, fém- és gépipar cikkei képezték: Az 1882-1891. évek behozatalához képest a századfordulóra e cikkcsoport behozatala közel kétszeresére nőtt, az 1902-1911-es évek átlagában pedig már jóval több mint háromszorosára emelkedett, s végül az összes készárubehozatalnak mintegy 7%-áról 13%-ára nőtt. A kivitel strukturája kevés változást mutatott. Az export valamivel több mint felét főként mezőgazdasági nyersanyagok tették ki, mig a késztermékek aránya ugyszólván mindvégig változatlanul 37-38% körül mozgott. Az utóbbi tétel kétharmadát azonban az élelmezési ipar termékei adták.

Az ipari forradalom sajátossága; az ipar sajátos szerkezete

Magyarországon tehát - mint Közép- és Kelet-Európa legtöbb országában - a 19. század utolsó harmadától kibontakozott és lezajlott az ipari forradalom folyamata. Ez azonban nemcsak annyiban volt sajátos, hogy nagy időbeni késést mutatott Nyugat-Európához képest. Az egy- fél évszázaddal később lezajlott folyamat kétségtelenül hasonló volt a nyugat-európai ipari forradalomhoz, amennyiben - mint láttuk - hasonló növekedési dinamizmus alakult ki, a modernizálódás ugyancsak a gazdaság minden ágára és területére - a mezőgazdaságtól a bankrendszeren és a közlekedésen át az iparig - kiterjedt. Az iparon belül pedig kialakult és tulsulyra jutott a gépi nagyipar.

Mindezek ellenére a magyarországi - és általában a kelet-európai ipari forradalom mégsem egyszerüen a nyugat-európai ipari forradalom kései másolata, megismétlése volt. A sajátos közép- kelet-európai fejlődési feltételek az ipari forradalom más modelljét termelték ki, mint a kontinens nyugati felén. Nyugat-Európában az ipari forradalom eredményeként a gazdaság és a társadalom radikális átalakulása következett be. Történelmileg rövid idő alatt, mintegy robbanásszerüen alakult ki a tradicionális

gazdaság és társadalom modern gazdasággá és társadalommá. Néhány évtized leforgása alatt az ipar nemcsak dinamizmusával és nemzetgazdasági hatásával, de sulyával, a gazdaságban betöltött közvetlen szerepével is meghatározóvá, a nemzetgazdaság vezető ágává vált. Az ipari forradalmon átment Nyugat-Európa országai ipari országokká váltak. Angliában az ipari népesség száma már a 19. század közepére abszolut tulsulyra jutott, Hollandiában az agrárnépesség 1849-ben már csak a lakosság 40%-át tette ki. Franciaországban pedig a nemzeti jövedelem termelésében a mezőgazdaság már nem érte el a 50%-os arányt.

Minderről az első világháboru előtti Magyarországon (és Kelet-Európában) nem beszélhetünk. Ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy a világháboruig sem ért még végéhez az ipari forradalom korszaka, hanem azt, hogy az ipari forradalom nem idézett elő olyan változásokat, nem hatotta ugy át a gazdaság egészét, mint Nyugaton. Magyarország - mint Kelet-Európa országai általában -, továbbra is agrárország maradt.

Az agrártulsuly konzerválódása pedig nemcsak azt eredményezte, hogy a nemzetgazdaságon belül a mezőgazdaság maradt a legerősebb, legnagyobb ág, s az ipar csak viszonylag kicsiny szerepet játszhatott. A szük volumenü ipar maga is sajátos szerkezeti vonásokat mutatott. Mint a hazai iparfejlődés áttekintése világosan bizonyitotta: az ipar maga is igazodott a gazdaság meghatározó agrár jellegéhez, s a mezőgazdasági iparok egyoldalu tulsulyát alakitotta ki.

Az ipar térhóditása Európa-szerte a legfontosabb tömegszükségleti cikkeket termelő iparágakban haladt leggyorsabban előre. Ezek az iparágak ugyanis széles fogyasztópiacra támaszkodva, a technikai nehézségek leküzdésének könnyebb lehetőségével, alacsonyabb tőkebefektetési igényekkel, alacsonyabb képzettségü munkásrétegek iránt támasztva keresletet (vagyis alacsonyabb kiképzési költségekkel) gyors tőkemegtérülést, magas profitok biztositását tették lehetővé. Mindez egyaránt vonatkozott a nem nehézipari területek két nagy ágára a textiliparra és az élelmezési iparra. Hogy az egyes országokban azután melyik ágazat játszott nagyobb szerepet, azt számos, az ország gazdasági helyzetét meghatározó tényező döntötte el. Ezek között emlithetjük az országban rendelkezésre álló nyersanyagok jellegét, a belső és külső piacokon jelentkező kereslet irányát, s nem utolsó sorban az adott országgal konkurráló országok ipari szinvonalát és szerkezetét.

Az ipari forradalom a nyugat-európai vezető nagyhatalmak esetében a textilipar primátusával járt. Angliában egyenesen a textilipar abszolut tulsulyáról beszélhetünk, ami az angol mezőgazdaság speciális fejlődésével, - ez utóbbi ugyanis alig adott lehetőséget az élelmezési ipar kiépülésére, de annál inkább a gyapjufeldolgozásra - méginkább Angliának a 19. századi tőkés fejlődésben játszott különleges szerepével kapcsolatos. Anglia a "világ ipari műhelyeként" textiliparát is kezdettől fogva a világszükséglet kielégitésére rendezhette be. Franciaországban és Németországban

a textilipar jelentős szerepe már korántsem járt együtt az iparág abszolut tulsulyával. Más nyugat-európai országokban, pl. Belgiumban, Dániában, Hollandiában stb. az ipari forradalom első időszakában már az élelmezési ipar részesedése a legnagyobb a gyáripar termelésében. A nemzetgazdaságok erőteljesebb agrár szinezete mellett ebben az irányban hatott a környező és részben korábban is iparosodott nagyhatalmak, mindenekelőtt Anglia kínálkozó felvevőpiaca. Ott ugyanis mezőgazdasági cikkek mellett élelmezési iparuk számára is gyorsan fejlődő piacra, lényegében korlátlan elhelyezésre találtak. A textilipar viszont nemcsak kiviteli nehézségekkel találta szembe magát, hanem Anglia és részben más országok erős versenyével is, amely belső piacukat is veszélyeztette. Igy azután a 19. század második felére kiépült iparszerkezetben a textilipar első helye mellett az élelmezési iparnak csak kisebb szerep jutott, igy Angliában (45:7),Franciaországban (31:13) és Németországban (27:19). Ezzel szemben Belgiumban (15:34) és Dániában (21:25), de számos más országban is a textilipar kisebb arányban részesedett az ipar össztermeléséből, mint az élelmezési ipar.

A kelet-európai országokban már nem is csupán erről van szó. Ez esetben ugyanis a korábbiakban vizsgált körülmények hatására az élelmezési ipar nemcsak vezető szerepet játszott, meghaladva a textilipar sulyát, hanem ugyszólván egyoldalu tulsulyra emelkedett az iparon belül. Magyarországon ez annál is szélsőségesebb formák között jutott érvényre, mivel a monarchia közös piacán az osztrák-cseh textilipar versenye a magyar textilipar kibontakozását - mint láttuk - hosszu ideig ugyszólván lehetetlenné tette. A 20. század elején azután a magyar gyáripar termelésének mintegy 40%-át az élelmezési ipar állitotta elő, a textilipar részesedése viszont csupán 5% körül mozgott!(A Balkán országokban az élelmezési ipar részaránya 50-60% között változott.)

A mezőgazdasági iparok tulsulya, vezető szerepe a kiépülő gyáriparban természetesen egyáltalán nem csupán valamiféle iparszerkezeti probléma. Az élelmezési ipar ilyen irányu tulsulyának messzemenő kihatásai voltak: korlátozták a kialakuló ipar hatását a nemzetgazdaság más ágaira, hiszen az élelmezési ipar technológiai jellegéből eredően kevesebb befolyást gyakorol más iparágakra. Gyártmányait nem veszik át más iparágak további feldolgozásra, munkaerőigénye alacsony és főként néhány hónapos idényekre korlátozódik, ahhoz is főként alkalmi segédmunkaerőt foglalkoztatva. Ipari, gazdasági és társadalmi továbbgyürüzése tehát mind a textiliparhoz, mind a nehéziparı ágakhoz képest meglehetősen szerény.

Ezzel válik teljessé a kép a későn megindult, felemásan, ellentmondásosan véghez vitt, sőt valóban végig sem járt, valóban be sem fejezetten lezárult ipari forradalomról, mely több más kelet-európai országokhoz hasonlóan jellemezte Magyarországot.

Mégsem tekinthetjük azonban lezártnak a korszak vizsgálatát. Nem feledhetjük ugyanis el, hogy a modern tőkés gazdaság kialakulása idején

Magyarország sem politikai, sem gazdasági vonatkozásban nem volt önálló ország, hanem a Habsburg birodalom, illetve 1867-től az Osztrák-Magyar Monarchia része. Magyarország gazdaságát, gazdasági strukturájának egészét csakugy, mint az egyes szektorok belső arányait és helyzetét nem tekinthetjük önmagában álló, önálló egységnek, hanem a Monarchia nagyobb gazdasági egységébe illeszkedő résznek.

A monarchia, mint a 20. század elejére 50 milliós piaccal rendelkező hatalmas gazdasági egység különböző jellegü és fejlettségü területeket kapcsolt egybe, s ennek révén komplex gazdasági egységet alkotott, ugyszólván mindenoldalu gazdaságot fejlesztett ki, s összességében az ipar minden ága is kiépülhetett. Ennyiben az Osztrák-Magyar Monarchia, az ipari nagyhatalmakra emlékeztetett, hiszen mig az első világháboru előtt Anglia, Németország és Franciaország az európai ipari termelés 72%-át állitotta elő, s ugyszólván az ipari termelés minden területén vezető szerepet játszott - a szén-, vas- és gépipari termelésnek 80-90%-át adták -, addig Belgium főként csak nehézipara, Olaszország és Spanyolország textilipara, Svédország fa- és acélipara terén képviselt nemzetközileg is magas szintet.

A mindenoldalu gazdaság ellenére azonban a monarchia mégsem töltött be valamiféle "második helyet" Európában az ipari nagyhatalmak mögött. Igaz Anglia (27%), Németország (32%) és Franciaország (13%) mögött az ipari termelés 6,3%-ával a negyedik helyet foglalta el az európai országok sorában az ipari termelés volumenét tekintve. Ez az arány azonban jóval alacsonyabb volt, mint a lakosság aránya - 15,6% - az európai összlakosságból. Igy azután a monarchia termelési szintjét több más, viszonylag kisebb európai ország is megközelitette. A monarchia ipari pozicióját jól jellemzi, hogy a kitermelt szén fütőértékét tekintve Európában az ötödik helyen áll a világháboru előtt. Nyersvastermelése, acéltermelése, pamutorsóinak száma ugyancsak az ötodik helyen állt.

A monarchia összteljesitménye és fejlettségi szintje természetesen az eltérő fejlettségü területek átlagából alakult ki. Az egyes területek fejlettségi szintkülönbsége és az azok ellenére létrejött önálló gazdasági egység ellentéte - mint láttuk - a monarchián belül sajátos gazdasági kapcsolatok kialakulására vezetett.

VII. A MODERN TŐKÉS FEJLŐDÉS UJ JELENSÉGEI A SZÁZADFORDULÓ KÖRÜL

A monopolkapitalizmus kialakulása Nyugaton és átterjedése Kelet-Európába

A tőkés fejlődés 19. század végi előrehaladása nyomán az érettség állapotába jutó nyugati tőkés gazdaságban egyre több, először a kapitalizmus szervezeti formáit érintő, de mindenekelőtt egész strukturáját átható uj gazdasági jelenség mutatkozott. Első jelei már az 1873. évi tultermelési válságot követő években észlelhetők voltak, amikoris a válság által előrelendített centralizációs - koncentrációs folyamatok a bankügy és ipar területén egyaránt a depresszió éveiben különösen nyomasztó konkurrenciaharc kiküszöbölésének lehetőségeit megjavitották. A piacviszonyoktól különösen sujtott iparágak vezető vállalatai egyezményekkel igyekeztek a versenyt kiküszöbölni. Az 1870-es évektől Európa iparában megjelennek az un. kartell egyezmények, fokozatosan kiépülnek a nagybankok monopóliumot élvező csoportjai, majd az ipari és bankmonopóliumok összeolvadását kifejező finánctőke. A monopolkapitalizmus kialakulásának ismeretes, s a századforduló ujabb tultermelési válsága nyomán uralkodóvá váló viszonyairól van szó, mely a kapitalizmus érettségének fejlődési eredménye, s a kapitalizmus termelési viszonyainak a gazdaság ujabb fejlődési szintjéhez való alkalmazkodása is.

Az Osztrák-Magyar Monarchia nyugati területein, ahol a gazdasági fejlődés, az ipari forradalom kibontakozása viszonylagos elmaradottsága ellenére számos rokonvonást mutatott a nyugat-európai folyamatokkal, a monopolkapitalizmus kibontakozásának hasonló jelenségeit figyelhetjük meg. 1878-ban az osztrák-cseh hengermüvek kartellmegállapodása, a következő két évben három ujabb kartell létesitése jelzi az első lépéseket. A századforduló körül és különösen a 20. század elején azután az osztrák gazdaságot lényegében teljesen áthatották a monopolkapitalizmus vonásai. Már az osztrák gazdaság modern tőkés fejlődési jelenségeit sem érthetnénk meg, ha nem vennénk figyelembe az általános európai hatásokat és speciálisan a német gazdasággal való áru- és tőkekapcsolatok következményeit.

Magyarország esetében viszont teljesen elhibázott lenne a századforduló körül, lényegében a nyugat-európai és osztrák monopolkapitalista jelenségekkel egyidőben feltünő folyamatokat elsődlegesen a magyar kapitalizmus fejlettségi szintjére, belső érettségére visszavezetni. Ha a kapitalizmus modern monopolista jelenségeit éppen a kapitalizmus érettségének, megfelelő fejlettségi szintjének tekintjük, joggal merülhet fel a kérdés, hogy

Magyarországon, ahol - mint láttuk - jelentősen megkésve csak a 19. század utolsó harmadától a világháboruig terjedő évtizedekben játszódik le az ipari forradalom, s tetőzi be a tőkés viszonyok általános felülkerekedését, ahol - jellegzetesen kelet-európai módon - mindez nem vezet a gazdaság gyökeres szerkezeti átalakulására, a gazdaság ipari jellegének kialakulására, vajon hogyan alakulhattak ki Nyugattal egyidejűleg a monopolista fejlődés vonásai? A kapitalizmus monopolista szakaszának kialakulása azonban nem országhatárok közé szorítható folyamat, s még kevésbé elképzelhető az Osztrák-Magyar Monarchia állami és piaci egységén belül a fejlettség szintkülönbségeinek megfelelő eltérés az egyes területek között. Az osztrák-cseh területek ipari monopolszervezeti, monopolhelyzetre jutó bankcsoportjai, kiépülő finánctőkéje a Monarchia egységes piacára kiterjedő gazdasági-üzleti tevékenysége következtében eleve nem korlátozta magát az osztrák-cseh területekre, hanem szükségképpen a Monarchia egészére, vagyis Magyarországra is kiterjeszkedett. A közös vámterületen valóságos monopolhelyzet össz-monarchiai érvényű monopoliumok nélkül természetesen elképzelhetetlen volt.

Igaz, hogy a kapitalizmus fejlődésének klasszikus történeti menete a kisárutermelésből vezet a nagyipar kibontakozásáig, s ennek viszonylag hosszabb történeti szakaszán keresztül jut el a monopoliumok uj jelenségéig. Az a körülmény azonban, hogy a kapitalizmus fejlődése Magyarországon viszonylag lassan indult meg, számos folyamatot időben és egymással való összefüggéseiben változottan bontakoztatott ki. A tőkés gazdaság tulajdonképpeni kibontakozása, amikor megteremti azt a fejlettségi minimumot, amelyen már egyáltalán talajt verhetnek a modern kapitalizmus jelenségei, az európai kapitalizmussal való szerves kapcsolatok révén e jelenségek elterjedésére vezetnek. Magyarország esetében az osztrák-cseh gazdasággal a monarchia keretében fennálló egység következtében ezek az uj jelenségek különösen gyorsan megjelenhettek.

A gazdaság alacsonyabb fejlettségi szintje ebben az összefüggésben tehát nem képezett akadályt, sőt a későbbi fejlődés és viszonylag szük termelési- tőkefelhalmozási bázis még sajátos objektiv adottságokat is teremtett a termelés - és hitelügy jellegzetesen magasfoku koncentrációjával.

Bankkoncentráció és monopoliumos csoportok

A bankügy területén a rendkivül nagyszámu és gyorsan gyarapodó pénzintézetek mégis szük felhalmozási bázisán a külföldi nagybankokkal szoros összekottetésben álló néhány nagybank, - melyek már a 19. század végén egyre inkább valóságos monopolhelyzetbe kerülnek a magyar pénzpiacon - különösen kiemelkedett és megingathatatlan vezető szerepre tett szert. 1913-ra a hitelintézetek száma már az 5000-hez közelitett, s a ban-

kok saját tőkeállománya a századforduló idejének 842 milliós összegéről 2,4 milliárd koronára ugrott, a betét- és folyószámlaállomány pedig ezekben az években mintegy 5-szörösére nőtt. Bár a vidéki hitelintézetek száma különösen gyorsan gyarapodott, a 101 budapesti hitelintézet továbbra is az összтőke 60%-ával rendelkezett.

A századforduló idején már létező - a külföldi tőkével szoros kapcsolatban álló - négy nagybank mellé (Kereskedelmi Bank, Hitelbank, Leszámitoló Bank, Pesti Hazai Első Takarékpénztár) a század elején egy ötödik nagybank emelkedik ki: a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. Ezeknél a bankoknál a tőkefelhalmozás üteme jóval meghaladja a kisebb hitelintézetek tőkefelhalmozását.

Igy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alaptőkéje, tartaléktőkéje és betétjei ez alatt a közel másfél évtized alatt 117 millió koronáról 516 millióra növekednek, sokszorosan tulszárnyalva a növekedés átlagos ütemét. Hasonló volt a helyzet a Magyar Általános Hitelbank esetében is.

A legnagyobb bankok ugyanakkor már a 19. század utolsó évtizedeiben megkezdték érdekeltségi körük kiépitését, ugy, hogy a századforduló idején már jelentős hálózattal rendelkeztek. Ilyen körülmények között nem elegendő az egyes nagybankok tőkeerejét megvizsgálni, hanem figyelembe kell venni a hozzájuk tartozó kisebb hitelintézetek hálózatát is, amelyek a vezető nagybankokkal együtt hatalmas bankcsoportokat alkotnak.

A vezető bankoknak - és köztük is elsősorban a Kereskedelmi Banknak és a Hitelbanknak - egyrészt kiterjedt fiókhálózata volt, másrészt a fővárosi és vidéki pénzintézetek igen nagy számát "affiliálták", vonták érdekkörükbe. A fiókintézetek és affiliációk létesitése a bankügy koncentrációjának igen hatékony mozzanata. Az öt nagybanknak 1900-ban 16, 1913-ban már 76 fiókja volt. Az affiliált intézetek száma 19-ről 153-ra nőtt.

Az öt nagybank a köréje csoportosuló, érdekeltségéhez tartozó kisebb hitelintézetekkel együtt 1913-ban az egész magyarországi hitelszervezet tőkeerejének 58%-át tartja kezében, szemben az 1900-as 47%-kal.

A bankügy koncentrációjának jelentős és gyors előrehaladása a századforduló után megszilárditotta a maroknyi legnagyobb bank helyzetét. A "közvetitő szerény szerepéből" egyre inkább Magyarországon is "mindenható monopolistákká" (Lenin) változtak.

Az ipar koncentrációja

Amint a gyengébb felhalmozási szinvonal nem akadálya, hanem - a legnagyobb bankok kiemelkedése, a banktőke mind nagyobb hányada feletti rendelkezés könnyebb lehetősége révén - éppen előmozditója volt a bankügy koncentrációjának, ugy az ipar viszonylagos elmaradottsága is a nagyfoku koncentráció tényezőjévé vált. Ez esetben is arról volt szó, hogy a viszonylag szük termelési bázison még mindig jelentős kisipari termelés

mellett a külföldi tőkével és a magyarországi nagybankokkal érdekközösségben álló kevés számu nagyvállalat különlegesen kiemelkedő pozíciókat uralt, az össztermelés különösen nagy hányadát tartotta kezében egy-egy iparág vonatkozásában. 1900-ban a nagyipari üzemek (nagyipari, vagy gyári jellegu üzemnek a 20 munkásnál többet foglalkoztató, géppel dolgozó üzemeket tekintjük) az ipari üzemek 0,48%-át tették ki, a munkásságnak pedig 43,7%-át foglalkoztatták. A munkaerő koncentrációjának meggyorsulása következtében 1910-ben ezek a számok már a következőképpen alakulnak: gyári vállalat az összes iparvállalat 0,9%-a, és ezekben az üzemekben a munkásság 50,9%-a dolgozik. Ez annyit jelent, hogy mig 1900-ban minden 100 munkás közül 44, addig 1910-ben minden 100 munkás közül 51 dolgozott nagyipari vállalatnál. De a nagyipari vállalatokon belül is a munkásság jelentős része a legnagyobb üzemekben dolgozott. Az 500 munkásnál többet foglalkoztató vállalatok a munkásság 37,8%-át foglalkoztatják az egész iparban, a bányászatban egyenesen 65,7%-át, a gépiparban 58,5%-át, a vasiparban 56%-át.

A termelés mind nagyobb része természetesen a legnagyobb gyárakban összpontosult.

1900-ban a nagyipari vállalatok, melyek az ipari munkások 43,7%-át foglalkoztatták, az összes termelés értékének 64,7%-át állitották elő, 1910-ben pedig a nagyipari vállalatokra az össztermelési értéknek már 70,2%-a esett.

Ezen belül különösen a kitermelő és az alapanyaggyártó iparágakban ért el igen magas fokot a termelés koncentrációja. A szénbányászatban öt vállalat uralkodott a termelés tulnyomó részén. Ezek a vállalatok - a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. (ideszámitva az Esztergom-Szászvári Kőszénbánya Rt. termelését is), a Magyar Általános Kőszénbánya Rt, az Északmagyarországi Egyesitett Kőszénbánya és Iparvállalat Rt., az Első Dunagőzhajózási Társaság bányái, az Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbánya Rt. - termelték 1899-ben a kibányászott szén 63,3%-át. 1913-ra ez az arány még tovább növekedett: az emlitett bányavállalatok termelése ekkor már az össztermelés 70%-a fölé emelkedett. A szénbányászatnál is magasabb fokot ért el a koncentráció a vasgyártásban. Itt három vállalat tartotta kezében a termelés döntő részét. Ez a három vállalat - a Rimamurányi Vasmü, az Állami Vasmüvek, az Osztrák Államvasuttársaság Vasmüvei - 1898-ban a termelés 64%-át, 1913-ban pedig már 95%-át állitotta elő. Egyedül a Rimamurányi Vasmü, amely az össztermelésben való részesedését megkétszerezte, a vastermelésnek több mint a felét tartotta kezében.

A magyarországi gyáripar koncentrációját csak akkor tudjuk helyesen értékelni, ha összehasonlitást teszünk más országok helyzetével. A munkaerő koncentrációját véve alapul szembetünő, hogy mig Németországban minden 100 ipari munkás közül 37, Ausztriában pedig 25 dolgozott az 50-nél több munkást foglalkoztató vállalatokban, addig Magyarországon 44. Mig Németországban az ipari munkásság 6,6%-a, addig Magyarországon 10%-a dolgozott a 100-nál több munkást foglalkoztató üzemekben.

Mindezekből látható, hogy a magyar ipar koncentrációja elérte, illetve tulhaladta sok olyan tőkés ország iparának koncentráltságát, amellyel a termelés kapacitása, az ipar volumene terén nem versenyezhetett. Az ipar magasfoku koncentrációja azonban nem csupán magyarországi sajátosság. Jellemző ez minden olyan országra, melynek iparfejlődése viszonylag későn indult meg. Ezek az országok a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése következtében nagyrészt átvették és alkalmazták az élenjáró tőkés országok technikáját; bekapcsolódásukat a tőkés versenybe csakis az biztosithatta, ha azonnal nagyobb arányu állótőke befektetéseket eszközölnek. Ilyenformán, ha a termelés szinvonala tekintetében a magyar ipar továbbra is elmaradt a fejlettebb tőkés országok mögött, a termelés koncentrációja terén nem egy helyen elérte, sőt tulhaladta azokat.

Kartellek megjelenése és hatása

A koncentráció magas foka természetszerüen megkonnyitette a külső hatásoktól ösztönzött folyamatok kibontakozását, s a monarchia egészére kiterjedő monopolista szervezetek, kartellek kiterjedését Magyarországra.

Az első magyarországi kartell-szervezet megjelenése jellegzetes módon egybeesett az első osztrák kartell létrejöttével. Az 1878-ban szerveződő osztrák Vaskartell ugyanis már a következő évben Magyarországra is kiterjed: az osztrák gyárak monopolista megegyezését a magyar gyárak megállapodása és az osztrák valamint magyar csoportok közös megegyezése követte. Az 1897. évi közos megállapodás szerint a magyar piacot már a magyarországi gyárak kapták meg, s az osztrák gyárak számára jóváhagyott magyarországi kiviteli kvótához hasonló, tehát egymást lényegében kölcsönosen kiegészitő ausztriai kiviteli lehetőséget is biztositanak számukra.

1891-ben jött létre ugyancsak az osztrák és magyar gyárak együttes megállapodása formájában a cukorkartell, amely először a nyerscukorgyárak majd a finomitók megegyezését, 1897-től pedig a két kartell egymás közötti szerződését is tartalmazta. Ebben az évtizedben került sor az osztrák-magyar petróleum-kartell megalapitására is (1893), mely először az olajtermelők és finomitók megegyezéseit jelentette.

Az első, 19. század végi kartellek még általában rendkivül labilisak voltak, könnyen és gyakran felbomlottak. A kartellek valódi meggyokeresedését csak a századforduló hozta meg. Az 1900-1903. években kialakult tultermelési válság kiélezett konkurrencia harca mind a vas-, mind pedig a petróleumkartell felbomlásához vezetett, hogy azután tartósabb alakzatokban rendezzék ujra soraikat. A vaskartell pl., amely 1900-ban a Rimamurányi Vasmű kötánövelési törekvése miatt bomlott fel, 1902-ben ujjáalakult, magyar részről a Rimamurányi és érdekeltségei, a Resicai Vasmű és az Állami Vasgyárak részvételével. A szilárdan ujjáalakult kartellből

már lényegében csak egy nagyobb üzem maradt ki, a Kaláni Kohó Rt, de ez a kartellel szemben nem tudta tartani magát: 1906-ban a Rimamurányi felvásárolta. Ezek után a vaskartell lényegében már az egész magyarországi vastermelést kezében tartotta.

A vasipar számos ágában is kartellek alakultak: finomlemez, bányasin, reszelő, zománcedény, drót, drótszeg stb. kartell általában mind közös osztrák-magyar megállapodások. A közös petróleum-kartellt 1903-ban szervezték ujjá 32 osztrák és magyar vállalat részvételével, közös eladási iroda létrehozásával. A külföldi piacokért folytatott verseny e kartellt hamarosan éles harcba sodorta az európai (és azon belül a német) piacokon előnyomuló Standard Oil Co-val. A hatalmas amerikai tröszt az osztrák-magyar petróleum-kartell versenyének megtörésére a monarchia területén 3 petróleumfinomitót létesitett, s ebből egyet Magyarországon (Vacuum Oil Co.). 1907-ben ez a monarchiai kartell felbomlására vezetett. Csak kormánytámogatással sikerült 1911-re ujjászervezni a petróleumfinomitók kartellszervezetét.

Az európai piacokon folytatott verseny néhány ujonnan kibontakozó és jelentős export tevékenységet folytató iparágban nemcsak osztrák és magyar gyárak megegyezésére épitett kartellek létrejöttére vezetett, hanem nemzetközi kartellekben való részvételt is eredményezett.

Ilyen nemzetközi kartell volt az izzólámpakartell. Az Egyesült Izzó Rt. amely kis műhelyből fejlődött Európa egyik legnagyobb izzólámpa gyárává, az 1900-as évek elején Ujpesten, az állami kedvezményeket kihasználva, uj gyárat épit, majd megszerzi a wolframlámpa szabadalmát. 1910-ben termelése 8 millió koronára rug, 2500 munkással dolgozik, saját eladási szervezete van Bécsben, Milanóban, Pétervárott és képviselete a világ majd minden részében. Amikor "az izzólámpa árak állandó süllyedésének" kiküszöbölésére "Európa mértékadó izzólámpagyárai között" 1903 végén nemzetközi izzólámpakartell jött létre, a nemzetközi kontingentálásban az AEG és a Siemens után harmadik helyen az Egyesült Izzó következik, megelőzve még a Phillips céget is.

Az elektromos ipar más ágaiban is jelentős a magyar ipar: a Ganz Villamossági Rt. - amely 1906-ban önállósult - "az elsők közé számit és specialitásai Európa minden részébe eljutnak". Amikor 1906-ban a nagy német és osztrák elektromos cégekkel kartellbe lép, hogy "az üzletek jövedelmezőségét megsemmisitő árrontásnak elejét vegye," a kartell-megállapodás szerint az osztrák piacon 46,25%, a magyarországi piacon 68,25% kontingenst biztosit magának.

Az európai vagy monarchiai méretekben szervezkedő kartellek mellett természetesen több olyan monopóliumos megegyezésre is sor került, ami csak a magyar piacra terjedt ki és csak magyarországi gyárak részvételével működött. Ilyen kartellek alakultak a malomiparban, a szesz- és a söriparban, a téglagyárak között s a bányászatban.

"A magyarországi kartellek közül talán egy sincs, amely az ország

közgazdasági életére végzetesebb hatásu volna, mint a szénkartell. Az egyes bányavállalatok látszólag függetlenek egymástól, valójában a legszorosabb érdekközösségben, szinte egységes vezetés alatt állanak. Minden iparvállalat csak egyetlen szénbánya-társulattól vásárolhat szenet, attól, amelytől a kartell megkötése pillanatában vásárolt" - irja Varga Jenő 1912-ben megjelent "A magyar kartellek" cimü munkájában.

A kartellalakulatok végülis kiterjedtek a nehéz- és élelmiszeripar említett ágai mellett a könnyüiparra is. Az osztrák-magyar jutakartell a textiliparban, a bőrgyárak, üveggyárak megállapodásai, az egészen kicsiny és jelentéktelen termelési területekre vonatkozó megegyezések, mint az enyv, vagy esernyőkartell a folyamat jelentős előrehaladására vetnek fényt. A század elején készült felmérés végülis 56 közös osztrák-magyar és 26 magyar ipari kartellszervezetről tanuskodik. A világháboru előtti években mintegy 100 kartell fonta át az ipar legfőbb területeit.

A kartellek főként piacszabályozó és termeléskontingentáló megegyezések voltak, melyek azonban az árakra vonatkozóan is megállapodást tartalmaztak. A kartellek ismeretes árfelhajtó hatása a századeleji Magyarországon is érvényesült már.

A söriparban a kartell megalakulásáig az árak 14-20 korona körül mozogtak, a kartell megalakulásától kezdve 35-50 koronára emelkedtek. A rudvas métermázsája 1900-ban 20 korona volt, de a kartell felbomlásával 1901-ben 15,75 koronára esett vissza. Amikor a kartell ujjáalakult, az áremelkedés ismét megindult: 1903-1907 között 21,75 koronára, 1912-ben 22,25 koronára emelkedett.

Ugyancsak feltünnek azok a jelenségek is, melyek a verseny kikapcsolásával a termelés, a technikai ujitások eltiltására vezettek. E jelenségek jellegzetes példáiként hadd hivatkozzunk a következőkre: Miskolcon 1912-ben egy vállalkozó acélsodronygyárat akar létesiteni, az államtól és a várostól szubvenciókat kapott, azonban a kartell megtagadta tőle a nyersanyagszállitást és ezáltal lehetetlenné tette a gyáralapitást. Kijelentették ugyanis, hogy a vasszerkezeti gyárak fenntartását nem szabad veszélyeztetni ujonnan létesülő gyárak érdekében. A vaskartell-szerződés egyik pontja szerint, ha olyan uj vasfeldolgozó vállalat alakul, amilyen a vaskartell keretében már a Monarchián belül fennáll, nem szabad neki vasat eladni. És ezt a tilalmat szigoruan meg is tartották.

A szénkartellekhez tartozó bányavállalatok viszont "minden helyet, ahol az országban szén előfordul, lefoglaltak a maguk részére. Sok helyen tetemes bért fizetnek évente a bányászati jogért anélkül, hogy egy szem szenet is bányásznának... Ilyen módon megakadályozzák a versenyvállalatok keletkezését és kényük-kedvük szerint zsarolják a fogyasztókat".

A malomkartellnek egyenesen az a lényege, hogy a malmokat állandóan heti 2, vagy 3 nap üzemredukcióra korlátozza. A malomkartell-szerződés jellemző pontja, hogy a kartellre lépő malmok kibéreltek 4 fővárosi malmot és bérleti összeget fizettek tulajdonosaiknak a termelés szünetelé-

séért. "Az összesen 180-190 000 koronára rugó bérleti összeg fejében minden Budapesten megőrölt métermázsa lisztet mintegy 3,5 fillérrel terhelnek meg."

Ha a termelést és a technikai fejlődést fékező monopóliumos tendenciák természetesen nem is váltak tulzottan jelentőssé, mindenesetre megjelentek a századeleji magyar gazdaságban is.

A finánctőke kialakulása

A modern tőkés fejlődés uj jelenségei sorában különösen fontos volt az ipari és bankmonopóliumok összeolvadásából születő finánctőke kialakulása. Sajátos módon a kelet-európai országok viszonylagos elmaradottsága e modern tőkés fejlődési folyamatnak nem állitott akadályt. A gazdaság viszonylagos elmaradottsága, a termelés alacsonyabb szinvonala ugyanis arra vezetett, hogy ezen országok gazdaságában hamar különösen fontos szerepre emelkedtek a külföldi tőkével dolgozó nagybankok. A bankügy - a fejletlenség talaján különösen gyorsan előrehaladó, bemutatott - koncentrációja és a nagybankok megerősödő monopolhelyzete az ipari monopóliumok létrejöttével egyidejüleg kedvező talajt teremtett a finánctőke kialakulásának.

Az 1880-90-es évektől egyre gyorsabban terjed, a 20. század elején pedig különösen nagy lendülettel megy a monopóliumos bankcsoportok ipari alapitó tevékenysége, illetve a hitelezési monopóliumokra alapozott érdekeltségi hálózat kiterjesztése, iparvállalatok érdekkörbe vonása utján.

1890-ben a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bankot egyenesen uj ipari vállalatok létesitésére és már fennálló üzemek "támogatása" céljából alapitották. Már 1890-ben létesitett is egy cipőgyárat és egy ruggyantaárugyárat, a következő években tovább folytatta ipari tevékenységét. Különösen figyelemreméltóak a Kereskedelmi Bank és a Hitelbank ipari vállalkozásai. A Kereskedelmi Bank alapitja a Hungária Kénsav- és Műtrágyagyárat, a Felsőmagyarországi Bánya- és Kohómű Rt-ot stb. A Hitelbank alapitja Fiumében a Kőolajfinomitó Rt-ot 1882-ben, az Erdélyi Kőolajfinomitógyárat 1887-ben, Mezőgazdasági-ipari Részvénytársaságot alapit, amely a kaposvári Eszterházy-hitbizományon cukorgyárat létesit stb. A hosszan folytatható példák helyett inkább vegyünk szemügyre néhány jellegzetes alapitási, érdekkörbe vonási példát.

Jellemzően mutatja a Kereskedelmi Bank ipari tevékenységét a Zsolnai Posztógyár példája. Ezt a gyárat egy brünni posztógyáros alapitja a 90-es évek elején. 1891-ben szerződést köt a Kereskedelmi Bankkal, amely 5 évre 1 millió korona hitelt nyujt neki. A hitelnyujtás feltételei: a cég könyveibe a bank bármikor betekinthet; a gyár minden bankmüveletét a Kereskedelmi Bankon keresztül köteles intézni; ha a gyáros 10 éven belül a gyárat részvénytársasággá alakitja át, a Kereskedelmi Banknak elővételi

joga van a kibocsátandó részvények negyed részére; szerződéskötéskor alapszabály-módositásokat vagy igazgatóválasztást a gyárnak a bankkal megegyezésben kell végrehajtania. Látjuk tehát, hogy a hitelnyujtás következtében a gyár lényegében a bank fennhatósága alá kerül, a hitelfeltételek már előkészitik ehhez a talajt. 1897-ben azután a gyárat részvénytársasággá alakitják át Magyar Katonaposztó és Takarógyár Rt. néven, amely most már kifejezetten a Kereskedelmi Bank érdekeltsége. Az igazgatóságba mint alelnök bevonul Weiss Fülöp, a Kereskedelmi Bank igazgatója és a bank más vezetői. Hasonlóképpen kerül 1895-ben a Kereskedelmi Bank kezére az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak, amely nyolc telepet egyesitett stb.

A Magyar Általános Hitelbank - már a Kereskedelmi Bankot megelőzően - nagy számban vont érdekkörébe ipari vállalatokat. Nagyjelentőségü ipari érdekeltsége a Ganz-gyár, amelynek részvényeit 1894-ben vásárolta fel. Ugyanebben az évben vitte keresztül a Danubius Hajógyár Rt. és a Schönichen-Hartmann-féle hajógyár fuzióját. 1896-ban a Fegyver és Gépgyár Rt. szintén a Hitelbank érdekkörébe került. Hadd emlitsük meg a Magyar Cukoripari Rt.-ot, amelynek milliós jelzálogkölcsönt ad. Ezt a lépést követi az, amikor a Hitelbank átveszi a részvénytársaság termékeinek bizományi eladását. A 90-es évek folyamán azután a vállalat többször hajt végre részvénytőkeemelést, mindannyiszor a Hitelbank részvételével. Végülis a gyár a bank érdekeltségébe kerül, vezetésébe bevonják Kornfeld Zsigmondot a Hitelbank vezérigazgatóját.

A magyarországi nagybankok növekvő befolyását tükrözi, hogy a nagybankok a század végére a magyarországi ipari részvénytársaságok alaptőkéjének 17%-a felett rendelkeztek.

Különösen meggyorsul a magyarországi bankok terjeszkedése a századforduló után. Ezekben az években ugyanis a külföldi tőke által indukált gyorsuló gazdasági növekedés és erősödő belső felhalmozás - mint már bemutattuk - a magyar gazdaság belső erőinek, s ezáltal a magyarországi nagytőkének gyarapodására is vezettek. A korábban kizárólagos vagy tulnyomó külföldi vállalkozásokban tehát mind nagyobb részesedésnez jut már a magyarországi tőke is, a bécsi pénzcsoportok magyarországi vállalkozásaiban mindinkább partnerré válik, s a hazai bankok tevékenysége mindinkább erősödik. A 20. század eleji térhóditás eredményeként az első világháboru küszöbére a vezető magyarországi bankcsoportok a századfordulóhoz képest megsokszorozzák ipari érdekeltségeiket. Az ipari és bankmonopóliumok összefonódására világos fényt vetnek az alábbi adatok.

A Kereskedelmi Banknak 1914-ben 14 budapesti, 5 budapest-környéki és 7 vidéki fiókja, 3 budapesti és 18 vidéki affiliációja mellett ipari vonalon a következő vállalatok tartoznak érdekeltségi körébe: a szénbányászatban a Salgótarjáni és az Esztergomszászvári Kőszénbánya, a vasiparban a Rimamuránvi, a Felsőmagyarországi Bánya és Kohómü és más kohómüvek, a gép- és villamossági iparban a Schlick-Nicholson, az Egyesült Izzó és más gépgyárak és villamosipari vállalatok, továbbá közlekedési vállalatok,

emellett 9 textilgyár, egy sor budapesti nagymalom, cukorgyárak, sörgyárak, vegyigyárak, cement- és téglagyárak, nyomdák stb. Összesen 59 nagy iparvállalat, kb. 243 millió korona tőkeerővel.

Ugyancsak hatalmas a Hitelbank érdekköre. Ennek 13 fiókja, ill. affiliált pénzintézete mellett a következő vállalatoknál volt érdekeltsége: 5 bányánál (köztük a MÁK és az Urikány-Zsilvölgyi), 6 gépgyárnál (köztük a Ganz-Danubius, Fegyver és Gépgyár), több villamossági gyárnál, 3 cementgyárnál, 5 textilgyárnál, emellett olajfinomitóknál, malmoknál, cukorgyáraknál és egyéb üzemeknél, összesen 63 jelentős iparvállalatnál 231 millió tőkével.

A két legnagyobb bank mellett még a Hazai Bank (29 gyár), a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank és a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. tartoznak azok közé a legnagyobb bankok közé, amelyek széles körü ipari érdekeltségeik alapján a magyar gazdasági élet igazi urainak tekinthetők. Tehát megintcsak az öt monopolista nagybank emelkedik ki, mint a magyarországi finánctőke legfőbb bástyája, mint a bankmonopólium és az ipari monopólium összefonódása legfőbb képviselője. Az 5 vezető bank 1913-ban az ipari Rt. -ok tőkéjének 47, 0%-a felett gyakorolt ellenőrzést.

A hatalmas finánctőkés érdekeltségek élén meglehetősen szük hazai tőkés csoport állt. A Kereskedelmi Bank és csoportja élén Lánczy Leó, a Chorin és Weiss Manfréd, valamint a Fellner család. A Hitelbank élén az Ullmann és Kornfeld család. "Bátran merjük állitani -, irta számitásai alapján Varga Jenő -, hogy a magyar nagyipar és nagybankok élén álló körülbelül 50 ember az összes tőke 20%-át birja, de az összes tiszta jövedelem felét magának tartja".

Nem kapunk természetesen teljes képet a finánctőke kialakulási folyamatáról, ha nem vesszük figyelembe a Magyarország gazdasági és politikai életében, államapparátusában jelenlevő feudális maradványokat, nagybirtokos befolyást. A földterület jelentős részének nagybirtokos tulajdona és az arisztokrácia hegemóniája egyaránt arra vezetett, hogy a finánctőke urai a nagybirtokkal is összefonódjanak. Nem arról volt ugyan szó, hogy valami módon az agrártőke, a mezőgazdasági termelésre alapozott felhalmozásából felgyülemlett javak összeolvadnak az ipari- és banktőkével az utóbbi területeken nyerve befektetést, hanem jóval inkább arról, hogy a bankok és iparvállalatok nem funkcionálhatnak megfelelő "befolyásos" kapcsolatok nélkül, nem mellőzhetik a történelmi nevek és nagyon is valóságos összekötteések birtokosait. Igy azután érthető, hogy a vezető nagybankok és iparvállalatok igazgatóságaiban ott találhatjuk az egész magyar arisztokráciát. A gróf Zichy család tagjai egyenesen 34 igazgatósági pozicióval rendelkeztek, a Pallavicini őrgrófok 27, a Széchenyiek 29 bank, iparvállalat, vagy biztositó társaság vezetésében ültek benn.

Mindezen jelenségek egyértelmüen tanusitják a kapitalizmus modern, monopolista jelenségeinek jelentkezését és térhóditását a magyar gazdaságban.

VIII. A MODERN TŐKÉS ÁTALAKULÁS TÁRSADALMI HATÁSAI

1. A népesség alakulása és az urbanizáció

A tőkés gazdaság kibontakozásának és uralkodóvá válásának bemutatott folyamatai nem korlátozódtak a gazdaság területeire, hanem hatásaikkal az emberi élet ugyszólván minden szféráját áthatották. Lényeges változások játszódtak le a - gazdaság területétől elválaszthatatlan - társadalomban is.

E változások egyik elsődleges és legfeltünőbb hatása mindenekelőtt a lakosság létszámának alakulásában jelentkezett. A kapitalizmus kifejlődését Európa-szerte a lélekszám robbanásszerüen gyors és éppen ezért gyakorta "demográfiai forradalomnak" nevezett növekedése kisérte.

Elegendő utalnunk arra a tényre, hogy mig Európa lakossága 1600-tól 1700-ig mindössze 14 millió fővel gyarapodott, és 1700-tól 1800-ig ujabb 70 millióval, addig a 19. század folyamán, a tőkés viszonyok általános európai térhóditása idején 206 millió fővel! A tőkés fejlődésben élenjáró országokban különösen gyors a növekedés. Anglia lakossága egyetlen évszázad leforgása alatt megnégyszereződik, Németországé, Belgiumé, Svédországé és Franciaországé megkétszereződik.

E nagyarányu növekedés, aminek társadalmi és gazdasági hatásai egyaránt rendkivül fontosak, a modern tőkés fejlődés együttes hatásait mutatja. Szerepet játszik benne a termelőerők fejlődése révén rendelkezésre álló jóval nagyobb termékmennyiség, (pl. a takarmányozó állattartás uj vivmánya révén az addig szokásos téli állatlevágás megszünésével az állatállomány ugrásszerü bővülése), a technikai viszonyok alapján terjedő civilizáció és ezzel összefüggő magasabb kulturszint kialakulása, a tudományok, s közöttük az orvostudomány és vegyészet előrehaladása stb. Meggyőzően bizonyitja ezt, hogy a lélekszámnövekedés ugy játszódik le Európában, hogy a születési arányszám közben nem emelkedik, sőt valamelyest csökken (Angliában pl. 37,7%-ról 32,6%-ra). A lakosságnövekedés legfőbb oka tehát az addig rendszeresen visszatérő tömegpusztító járványok megszüntetése és általában a halálozás erőteljes leszoritása (Angliában az 1730-as 36% körüli arányról a 20. század elejére 14%-ra). Az átlagos életkor ezért a 19. században ugrásszerüen emelkedik. Mig a római kortól a 18. század végéig tulajdonképpen alig volt változás e téren Európában, s az átlagos életkor évszázadokon át 25 év körül stagnált, a 20. század elejére Európában hirtelen 45 évre ugrott fel.

A népesség létszámváltozása

Magyarország népessége ezekben az évtizedekben ugyancsak gyorsan növekedett. Az 1787. évi összeírás szerint az ország lakossága 9,3 millió főt tett ki. 1850-ben már 13,8, 1869-ben 15,4, 1910-ben pedig 20,9 millió főt. A gazdasági fejlődés menetének és ütemének áttekintése után meglepőnek tűnhet, hogy a lakosság számának növekedése éppen akkor mérsékeltebb - 1869 és 1910 között csak 35%-os -, amikor a gazdaság fejlődése legdinamikusabb szakaszába lépett. A lakosság gyarapodását azonban még e korszak elején is befolyásolta, hogy éppen a hetvenes évek elején játszódik le az utolsó nagy "középkori" járvány (kolera), melynek közvetlen hatását minimálisan fél millió elhalálozásra becsülték. Ezért a népességszám 1869 és 1880 között stagnált. Az ezt követő előrehaladás eredményét azután a nagyarányu kivándorlás csapolta le. A 19. század utolsó évtizedeiben mintegy félmillió, a 20. század elején másfél évtized leforgása alatt 1,4 millió fő hagyta el az országot. A visszavándorlás figyelembevételével a tiszta veszteség végülis 1,3-1,4 millió főt tett ki. Az 1880-as évektől a világháboruig eltelt évtizedek népességszaporulatának mintegy egyötödét emésztette tehát fel a kivándorlás.

Hozzá kell azonban tenni, hogy a kivándorlás egyáltalán nem tekinthető speciális magyarországi jelenségnek, hiszen az Osztrák-Magyar Monarchia elmaradott tartományai, főként Galicia, Bukovina és Dalmácia ugyanezen években 1,8 millió kivándorlót küldött - főként - a tengeren tulra. A különböző birodalmakhoz tartozó lengyel területekről 3,5 millió fő távozott. A kivándorlás legnagyobb hulláma idején összesen mintegy 4-5 millió lakos távozott véglegesen külföldre Közép- és Kelet-Európából, ami a századeleji amerikai bevándorlás 50%-át tette ki. A kelet-európai vándormozgalom méretei azonban korántsem haladták meg a nyugat-európai kivándorlás mértékét, sőt jelentősen elmaradt a dél-európai (olasz-spanyol), sőt az angol, vagy a német kivándorlás mögött, csakhogy ez utóbbiak jóval korábban, főleg 1820 és 1890 között tetőztek (6,3 millió angol és 4,5 millió német kivándorlóval).

A magyarországi népességnövekedés eredményei tehát végülis nem alacsonyak. Szembetünő azonban, hogy a növekedés forrásai némileg "elmaradottabbak" a korabeli Nyugathoz képest: a 37%-os születési ráta magasabb és a 25%-os halálozási ráta is jelentősen nagyobb, mint az európai országok többségében. Magyarázatát nyilván az ország viszonylag elmaradott egészségügyi ellátásában, a tulságosan magas gyermekhalandóságban, a tömegbetegségként pusztító tbc-ben kereshetjük. (1905-ben az európai nagyvárosok között Budapest állt első helyen a tüdővész elterjedtsége tekintetében.)

A bekövetkezett változások és előrehaladás világos jeleként észlelhetjük az átlagos élettartam számottevő emelkedését. A 19. század elejéről nem állnak rendelkezésre adatok, de ha Magyarországra nézve is elfogadjuk

a 25 év körüli európai átlagéletkort, akkor a századforduló 37 és a világháboru előtti 39,5 éve már jóval kedvezőbb képet mutat, még akkor is, ha a nyugat-európai 45-50 között mozgó élettartamhoz képest közel 10 év elmaradás látható.

A lakosság létszámának jelentős növekedése és az átlagos élettartam meghosszabbodása már önmagában is mutatja a tőkés gazdaság kibontakozásával járó gazdasági-társadalmi előrehaladás fontos eredményeit, a civilizáció és kultura terjedésének hatásait. A változások fontos - s a civilizáció és kultura terjedésének mintegy alapfeltételét képező - mutatójaként a "demográfiai forradalom" egyik kisérő jelensége volt az analfabétizmus gyors felszámolása is. A 19. század elején Nyugat-Európa lakosságának még 60%-a irástudatlan volt, a 20. század elejére a legtöbb nyugati országban ez az arány 2% alá süllyed! Ha korántsem ilyen mértékkel, de mégis rendkivül figyelmet érdemlően csökkent az analfabétizmus Magyarországon is. 1869-ben a 6 év feletti lakosságnak még 68%-a volt irástudatlan, 1910-re már csak egyharmada. Négy évtized alatt ez gyors előrehaladás, még akkor is, ha az egyharmados szint továbbra is meglehetősen magas. (Oroszországban és a Balkán országokban ugyanakkor 70% körüli analfabétizmus uralkodott még.)

Urbanizáció

A lakosság létszámában, korösszetételében és ezzel összefüggésben civilizáltságában bekövetkezett fejlődés elválaszthatatlanul összefüggött azokkal a változásokkal, melyek a társadalom életének hagyományos szinterében is bekövetkeztek. A tőkés fejlődéssel ugyanis szükségszerüen együtt járt az urbanizáció előrehaladása. Igaz, hogy az ország lakosságának többsége alig változtatott valamit hagyományos, szülei, sőt nagyszülei által is élt életformáján, legnagyobb részben egész életén keresztül sem hagyta el a községet, vagy megyét, ahol született.

A társadalom elmaradott immobilitását jelzi, hogy még 1890-ben is minden 1 ezer lakos közül 735 ugyanabban a községben (!) lakott, ahol született, s mindössze 93 hagyta el megyéjét is. A 19. század közepétől azonban mégis megindul, majd mindinkább előrelendül a városiasodás. 1870-ben a 20 ezer lélekszámot meghaladó városok száma mindössze 33 volt. Az ország akkor 15,5 millió lakosából mindössze 1,1 millió, vagyis az összes lakosság 7%-a élt városokban. 1890-re 38 hasonló kategóriáju városban már 1,7 millió lakos élt, s ez az összlakosság közel 10%-át tette már ki. 1910-ben viszont már 62 várost számlálhatunk 3,1 millió lakossal, ami az ország időközben 18,3 millióra emelkedett lakosságának 17%-át jelentette!

A 19. század második felében a tőkés fejlődés eredményeként, s főként az iparosodás hatására megjelenik ugyanis a modern város. A 19. szá-

zad Európa-szerte a robbanásszerűen gyors városiasodás periódusa. London lakossága 1850 és 1910 között megnégyszereződve eléri a 7,5 milliót. Glasgow és Liverpool kilenc-, illetve nyolcszorosra növeli lakosságszámát. Egyetlen évszázad alatt München lakossága tizenegyszeresre bővül, Berlin 177 ezres városból 2 milliós metropolissá duzzad. Párizs népessége 660 ezerről 2,4 millióra ugrik.

Budapest rohamos fejlődése

A kelet-európai városfejlődés a gazdasági növekedés eltérő utjai és elmaradottabb eredményei folytán természetesen jóval szerényebb. Ez Magyarországon mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy a "városok" többsége alig városias a szó igazán modern értelmében, hogy valódi nagyvárosi fejlődés csak Budapest - Buda és Pest közigazgatási egységesitését 1872-ben foglalták törvénybe - esetében figyelhető meg. A főváros viszont annál dinamikusabban növekszik. A 19. század első felének hagyományos lassusága - 1799-ben 54 ezer, 1850-ben 140 ezer lakos -, sőt az otvenes évek álmos előrehaladása - 1857: 188 ezer lakos - után ugyszólván ugrásszerüvé válik a növekedés: két további évtized alatt a város lakossága kétszeresére bővül (1880:370 ezer fő), ujabb két évtized leforgása alatt ismét megkétszereződik, s 1910-ben már meghaladja a 880 ezer lelket.

S ezekre az évekre Budapest körül gyors léptekkel fejlődik ki az ipari települések egész övezete. A 19. század közepén még csak Ujpest, 1870-ben már a később Pesterzsébetté egyesülő két település, Erzsébetfalva és Kossuthfalva 80 háza, az 1870-ben felépült első kispesti ház, majd a kilencvenes években születő Pestlőrinc, kétezer lakost számláló falu Csepel szigetén jelenti az első lépéseket. 1900-ban viszont a peremvárosok lakossága már meghaladja a 100 ezer főt, 1910-re pedig 183 ezerre ugrik. Megindul a főváros körül kiépülő települési gyürü összeolvadása Budapesttel.

Már ezek az adatok is valami gyökeresen ujat mutatnak: Budapest esetében valódi nagyvárosi fejlődés játszódik le. S ez természetesen korántsem csak nagyobb számu ember egyetlen településben való tömörülését jelenti, hanem gyökeresen uj körülmények kialakulását a társadalmi életfeltételekben és formákban. A nagyvárosi élet uj szineivel gazdagodik az ország élete.

A fővárosban lakó egyre növekvő tömegek életének szintere teljesen átalakul. 1869-ben a 9,3 ezer fővárosi épület 92%-a földszintes, vagy egyemeletes. 1910-ben a 18 ezerre emelkedett épület állományból ugyan még több mint 12 ezer továbbra sem magasodik egy emelet fölé, de 2 ezer két és közel 4 ezer három, vagy több emeletes épület alakitja már a születő magyar metropolis igazi városi képét. A gyorsan bővülő közmüvesités, villanyvilágitás (1894-ben 1,7 ezer, 1914-ben már 62,1 ezer fogyasztót kapcsoltak be) mellett megszületik a nagyvárosi közlekedés is. Igaz, hogy jó-

részt 1800-2000 fiaker és más "lófogatu bérkocsi" bonyolitja le a forgalom jelentős részét, de már 1873-ban is 8 és félezer embert szállitott 23 km-es pályáján a főváros, akkor még lóvontatásu "közuti vasutja". 1914-re a 172 km-re bővült villamosvasuti hálózatot már 214 ezer ember vette igénybe, s a háboru küszöbén a fővárosi utcán már megjelenik az autó, sőt mintegy 200 taxi is.

A századforduló hatalmas épitkezései, a modern Budapest később jellegzetes városképének kialakulása a Kőrut, Sugárut, Népkoztársaság utja, Hősök-tere kiépülése, a Dunahidak, a Parlament és a Halászbástya felépülése, egyszóval a modern nagyváros és annak sajátos, az addigi falusi-kisvárosi megrögzöttséget felboritó életformája, kulturhatása mind ezen évtizedek fejlődési eredménye. Mindez természetesen már tulmutat a gazdaságtörténet keretein, de jelzi, hogy a modern tőkés fejlődés még korlátozott előrehaladása is szélesre tárja a társadalmi változások kapuját és a népszaporodás ugrásszerü megnövekedésétől az életfeltételek, a szokások és szórakozások változásán keresztül a civilizáció és kultura fellenditésének utjait teszi szabaddá.

2. A társadalom szerkezeti változásai

A társadalom egészére, minden osztályára és rétegére egyaránt hatást gyakorló átalakulások mellett különös figyelmet kell forditanunk a modern tőkés fejlődés azon hatásaira, melyek a társadalom tradicionális, több évszázadon át ugyszólván megmerevedett strukturáját is gyökeresen felforgatták, s létrehozták az uj, tőkés viszonyokra jellemző társadalmi rétegződést. Nyilvánvaló természetesen, hogy a megelőző - 16-18. századi - fejlődés sajátosságai és a tőkés átalakulás elmaradottságai ez esetben sem tették lehetővé, hogy az átalakulás oly radikális legyen, mint a fejlettebb tőkés országokban lehetett. Az erősebb feudális megrögzöttségek és maradványok a társadalom tőkés átcsoportosulását is hátráltatták és a régi szerkezet számos elemét konzerválták az uj viszonyok között is.

a) Az uralkodó osztályok

A földbirtokos osztály

A tőkés fejlődés hatására lényeges átcsoportosulások játszódnak le az uralkodó osztályok körében. A régi feudális uralkodó osztályok jelentős vezető csoportjai a 19. század második felének tőkés átalakulása során is megőrzik korábbi gazdasági pozicióikat és társadalmi befolyásukat, s változatlanul politikai vezető szerepben maradnak az uj viszonyok között is. Ennek alapját mindenekelőtt a gazdasági struktura bemutatott konzervativ

vonásai alapozták meg, a nagybirtokrendszer átmentése és fennmaradása, valamint tőkés átalakulása, sőt a tőkésedésben játszott vezető szerepe. A századforduló idejére 7190 család rendelkezett 200-1000 holdas birtokkal és 1859 család 1000 holdat meghaladó nagybirtokkal. A kereken kilencezer közép- és nagybirtokos az összes birtokosoknak csak 0,4%-át tette ki (az 1000 hold feletti birtokkal rendelkezők még 0,1%-át sem!) mégis az ő kezükben volt a földterület kereken 44%-a (az 1000 hold feletti birtokkal rendelkezők kezén egyedül 32,3%).

A maroknyi földbirtokos a 19. század második felében lényegesen átalakította megőrzött gazdaságát. A bérmunkával dolgozó, gépeket alkalmazó tőkés nagyüzemek tulajdonosai jövedelmeiket is jelentősen megnövelték. A legnagyobb birtokkal rendelkező mágnások szük csoportja ennek ellenére megőrizte feudális tradicióit. Birtokait vagy bérbe adta, vagy gazdatisztjeivel igazgattatta. Maga külföldi utazások, a fővárosi társasági élet, a közélet "fáradtságai", lóversenyek és vadászatok időtöltéseinek szentelte idejét. Az arisztokrácia hatalmas anyagi erejére és a történelmi tradiciókra alapozott politikai és társadalmi befolyása ugyszólván csorbitatlan maradt. A főrendi ház tagjainak háromnegyede, a képviselők egyötöde- egyhatoda, a vezető politikusok és kormányférfiak többsége soraikból került ki. A dualizmuskori Magyarországon nem működhetett semmiféle igazán jelentős vállalat, vagy intézmény, amely ne törekedett volna egy-egy arisztokrata elnök, választmányi, vagy igazgatósági tag megnyerésére.

A nagybirtok leghatalmasabb csoportjai a századforduló körül már ugy vélték, hogy addig kétségbevonhatatlan hegemóniájukat a tőkés fejlődés szélesebb kibontakozása, az iparosodás előrehaladása veszélyezteti, s ezért "agrárius" tábort kovácsoltak ki. Jelszavaik a mezőgazdaság és történelmi birtokos osztályok vezető szerepének megőrzését hirdették és szembe fordultak a "merkantil"-nak nevezett érdekekkel, a gazdasági erőforrások ipari célokra történő felhasználásával.

A nagybirtok "agrárius" része, amely a legkövetkezetesebben fejezte ki azokat az érdekeket, hogy az egész tőkés fejlődést továbbra is a nagybirtok érdekeinek vessék alá, már a kilencvenes évektől, de különösen a századforduló után mind élesebben veszi fel a harcot az uralkodó osztályok másik felső csoportja: a finánctőke, az ugynevezett "merkantilisták" ellen. Az "agrárius" nagybirtokosok nyiltan kimondták, hogy az államnak a gazdaságpolitika minden kérdésében a mezőgazdaságot (értsd: a nagybirtokot) kell támogatnia. Követelik az agrárvámok felemelését, kartellellenes törvény kibocsátását stb.

A birtokos osztály többsége, s főként a tőkés fejlődés során felemelkedő középbirtokos csoportok azonban nagyon jól összeegyeztették saját törekvéseiket a tőkés gazdaság nem mezőgazdasági területeinek fejlődésével. Igyekeztek mind nagyobb hasznot huzni abból, érdekeltséget vállalni benne, gazdasági és politikai szövetségre lépni vele. Ez jutott érvényre az uralmon

levő Szabadelvű Párt, majd az 1910-es években a Tisza István vezette Munkapárt politikai vonalában is.

A nagybirtokos osztálynak ugyanis egyre inkább számolni kellett a realitással, egyeduralmának megtörésével: a nagytőkés osztály kibontakozásával. Ha a tőkés átalakuláshoz a régi feudális uralkodó osztályok felső rétegei alkalmazkodni is tudtak és kicsit hozzá alakulva az uj tőkés viszonyokhoz, kicsit éppen e viszonyokat alakitva saját képmásukra megőrizték is vezető pozíciójukat, a tőkés viszonyok legfontosabb hatása az uralkodó osztályok fejlődésére mégsem ebben állt, hanem az uj, éppen nem a feudális uralkodó körökből kiemelkedő csoportok és rétegek felemelkedésében.

Burzsoázia

Nyugat-Európában a tőkés gazdasági fejlődés fokozatos előrehaladása a 16. századtól egyben a burzsoázia születésének, formálódásának folyamatát is képezte. A megerősödő városok és bővülő piacok a kereskedelem felvirágzását az egyre nagyobb vagyonokat felhalmozó kereskedőházak megizmosodását eredményezték. Ezzel egyidőben a bomló céhek helyére lépő manufakturák az ipari tőke szülőágyává válnak, melyekben a kicsiny kézműves műhelyekből kinövő, ipari vállalkozóvá fejlődő tőkés, az ipari burzsoázia fejlődésének e "szerves" utja mellett egyre inkább és forradalmasitó jelleggel válnak a kereskedelemben felhalmozott tőkék ipari befektetésekké, a kereskedők ipari tőkésekké. A feudális kötöttségek korai fellazulása, majd teljes megszünése a parasztság differenciálódása során felemelkedő elemek előtt is megnyitja az utat a polgárság soraiba emelkedés előtt, és a volt nemesi osztályok átalakulására, Angliában egy részük erős elpolgárosodására, de általános érvénnyel a tőkés országok fejlődéséhez való alkalmazkodásra vezet.

Magyarországon - mint Kelet-Európa más országaiban is - a jobbágyság un. második kiadása keretében a feudális társadalom utolsó századaiban minderre nem került sor. A nemesség "polgárosodása" szigoruan a nagybirtok kifejlődő tőkés árutermeléséhez kapcsolódik, s már a 18. századtól határozottan elveti a tőkés tevékenység minden más formáját, pl. a kereskedelmet s erőteljesen megőrzi tradicionális földesuri jellegét. A jobbágyság ebben a helyzetben ugyancsak nem válhat a burzsoázia kialakulásának forrásává. A városi polgárság a 19. század közepéig teljesen jelentéktelen marad, inkább a régi patriciusi és céhes vonásokat őrzi, semmint az uj tőkés vállalkozói réteg kialakulására utalna.

A megmerevedett feudális keretek között - mint a korábbiakban utaltunk rá - már a tőkés fejlődés első, 18. századi fejleményei is arra vezettek, hogy a tőkefelhalmozás és tőkéskereskedelmi tevékenység feltáruló lehetőségei a merev tagolódásu társadalmon kivül álló elemek, s főként idegenek kezére kerültek. A görög, ormény és más idegen kereskedők ekkor

általában meg sem telepedtek az országban, s a 19. századra részt el is tüntek, kivonultak felgyülemlett vagyonukkal együtt.

A kereskedelem, főként a nagybirtok terményeinek közvetítése, a távolsági gabonakereskedelem szabadon maradt pólusaiba már a 18. század folyamán, s főként a 19. századtól a magyar feudális társadalom keretein ugyancsak kívülálló zsidó kereskedők nyomultak be, s ezek jórészt tartósan be is telepedtek az országba. A burzsoázia kialakulásának sajátos kelet-európai vonásaként nem a tradicionális, merevségéből alig kimozduló társadalom termeli ki tehát burzsoáziája legjelentősebb csoportjait sem a konzerválódó birtokos nemesség és a teljesen immobil paraszti tömegek közé, a jelentéktelen, elmaradott, kiváltságait görcsösen védő és jelentős részben német városi polgárság helyett jórészt a társadalomból ugyszólván kirekesztett zsidó kereskedők veszik át e szerepet. Magyarországon a 18. század végén még mindössze 75 ezer zsidó lakost írtak össze. Ezt követően azonban a monarchia keleti területéről, főként Galíciából, részben Morvaországból, valamint más kelet-európai országokból nagyarányu bevándorlás indult meg. 1820 körül már 128 ezer zsidó lakost számláltak, 1840-ben pedig a zsidóság lélekszáma elérte a 241 ezer főt. A régtől bentlakó, illetve bevándorló zsidóság köréből kerültek ki többségében azok a kereskedők, akik átvették a birtokosoktól a gyapjut, gabonát, dohányt, bőrt bort, és továbbitották mindezt az osztrák piacokra. Márpedig hosszu ideig, legalábbis a kiegyezésig éppen ez a közvetitő kereskedelem képezte a tőkefelhalmozás legfontosabb forrását. A hiányzó és akadályozott ipar, vagy a pazarló feudális fogyasztást megőrző nagybirtok nem lehettek a tőkeakkumuláció fő területei.

A burzsoázia fejlődésének, kibontakozásának un. szerves utja Magyarországon csak ritka kivétel lehetett. Alig néhány tőkés család utja követhető nyomon a reformkori kézműves - céhes szintről kiinduló, manufakturális szintre emelkedő és a nagyiparig felfejlődő vállalkozásig. Néhány ilyen példa sorolható fel a gépipar, főként mezőgazdasági gépműhelyek történetéből. Tulajdonosaik köre még a tucatot sem haladja meg, és soha nem válnak a nagyburzsoázia legjelentősebb rétegévé! Igy emelkedtek lassan a 19. század első felében még szegény, a legcsekélyebb megélhetésért keményen dolgozó, jogilag teljesen elnyomott helyzetben levő zsidóság köreiből lassacskán ki azok a kereskedők, akik a század közepe táján egyre inkább vagyonra tettek már szert, s tekintélyes nagykereskedői vállalkozókká váltak. A kiegyezést követően, amikor a hazai burzsoázia fejlődésének szélesebb lehetőségei nyiltak meg, a betelepülő, nagy külföldi vállalkozók mellett főként ezen zsidó kereskedőtőkések rendelkeztek az alapitási konjunktura kihasználásához szükséges tőkékkel. A hatvanas évek nagy malomipari konjunktúrája idején ugyszólván nem akadt Pesten és Budán egyetlen olyan számottevő kereskedőház sem, amely legalább egy malomrészvénytársaság "gründolásában" ne vett volna részt. A malomalapitó kereskedőtőkések kb. 150 főnyi társaságában ott találjuk a magyarországi

nagytőke számos tagjának felmenőit: Weiss Adolfot, Weiss Manfréd terménykereskedő, malomalapitó apját, a Wolfnereket, Deutschokat, az Ullmann, Brüll stb. család tagjait. Weiss Adolfot ott találjuk az Első Budapesti Gőzmalom, a Budai Király Gőzmalom és az Erzsébet Gőzmalom alapitói között, a Brüll család a Pesti Hengermalom, az Első Budapesti Gőzmalom, az Unió Gőzmalom és a Pannonia Gőzmalom alapitásában vettek részt. A terménykereskedelmi lehetőségek kiszélesedése mellett a nagymalmok profitja tőkefelhalmozásuk bő forrásává vált - ezekben az években általában 40%-os osztalékokat fizettek a malmok -, aminek hatására kereskedőtőkésekből mindinkább ipari tőkésekké váltak, mert profitjuk mind nagyobb részét a gyáriparból szerezték, illetve oda fektették be.

A malomalapitó nagykereskedők a fellendülés éveiben más iparágak területén is részt vettek gyárak létesitésében, ill. részvénytársasággá alakitásában. Egyikük másikuk 5-10 iparvállalatban szerzett érdekeltséget. Megjelentek a szénbányászatban, a vas- és gépgyártásban, a szesziparban, az épitőanyag-iparban stb. Az a tiz nagykereskedő, aki a Pannonia Gőzmalmot létrehozta, ugyancsak ott szerepel az Első Magyar Gazdasági Gépgyár, a Salgótarjáni Kőszénbánya, az Első Magyar Vagongyár, és az Első Magyar Szeszfinomitó, az Első Magyar Gyapjumosó, a Pesti Első Spodium- és Enyvgyár, valamint az Első Magyar Részvényserfőzde alapitói között is. E kereskedő tőkés csoportok mintegy 150 főből álló "alapitó"-i gárdája ugyszólván minden jelentősebb vállalkozásban részt vett: hitelintézeteket, iparvállalatokat alapitottak, vasutépitési vállalkozásokból részesedtek.

A századforduló körül már mintegy 800 ezer főre tehető magyarországi zsidóság nagy többsége ugyan munkás - 35% -, illetve értelmiségi - 30-35% -, de közülük került ki a nagykereskedő, majd nagyipari burzsoázia zöme, a mezőgazdasági nagybérlők majdnem fele, a kereskedő- és ipari középburzsoázia és kisburzsoázia elég jelentős része. A lakosság széles körei előtt a kereskedő, a falusi házaló-kereskedő és szatócs fogalma "a zsidó"-val azonosult. Mivel a belső polgárság gyenge volt, az asszimiláció sem haladt gyors ütemben előre, s mivel a zsidóság töltötte be jelentős részben a polgárság szerepét, a közfelfogás számára könnyen keletkezett a látszat, amit a nagybirtok, s méginkább az elégedetlen dzsentri nagyhangon erősitett is, hogy a kapitalizmus térhóditása azonos a zsidóság térhóditásával, hogy Magyarországon a kapitalizmus zsidó-kapitalizmus, idegen jelenség. Ezt támasztották alá a zsidó tőkések mellett az iparban ugyancsak szép számmal nagytőkéssé emelkedő más külföldi vállalkozók. Az osztrák-német származásu gyárosok, akik külföldi üzemeik mellett Magyarországon is gyárakat létesitettek, részben külföldön maradtak (mint a cukorgyárosok zöme), részben áttelepültek és a magyarországi ipari burzsoázia tagjaivá váltak (Dreher, Leipziger stb.). Jellemző példaként emlitjük meg a magyarországi malom-, cukor stb. iparágakban érdekelt Flesch családot, amelynek egyik tagja Pesten, másik Bécsben, harmadik Prágában,

illetve Brünnben működött; továbbá a Svájcból áttelepült Haggenmachert és Ganz Ábrahámot, s a neves vállalkozók egész sorát.

A kialakuló nagyburzsoázia, a századforduló körül kiépülő nagyhatalmu, szük körü finánctőke gazdasági hatalmával mindvégig nem állt arányban politikai hatalma. Az államapparátus közvetlen irányitására alig nyilott lehetősége, s érdekeit inkább közvetett utakon juttatta érvényre. Társadalmi hatóköre és tekintélye különösen szük körre korlátozódott, s ez abban is kifejezésre jutott, hogy lázas igyekezettel próbálta megvásárolni mindazon kellékeket, amelyekkel - ugy vélte - idomulni tud a tradiciókhoz, asszimilálódni az "igazi" urakhoz. Bárói rangot vásárolnak, birtokot és kastélyt vesznek, s nemesi előneveket csatolnak tradicionálisan megőrzött német nevükhöz. A "nemesi előnév - a Herczoghoz a csetei, a Deutschhoz a hatvani, a Weisshez a csepeli - mégiscsak groteszk, a diszmagyar és diszkard, amelynek helyes felcsatolását a főkönyv "tartozik" oldaláról véste emlékezetébe az uj főrend, ezért csak komikus maradt. Az ujbárót a főuri és dzsentri társaság nem fogadta be teljesértékünek" - állapitja meg találóan a kérdés egyik kutatója.

A tőkés fejlődés kibontakozása igy teremti meg a sajátos arculatu, - kettős uralkodó osztályt, a kapitalizmushoz alakult, már nagytőkés nagybirtokot és az azzal sok szállal összekapcsolt, de mégis különálló, jórészt idegen eredetü burzsoáziát.

A nagybirtok és nagytőke rendkivül szük, a lakosság mintegy fél százalékát kitevő csoportjai, a magyar társadalom felső tizezerje hatalmas jövedelmekre tett szert. Ez a csoport sajátitotta ki a megtermelt nemzeti jövedelemnek mintegy egynegyedét! Az Esterházyak, Zichyek és más arisztokraták több százezer holdja és egyéb hatalmas jövedelmei mellett a finánctőke csucsán álló bank- és iparmágnások jövedelmére vet fényt a Kereskedelmi Bank elnökének, Lánczy Leónak jövedelme. Egyedül igazgatósági jutalékként 1910-ben több mint 428 000 koronát kapott, amiben még nincs benne a jövedelmező tőzsdejáték, saját vagyonának jövedelmei, amelyeket a legnagyobb hasznot hozó vállalatokba helyezett el, és nincsenek benne a titkos jövedelmek sem. Mindezek számbavételével Lánczy évi jövedelmét több mint 1,5 millió koronára becsülték, amennyit 2500 átlagos munkás keresett. Lánczy Leó vagyona ebben az időben 25 millió koronára rugott! A Hitelbank csoportja élén álló Ullmann Adolf vagyonát 8-10 millióra, évi jövedelmét 2 millió koronára becsülték.

b) Középrétegek

A tőkés fejlődés nyomán bekövetkező társadalmi változások természetesen nem korlátozódtak az uralkodó osztályok köreire. A modern átalakulás egyik jellegzetes hatása éppen abban állt, hogy a régi feudális uralkodó osztályok egyes csoportjai nem tudtak igazodni a fejlődés menetéhez, nem

tudtak megmaradni a tőkéssé válás utján, hanem leszorultak arról, s deklasszálódásuk az uralkodó osztályokon kivül álló vagy legalábbis nem szorosan hozzájuk tartozó un. középrétegek sajátos formálódásának meghatározó tényezőjévé vált.

Dzsentri-kérdés

Amint a középbirtok kicsiny felső csoportja a tőkés fejlődés haszonélvezőjévé válva a 19. század második felében rendkivül megerősödik és összefonódik a bank-, majd finánctburzsoáziával, ugy a középbirtok többsége fokozatosan visszafelé csuszik, s a dualizmus évtizedeiben lényegében elvesziti földjét, illetve annak nagy részét, valódi uri egzisztenciáját. A jobbágyfelszabaditás után a tőkésedni addig majdnem képtelen volt középnemesség elvesziti az ingyen robotmunkát és nemesi kiváltságainak védőpajzsát, vagyis mindazt, ami előzőleg még felszinen tartotta, s ennek következtében rendkivül hamar világossá vált, hogy a modern adórendszer terheinek viselése, főként azonban birtokaik átalakitása, felszerelések vásárlása és bérmunka alkalmazása meghaladja lehetőségeiket. A gabonakonjunktura jobb évei még olykor-olykor éltető injekciókat adnak a középbirtoknak, de a sovány esztendők az elmaradott, rosszul gazdálkodó, pazarló, hitelképtelen és sokszor 18-20%-os kamatra szóló uzsorahitelre utalt középbirtokokat rohamosan tizedelte. Sárosban pl. az 1756-os összeirás 170 középbirtokos nemesi családot talált, az 1895. évi összeirás már mindössze 34-et! 1848 előtt országosan még 30 ezerre becsülték a birtokos középnemesség számát (200-tól 1000 kat. hold földbirtokkal), 1867-ben azonban már csupán 15 ezer, a századfordulóra pedig alig több mint 7 ezer családra csökkent a létszám.

A 19. század első felében, a reformkorban az ország modernizálásának, a progressziónak élvonalában álló középnemesség - amely 1848-ban eljut a forradalom és szabadságharc vezető ereje szerepének eljátszásához is - pályája ezen a ponton megtörik! Ez a fontos, nagy tradiciókkal és társadalmi presztizzsel rendelkező réteg, mely korábban még ha kinlódva és nehézkesen is, de rálépett a tőkés fejlődés utjára, most végképp leszorult róla, illetve nem volt képes továbbhaladni rajta. Tömegeikben többé nem a polgári átalakulás teljességéért szálltak sikra, hanem éppen azokat az intézményeket védték, amelyek a gazdasági és politikai életben korábbi feudális kiváltságaikból szép számmal fennmaradtak, s éppen az ország teljesebb modernizálódásának képezték akadályát. A 19. század második felétől azonban mar éppen ezek az intézmények képezték a lecsuszó dzsentri létalapját. A földjét elvesztett volt birtokososztály tagjai gyakorlatilag deklasszálódtak, elszegényedtek és megélhetésüket csak munkával biztosithatták. Uri státusuk fenntartása céljából azonban nem mentek polgári pályákra, hanem sajátos uri rezervátumot kreálva a hadseregben, az igaz-

ságszolgáltatási apparátus posztjain és főként a közhivatalokban, minisztériumok tisztviselőiként, a megyei apparátusban tartották fenn a külsőségeket. Somogy megyében 1867 és 1910 között 79 megyei vezető tisztségviselő közül mindössze 6 nagybirtokost és 11 aktív középbirtokost találhatunk, míg 26-an a földjét vesztett dzsentri soraiból kerültek ki, 23-an pedig a már 1848 előtt földtelenül maradt, un. nemesi értelmiség köréből. A vizsgálatok azt mutatják, hogy más megyék és a minisztériumok apparátusában is 24 somogyi dzsentri ült. Egyes számítások szerint 1875 és 1918 között a miniszterelnökség hivatalai tisztviselőinek 50-60%-a, a belügyminisztérium tisztviselőinek 25-32%-a, a honvédelminek 20-27%-a dzsentri eredetű volt.

Országosan a megyei hivatalok 2/3-át, a központi állami vezető hivatalok 1/3-át a dzsentri foglalta el. Egyre többen szorultak azonban a hivatali ranglétra alsóbb fokára. Somogy megyében 400 dzsentri családból csak 50 talált bázist minisztériumi, vagy megyei apparátusban, Sárosban 600 családból csupán 49. A jelentéktelen kistisztviselői posztokból is uri pályát kreálva a dzsentri családok sarjai görcsös igyekezettel próbáltak megkapaszkodni a "hivatal"-ban. De ez sem mindig sikerülhetett, s nem kevesen váltak gazdatisztté, vagy mentek bizonyos értelmiségi pályákra, főleg jogásznak (1876-ban az eperjesi ügyvédi kamara tagjainak egyötöde dzsentri).

A 19. század végére a lesüllyedt, hivatalnoki pályákra szorult dzsentri vált a magyar "középosztály" gerincévé, életmód és tudatformáló erejévé. A lesüllyedt dzsentri és hozzá kapcsolódó, csapódó elemek határozták meg a középrétegek jellegét, arculatát Magyarországon. Ez lényeges eltérés volt a tőkés fejlődés és iparosodás nyugat-európai utját járó országok társadalmi strukturájához képest, hiszen a különböző középrétegek felső csoportjait Nyugaton nagy többségében a tőkés ipari- és bankfejlődés létráján felkapaszkodó burzsoázia adta, nálunk viszont a volt feudális uralkodó osztályokból fennmaradt, tőkésedni nem tudó dzsentri.

Városi kispolgárság

Hasonlóan eltért a középrétegek középső-alsó csoportjának jellege is a nyugat-európaitól. Ott ugyanis a széles bázist a kisburzsoázia, a városi kispolgárság rétegei képezték. Olyan elemek, melyek maguk is a tőkés fejlődés termékei voltak, s melyek állandó utánpótlást találtak a parasztság soraiból felemelkedő, polgárosuló rétegekben. A nyugati középrétegek tehát a polgári fejlődés felemelkedő középhadából adódtak, biztos bázist képezve a további tőkés előrehaladáshoz, ki-kiválasztva soraiból ujabb és ujabb felemelkedő csoportokat. Magyarországon ezzel szemben e derékhad is jórészt deklasszálódó elemekből rekrutálódott, lesüllyedt kisbirtokosok, nemesi hivatalnokok uri rendjéből, amely utánpótlását a dzsentrihez asszimilálódó polgárságból nyerte. Középrétegünk tehát nem emelkedő, polgári jellegű, hanem süllyedő tendenciáju, feudális eredetű forrásokból táplálkozott.

A kapitalista fejlődés természetesen kiegészíti e középrétegeket a gyarapodó ipari kisburzsoáziával, az ipari- és kereskedelmi kamarákban bejegyzett, a századforduló körül mintegy 400 ezer kisiparos, kiskereskedő családdal. Hangadó vagy befolyásos réteggé ezek azonban semmiképpen sem válhattak, annál is kevésbé, mivel jelentős rétegeik, mint pl. a kisiparosság, inkább hanyatlottak már.

A középrétegek legnagyobb felső csucsain a burzsoáziáig emelkedő, zömében a kispolgárság sorait gyarapító, tömegeit azonban a magyar gazdaság szerkezetéből adódóan nem városi elemek képezték, hanem falusiak: a birtokos parasztság.

c) A birtokos parasztság

A társadalom legszélesebb, legnagyobb tömegét a parasztság alkotta. A jobbágyviszonyok megszüntetése, a kapitalizmus fejlődése a parasztság helyzetében is mélyreható változásokat okozott. A jobbágyviszonyok felszámolása után egyidejüleg kettős irányu változás figyelhető meg. A feudális előjogok eltörlése alapján egy bizonyos foku egységesülésnek kellett végbemenni az addig paraszti helyzetben élő, de jogilag különböző rétegek között. A parasztság nagy tömegét a volt jobbágyság alkotta, de a parasztság részévé vált nemcsak a jobbágyfelszabaditást megelőző azon szabad paraszti réteg, amely feudális terheit már korábban megváltotta, hanem a nemesség jelentős része is. A nemesség számbelileg legnagyobb rétegét a bocskoros nemesek alkották, akiknek gazdasági helyzete nem sokban különbözött a telkes jobbágyokétól. A nemesi kiváltságok fennállása idején a parasztságtól való elkülönültségük nemcsak jogi megalapozottságu volt, hanem gazdasági-társadalmi különbségeket is jelentett. 1848 után ez egycsapásra megszünt, de nem szünt meg azonnal a volt jobbágyságtól való elzárkózása, tudati - magatartásbeli elkülönültsége. Amily mértékben haladt előre a kapitalizmus fejlődése, oly mértékben vehette kezdetét e különbségek megszünése. Természetesen itt lassu folyamatról van szó, amelynek megszüntéről még a tárgyalt korszakunkban sem beszélhetünk. A fenti rétegek számszerü meghatározása adatok hiányában lehetetlen. Galgóczy Károly a felszabadult urbéri telekbirtokosok számát 545 ezerre, mig a kisebb nemes és polgári földbirtokosokét 235 ezerre teszi, ehhez járul még a zsellérek - most már agrárproletárok - száma, amely közel 820 ezer. A birtokos parasztság alapvetően az első két kategóriából, mig a törpebirtokosok zömmel a zsellérségből tevődtek ki. A 235 ezer nemes és polgári földbirtokos elkülönitése nem végezhető el, e kategória ugyanis nemcsak a kis földdel rendelkező nemeseket és a már korábban szabaddá vált volt jobbágyokat tömöriti magában, hanem a földtulajdonnal rendelkező városi polgárokat és másokat is, olyanokat is tehát, akiknek nem a földmüvelés a fő élethivatásuk. Annak ellenére, hogy ez az elkülönités pontosan nem végezhető el,

megállapitható, hogy nem jelentéktelen azon parasztok száma, akik a jobbágyfelszabaditást megelőzően nem jobbágyok voltak. A parasztság korábban kis- vagy bocskoros nemesi rétegét legalább 70 ezerre - családtagjaikkal együtt 350 ezerre - tehetjük.

Különös jelentőséget ad a parasztság 1848 előtti jogi állapota szerinti vizsgálatának az a tény, hogy azoknak országos megoszlása nagyon egyenlőtlen. A polgári paraszt-tulajdonosok, főként az amerikai utas fejlődés elemeit tartalmazó vidékekre esnek; igy az alföldi volt civisvárosokra, valamint a jászságra. A kisnemesi gazdaságoknak az északi-, észak-keleti, valamint a délnyugat-dunántuli megyében volt nagy a számuk. Az előzményeknek fontos szerepük volt a későbbi, a jobbágyfelszabaditás utáni gazdasági fejlődésben is. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a parasztgazdaságok viszonylatában a legjelentősebb fejlődés a polgárosodott paraszti gazdaságokban ment végbe. Ezzel szemben a kisnemesség a középnemességhez hasonlóan hosszu ideig fenntartotta korábbi gazdálkodási módját, s nem tudván alkalmazkodni az uj, változott körülményekhez és feltételekhez, szükségképpen meggyorsult tönkremenetelük.

Az eddigiekben tárgyalt folyamattal, vagyis gazdaságilag paraszti helyzetben levő, korábban különböző jogállásu rétegek egységesitésével szemben az alapvető folyamatot a parasztság felbomlása, még pontosabban a gazdasági helyzetnek, a termelőeszközökhöz való viszonynak megfelelő rétegződés kialakulása jellemezte. Jelentette tehát a feudalizmus idején egységes jobbágyosztály szétszakadását, valamint a kisnemesség megszünését. A kapitalizmus korában a parasztság alábbi rétegeit különböztetjük meg, tényleges osztályhelyzetüknek megfelelően: gazdagparasztság, középparasztság, kisparasztság, törpebirtokosság és agrárproletariátus. A parasztságot 3 fő kategóriába sorolhatjuk: gazdagparasztság, dolgozó parasztság és agrárproletariátus. A dolgozó parasztságba számitva igy a középparasztságot, kisparasztságot és törpebirtokosokat. Alkalmazható olyan csoportositás is, amely szerint a parasztságot gazdag-, közép- és szegényparaszti rétegekre, valamint agrárproletariátusra osztjuk. Mi jellemezte az egyes rétegeket?

Gazdagparasztság

A gazdagparasztság a parasztság vékony rétegét öleli fel, de egyben a burzsoázia legszámottevőbb alsó rétege. Gazdaságának mérete meghaladja a család munkaerejét, földjének megmüveléséhez állandó bérmunkások alkalmazása szükséges. Az előbbi utalásból következik, hogy a termelőmunkában saját és családja munkaerejével részt vesz. Ez az egyik tényező ami a más paraszti rétegekkel összekoti, valamint az életmódja, szokásai és az alacsony kulturális szinvonal. Az utóbbi jellemzőket illetően az ország egyes vidékei között jelentős különbségek vannak, hiszen pl. Magyar-

országon a sajátos fejlődésből adódóan a gazdagparasztságnak az alföldi mezővárosokban, parasztvárosokban volt jelentős súlya és szerepe, s nyilvánvaló, hogy a városi élet más életmódot jelentett, mint a falusi helyzet. Csak jellemzésként említve: az 50-200 holdas gazdaságoknak 31%-a 7 megyére (alföldi és délvidéki megyékre) esett. Ezzel szemben a 200 holdon aluli gazdaságoknak csak 15,2%-a esett e megyékre. E megyékben az 50-200 holdas birtokok a parasztgazdaságok 3,9%-át alkották, míg az ország egyéb területein csak 1,6%-át, az 5-200 holdas gazdaságoknak 9,5, illetve 3,4%-át.

A gazdagparaszti réteg jövedelmét földvásárlásra, gazdaságának javítására és bérletbe fekteti. Gazdasági erejükre vonatkozóan álljanak itt az alábbi adatok: 1895-ben a parasztság kezén levő gépeket illetően az aratógépeknek 44%-a 20-200 holdas gazdaságokra esett, amelyek a parasztgazdaságok 10,6%-át foglalták el. A vetőgépeknek 80%-a, a gőzcséplőgépeknek 74%-a esett e kategóriákra. E gazdaságok (vagyis a 20-200 holdasok) jelentős része jómódu paraszti birtok. A statisztika a 20-50 holdas gazdaságokat együttesen mutatja, ki, amelyek magukban foglalnak -zömmel - középparaszti és gazdagparaszti gazdaságokat. A gazdagparaszti gazdaságokat a századfordulón, figyelembe véve a gazdasági fejlettséget, kb. 30-35 holddal számíthatjuk 200 holddal bezárólag. Ilyen alapon becsléssel számítva kb. 110-120 ezerre tehető a gazdagparaszti üzemek száma (a 20-50 holdas kategóriának 1/3-át tekintve gazdagparasztinak), melyek a parasztgazdaságoknak kb. 6,3%-ára rugtak, míg a parasztság kezén levő földterületnek kb. 36%-át összpontosították kezükön.

A gazdagparaszti birtokokon nemcsak a gépi állomány nagy része koncentrálódik, hanem az állatállományé is; 1895-ben a 20-200 holdas kategóriára esik a parasztság kezén levő állomány egyharmada (ugyanakkor ezek gazdaságok az összes paraszti gazdaságoknak csak 10,5%-át teszik ki). Egy gazdaságra 9,3 db állat esik (szarvasmarha egységre átszámítva). Az 50-100 holdas gazdaságokban egy gazdaságra 13,3, a 100-200 holdas kategóriában 23,4 darab állat esett. A 20-50 holdas gazdaságokban 7,9 db. E kategória gazdag és középparaszti gazdaságokra való felbontása esetén az egy gazdaságra eső állatállomány kb. 9,8-10, illetve 6,5 db körül lehet.

Az országos adatokkal szemben az egyes vidékek állattenyésztése rendkívül eltérő. Amig országos átlagban a parasztság kezén levő állatállománynak egyharmada koncentrálódott a 20-200 holdas gazdaságokban. Temes megyében 40, Győr megyében 42, Komáromban 43, Pest megyében 44, Csanádban 50, Békésben 51, Csongrádban 52, Moson megyében 71% megfelelő arány. E megyékben természetesen e gazdaságok aránya is jóval nagyobb mint az országos, kb. 15-20-30%-kal, de Csanádban 40, Torontálban 75, sőt Moson megyében 134%-kal magasabb.

Mindezen tényezők jelentős szerepet játszottak a gazdagparasztság megerősödésében, gazdasági hatalmának növekedésében. Ezek alapján javult gazdálkodásuk szinvonala, a gépesítés térhódítása mellett megjelenik

a fejlettebb gazdálkodásra, a négyes vetésforgóra való áttérés, a műtrágya alkalmazása stb. Jelentős tényezője a gazdagparaszti gazdaságok előrehaladásának a bérmunkások alkalmazása: az 1900-as népszámlálás szerint az 50-100 holdas gazdaságokban minden 100 gazdaságra 90 cseléd jutott, a 100-200 holdas gazdaságokban 210 cseléd. Mindehhez hozzá kell még venni a mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok munkaerejét is, akiknek egy részét ugyancsak a gazdagparaszti birtokok alkalmazták.

A jómódu parasztság gazdasági megerősödésében fontos szerepe volt az államhatalom gazdagparasztságot támogató gazdaságpolitikájának is, amely a XIX. század utolsó éveiben vette kezdetét.

E gazdaságpolitika célja az volt, hogy az államhatalom kiszélesitse szociális bázisát, megbontva a nagybirtokkal szembenálló parasztságot, ill. megakadályozza a parasztság nagybirtokrendszer elleni összefogását. Az uralkodóosztályoknak ezt a lépését a parasztság mozgalmainak kiéleződése idézte elő.

E támogatás egyik eszköze a telepités volt. Jellemző, hogy az 1894. évi telepitési törvény szerint csak azon gazdák tarthattak igényt a telepitésre, akiknek legkevesebb 2000 korona vagyonuk volt. Ez az összeg 3 pár ökör árának felelt meg, ami mutatja, hogy nem szegényparaszti egzisztenciákról van szó. A telepitések az állam szempontjából nemcsak politikailag, de gazdaságilag (az adóalap növelése szempontjából) is hasznosnak bizonyultak.

A gazdagparasztság megerősitését szolgálták a parcellázások is. A parcellázás a dolgozó parasztságnak még a telepitésnél is kevesebb lehetőséget nyujtott földszerzésre, hiszen itt a föld vételárának 75%-át azonnal ki kellett fizetni. Nyilvánvaló, hogy erre főként a zsiros parasztoknak volt módjuk. 1900-1910 között a parcellázott földek 45%-ából 100 holdon felüli birtokok keletkeztek.

A telepitéshez és a parcellázáshoz egyébként a finánctőkének közvetlenül is érdeke fűződött, amennyiben e műveleteket a bankok bonyolitották le. A Telepitő és Parcelláző Bank pl. 1905-ben 50%-os nyereséggel parcellázott 17 000 hold földet.

A gazdagparasztság erősödését eredményezte a telepitésen és parcellázáson kivül a mintagazdaságok létesitése is; ugyanezt szolgálta az állami vetőmagkölcsön, kedvezményes állatvásárlás, legeltetési dijkedvezmény, gőzekeszántási kölcsön stb.

Középparasztság

A parasztság jelentős, számszerüen nagy rétegét képezi a középparasztság, amelyre az a jellemző, hogy földjét általában saját, illetve családja munkaerejével müveli meg. A legnagyobb munkatorlódásu időszakban bérmunkásokat alkalmaz, de a rendszeres kizsákmányolás nem jellemző

rá. Termelése általában családja szükségletét fedezi, de jó termésü években felesleget is termelhet, amely tőkévé válhat és idegen munkaerő alkalmazását is lehetővé teszi. Ugyanakkor a rossz termésü évek a középparasztság tömegeit tehetik tönkre, melyek lesüllyednek ezáltal a kisparasztság soraiba. A középparaszti helyett tehát egy állandó mozgásban levő állapotot jelent; jelenti egyrészt a meggazdagodás utján a gazdagparasztság soraiba való felemelkedést egy vékony réteg számára, mig a középparasztság jelentékeny része elszegényedvén kisparaszttá válik. Ezt a folyamatot nevezzük a parasztság felbomlásának.

A középparasztság számaránya, miként a parasztság bármely rétegéé rendkivül nehezen állapitható meg. E kategóriába a 10-30-35 holdas gazdaságokat sorolhatjuk, számuk a századfordulón kb. 450 ezer körülire, a parasztság közel negyedére tehető. Ezzel szemben a parasztság kezén levő földterületnek mintegy 38%-át birtokolták. A középparaszti gazdaságok aránya főként azokon az országrészeken volt a legnagyobb, ahol a gazdagparaszti birtokok száma viszonylag alacsony volt. A puszta számszerüség persze e kategória esetében is keveset mond, hisz jelentős szerepet játszik az is, hogy a földterület müvelési ágak szerinti megoszlása milyen, ha ugyanis jelentős az erdő és legelő aránya, valamint gyenge minőségü földekről van szó, akkor általában nem minősithető középparaszti, hanem csak szegényparaszti gazdaságnak. Élesen nyilvánul ez meg és veendő ezért figyelembe az erdélyi és az északi- északkeleti felvidéki megyéknél. Nyilvánvaló, hogy e területeken a 10 holdas birtokok még nem tekinthetők középparaszti gazdaságoknak.

Szegényparasztság

A parasztság legnagyobb rétegét a szegényparasztság: a kisparasztság és a törpebirtokosság alkotja. A kisparasztok olyan földterülettel rendelkeznek, amely általában fedezi a családjuk és gazdaságuk szükségletét, anélkül, hogy idegen munkaerőt alkalmaznának, sőt gyakran vállalnak bérmunkát. Számukat Magyarországon kb. 550 ezerre tehetjük. A statisztikai kimutatásban az 5-10 holdas gazdaságokat számitják ide, amelyek száma 460 ezer. Ide kell sorolni azonban a 10-20 holdas kategória, valamint az 5 holdon aluli gazdaságok egy részét is. Tekintve azonban, hogy a kisparaszti kategóriába tartozók is lehetnek törpebirtokosak (5-6 holddal), a törpebirtokból idekerülő gazdaságok az utóbbit kiegyenlitik. E gazdaságok tették ki a parasztgazdaságok kb. 30%-át, mig a földterületnek kb. ötödét birtokolták. A kisparaszti gazdaságok igaerővel és szerszámokkal rendkivül szükösen voltak ellátva, igy pl. 1911-ben 1,35 gazdaságra jutott egy ló, e gazdaságok 26%-ának nem volt lova. Az igavonásra használt lovak, valamint az ökrök együttes számából e gazdaságokban 1,2 db jutott egy gazdaságra, alig több tehát mint egy darab. A kisparaszti gazdaságok,

mivel kevés igavonó állattal rendelkeztek, nem tudták megfelelően müvelni földjüket. Ló és ökör hiányában nagy részük a tehán igázására kényszerült. "Minél kisebb a gazdaság, annál rosszabb az igásállat-állomány összetétele, viszonylag annál kevesebb ökröt és lovat, és annál több, sokkal gyengébb tehenet használnak a mezei munkára" - irja Lenin az oroszországi viszonyokat elemezve. A 100 holdon aluli gazdaságokra jutó tehenek 25%-os igazása a fentiekből következően a kisparaszti gazdaságokra esett.

Hasonlóan rossz volt a talajmüvelési eszközokkel való ellátottság is, igy pl. csak 1,63 gazdaságra jutott egy eke (ezeknek 86%-a egyszerü faeke), 1,67 gazdaságra egy borona. A nemzetiségi vidékeken még rosszabb volt a helyzet.

Az állatállomány és a talajmüvelési eszközök megoszlása erőteljesen mutatja, hogy mekkora különbségek vannak az egyes vidékek parasztságának anyagi, gazdasági helyzete között. A kisparasztság száma Erdélyben, az északi és keleti országrészeken volt a legnagyobb, ugyanakkor e területi kisparasztsága volt a legszegényebb, mig az Alföldon számuk ugyan kevesebb, de a fejlett gyümölcs és zoldség-kultura következtében jóval kedvezőbb anyagi feltételek között éltek. A Dunántulon az átlagosnál fejlettebb gazdálkodásnak megfelelően - főként az állattenyésztés következtében - a kisparasztság szintén kedvezőbb gazdasági helyzetben volt.

A szegényparasztság másik fontos és számszerüen is nagy rétegét a parasztgazdaságok kozel 40%-át kitevő, 700 ezer körüli törpebirtokosok, félproletárok alkotják, akik a földterületnek ugyanakkor csak mintegy 6%-át birtokolták. E rétegre egyértelmüen az a jellemző, hogy földjének jövedelme családja eltartását nem biztositja, ezért rendszeres bérmunka vállalására kényszerül. E réteg ugyancsak a nemzetiségi vidékeken, az ország északi és keleti részén és Erdélyben volt a legszámosabb. Itt emlitjük meg, hogy amig 1910-ben a birtokosoknak csak 48%-a volt magyar, az 50-200 holdasok között 56,6%, a 200 holdon felülieknél 83%, mig az 1000 holdon felülieknél egyenesen 92%. Ezzel szemben az 5 holdon aluliaknál 61%-a nemzetiségi, az 5-10 holdas kategóriában 63%, a 10-20 holdasoknál 60%. A törpebirtokosok voltak a legrosszabbul ellátva szerszámmal és igavonó állatokkal; az 1-5 holdas kategóriában a gazdaságok 77%-ának nem volt ekéje. Állatállománnyal ugyancsak rendkivül kismértékben rendelkeztek; e kategóriában csak 1,7 gazdaságra jutott egy igavonó állat, az egy gazdaságra jutó számos állat - 1895-ben - 1,6 db volt. A bérmunkára utalt törpebirtokosok helyzetét különösen kedvezőtlenné tette a munkaalkalmak hiánya, a 19. század 70-es éveinek végétől a hosszan elhuzódó agrárválság, a korábban jelentős munkalehetőséget biztositó folyamszabályozási és vasutépitkezési munkálatok század végétől való erőteljes lecsökkenése, az ipari fejlődés korlátozottsága, - mindez nemcsak az agrárproletárokat, hanem a félproletárokat is rendkivül sulyosan érintette.

d) Proletariátus

Agrárproletariátus és a parasztság felbomlása

A mezőgazdasági népesség legszélesebb rétegét az agrárproletárok alkották, számuk a századfordulón kb. 2 millió körül járt. Egyes számítások szerint 1870-1900 között az agrárproletariátus száma több mint egynegyeddel nőtt. Ha ehhez hozzávesszük a kivándoroltak nagy számát, akiknek zöme agrárproletár volt, valamint az ipari munkásság növekedését - 1880--1910 között 570 ezerrel -, amely jórészben ugyancsak e kategóriából verbuválódott, akkor láthatjuk igazán az agrárproletárok rendkívül nagy számát.

Az agrárproletariátusnak két nagy rétegét különböztetjük meg: a gazdasági cselédekét és a napszámosokét. E két réteg közül a gazdasági cselédek helyzete a kiszolgáltatottabb - számuk több mint félmillió -, de gazdaságilag biztonságosabb. A cselédségnek is két rétege van: a konvenciós cselédek és a bennkosztos cselédek. A cselédek magatartását állandó munkaalkalmuk megtartására irányuló törekvésük jelentős mértékben befolyásolta, sőt sok esetben szolgaivá tette, de ugyanakkor a 400-500 korona értékű konvenció - terménybér, némi készpénz, illetményföld, állattartás stb. - rendezettebb életmódot biztosított számára mint amilyen a törpebirtokosoké, de sok esetben a kisparasztoké is volt. A feudális maradványok Magyarországon a munkaviszonyok terén a mezőgazdaságban a bérmunkásság minden egyes rétegénél fennmaradtak, így erős volt az a cselédségnél is.

A századforduló körül a cselédség kizsákmányolása is nagymértékben fokozódott, ami a napszámosok 90-es évekbeli sztrájkharcai után a XX. század első évtizedében a cselédség osztályharcának - sztrájkmozgalmainak - fellángolásához vezetett. Az 1905-1906-os cselédsztrájkok hatására maguk a nagybirtokosok is kénytelenek elismerni, hogy a cselédek fizetése kevés és azon javítani kell.

Az az "orvosszer" azonban, amit a nagybirtokosok és nagytőkések állama nyújtott, az 1907-es cselédtörvény, távolról sem jelentette a cselédek helyzetének bárminő javulását, miként nem jelentette azt korábban az 1876-os cselédtörvény sem. Az 1905-1906-os arató- és cselédsztrájkok hatására olyan cselédtörvényt hoztak, amelyeknek fő célja az agrárproletariátus mozgalmának megakadályozása és lehetetlenné tétele volt.

Az egyik polgári radikális író a cselédtörvény célját a következőképpen jellemzi: "1. Megkötni a másfélmillió cselédet és egymillió családtagját (vagyis mozdulatlanságra kárhoztatni őket). 2. Szervezkedésük és felvilágosításuk lehetetlenné tétele. 3. A béremelési mozgalom megakadályozása. 4. A sztrájk megakadályozása." A törvény megtiltotta a cselédeknek a gazdaságból való eltávozását, ill. a megengedett időn túli távolmaradását.

Lakásán idegent csak a földbirtokos engedélyével fogadhatott. A sztrájkra való buzditásért 60 napi elzárást és 400 korona pénzbüntetést irt elő a törvény. Sulyos büntetést rótt ki a munka abbahagyása, a szerződés megszegése, a vasárnapi munka nem teljesitése, engedély nélküli eltávozás stb. esetére. Nagy lehetőséget adott a törvény a földbirtokosoknak a cseléd kényük-kedvük szerinti kidobására, ha nincs ereje vagy képessége a munkára; ha veszekszik, iszik, vagy játszik; ha rosszul bánik az állatokkal stb.

A törvény a cselédekkel való bánásmódra, a cselédek munkaidejére, lakás és étkezési viszonyaira csak általánosságokat tartalmaz és e tekintetben teljesen a földesurak önkényének szolgáltatta ki őket. Méltán nevezték tehát ezt a cselédtörvényt rabszolgatörvénynek, mely nagymértékben hozzájárult a cselédség guzsbakötéséhez, elnyomoritásához.

A félproletárok tulnyomó részét - közel háromnegyedét - a napszámos réteg alkotta, akiknek helyzetét különösen sulyossá tette az örökös létbizonytalanság, ui. állandó munkaalkalommal nem rendelkeztek! A mezőgazdaságban - a mezőgazdaság természetéből adódóan - csak időszakosa, főként aratáskor, kaszáláskor, kapáláskor és főként terménybetakaritás idején találtak munkaalkalmat. Különösen sulyos volt a helyzet Magyarországon a nagybirtok elmaradt extenziv jellege következtében. A már többször emlitett ipari fejlődés miatt letelepedett ipari munkássá csak egy részük válhatott. Megélhetésüket igy mint vándormunkások próbálták biztositani. A mezőgazdasági napszámosoknak három csoportját különböztethetjük meg: a sommásokat, a tulajdonképpeni mezei napszámosokat és a kubikosokat.

A sommások - amely számszerint nem volt széles réteg - átmenetet képeztek a cselédek és a mezei munkások között. Az év meghatározott időszakára a "bandagazda" (munkavezető, munkástoborzó) vezetésével egy-egy földesurhoz szegődtek el, mig az év többi részében napszámosként dolgoztak. A sommások gyakran lakóhelyüktől távol kerestek megélhetést, tehát vándormunkások voltak; erre az időszakra a cselédtörvény hatálya alá estek. Dijazásuk történhetett pénzben, vagy pénzben- és ellátás, vagy konvenció formájában.

A napszámosok és egyben a falusi szegénység legnagyobb csoportját a mezei napszámosok alkották. E csoportba a részesaratókat, részesmunkásokat és alkalmi napszámosokat soroljuk. A napszámos sors nagyobb szabadságot jelentett mint a gazdasági cselédségé, de egyben bizonytalanabb gazdasági helyzetet és a kevés munkaalkalom miatt általában kevesebb keresetet.

Bérviszonyaikban, miként a mezőgazdasági proletariátusában általában számos feudális vonás figyelhető meg. Keresetüknek csak egy bizonyos hányada volt pénzbér. Pénzért elsősorban a cukorrépa- és szőlőmüvelést végezték. A munkaalkalmak többségét nyujtó gabonafélék aratását, betakaritását és cséplését általában részért és természetbeni bérért végezték. Ugyancsak a részes munka uralkodott a kaszálásnál is. Szintén jelentős volt a részes munka a kukorica, burgonya és takarmányrépa megmüvelésénél.

A részes munkát gyakran - főként a mezőgazdaság fejlettsége tekintetében elmaradottabb vidékeken, Erdélyben, az Északi- és Keleti-Felvidéken stb. - robot munkával is összekötötték, ami természetesen közvetlen az 1848-as forradalom után birt nagyobb jelentőséggel, majd egyre csökkent, de még a századforduló körül is előfordul.

A részes munkákkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy azt nemcsak agrárproletárok, hanem szegényparasztok is végezték, amikor is saját igavonó állataikkal felesben művelték a földesur földjét. A feles művelés szerepe a gazdasági fejlődés előrehaladásával egyre csökkent, s amennyiben megmaradt, ugy általában a paraszti birtokokra szorult vissza. A földesuri gazdaságokban a feles művelést az agrárproletárok által végzett harmados-negyedes munka váltotta fel.

A részesmunkák nagy elterjedtsége, amely a mezőgazdasági proletariátus dijazásának egyik fontos - sőt a fenti munkálatok esetében fő - formája volt, nemcsak a földesurak pénztelenségéből fakadt, hanem gazdasági megfontolásokból is. Elmaradt gazdálkodási viszonyok mellett, amikor a terméseredmények rendkivül ingadozóak, a részért végeztetett munka általában kifizetődőbb - mivel nagyobb kizsákmányolást biztosit - mint a pénzbeli dijazás. (A terményárak ugyanis még konjunktura idején is nagy ingadozást mutattak.) Erősen ösztönzött a részes munka fentmaradására a másfél évtizedig tartó agrárválság. A részes munkák fennmaradásánál - a földesuri érdekek mellett - utalni kell az agrárproletariátusnak a naturálgazdálkodás időszakára jellemző, és a tőkés viszonyok között is továbbélő szemléletére is, vagyis hogy a legfontosabb mezőgazdasági termékekből - főként az életnek nevezett kenyér termékekből - lehetőleg a szükségleteinek megfelelő készlettel rendelkezzék. Ez a szemlélet az önellátó paraszt szemlélete, és nem a tőkés értelemben vett bérmunkásé.

A magyarországi agrárproletariátus napszámos rétegének harmadik csoportját a kubikosok alkották, akiknek száma főként a Viharsarokban volt nagy. E réteg volt a hazai agrárproletariátus legöntudatosabb, legszervezhetőbb és legharcraképesebb része. A kubikosok átmeneti réteget képeztek a mezőgazdasági és az ipari munkásság között. Tekintve, hogy zömmel gátépitési, folyamszabályozási, vasutépitési munkákat végeztek, melyek az utóbbitól eltekintve a 80-as évek második felétől lecsökkentek vagy befejeződtek, kereseti viszonyaik erősen romlottak. A kubikmunkából kiszoruló munkások igy az egyébként is telitett mezőgazdasági munkapiacra kényszerültek, s ezáltal a munkaerő-kinálat megnövekedése alapján a bérek csökkenésével a napszámosok helyzete is tovább romlott. A mezőgazdasági napszámosok kereseti viszonyainak alakulását egész korszakunkra vonatkozóan statisztikailag ábrázolni nem lehet. Nyilvánvaló, hogy azt számos tényező befolyásolta, kedvező és kedvezőtlen irányban egyaránt. A mezőgazdaság tőkés fejlődésének előrehaladása, a szántóföld területének megnövekedése, az ugar területének jelentős lecsökkenése, a termelékenység, vagyis az átlagtermés jelentős emelkedése stb. az 1870-es évektől a munkaalkalmak és a

részes munkák nagy sulya alapján a természetbeni kereset növelését jelentette. Az agrárszocialista mozgalmakkal - a XIX. század utolsó évtizedeitől - valamelyes béremelés ugyancsak elérhető volt. Ezzel szemben a mezőgazdasági népesség számának nagymértékü növekedése, a gépesités előrehaladása a munkaalkalmak csökkenését eredményezték. Az agrárválság ideje alatt az áresés a keresmény értékének lecsökkenését eredményezte, ugyanakkor amikor az ipari fogyasztási cikkek árai nem csökkentek, sőt a monopolizációs folyamat megindulása következtében emelkedtek.

A napszámosok helyzetét különösen sulyossá tette, hogy a munkaalkalmak, munkalehetőségek az egész korszakban korlátozottak voltak. Az egyik korabeli monográfus szerint a mezőgazdasági munkásoknak csak 22%-a dolgozott egy évben 242 napot. Egy másik szerző ezzel kapcsolatban a következőket irja: "Az Alföldön munkát talál tavasszal a mezei munkások összessége 38 napon át, nyáron 22, ősszel 28 napon át és igy egy gazdasági évben csupán 88 napon át talál a mezőgazdasági munkások összessége a mezőgazdaságban foglalkozást. Ezenkivül télen 30 napon át foglalkozást talál még a munkások 27%-a, és csak 18 napon a munkások 100%-a.

S ez a foglalkoztatottság országos viszonylatban még nemis a legroszszabb. Igy Erdélyben 1905-ben 11%-kal kevesebb a mezőgazdasági munkások évi foglalkoztatottsága mint az Alföldön, és 12%-kal kevesebb, mint a Dunántulon. Ezzel párhuzamosan terjedt a még nagyobb foku kizsákmányolást lehetővé tevő gyermek és női munka. Az egyik szerző szerint 1900-ban 300 ezer 7-14 éves gyermek dolgozott a mezőgazdaságban. A gyermekek évente munkában eltöltött napjainak száma 1905-1910 között 36%-kal emelkedett, mig a férfiaké ugyanezen időszakban csak 7%-kal.

A földesurak törekvése - miként mindig - e korszakban is a bérmunkások kizsákmányolásának fokozása volt. Ez egyértelmüen azonban csak a válság ideje alatt érvényesülhetett. A válság előtt különleges konjunktura volt, mig a válságot követő időszakban az iparban - az 1900-1903-as válság idejétől eltekintve - viszonylag gyors és nagyütemü fejlődés bontakozott ki, ami a munkaerő-szükségletet illetően a mezőgazdasági napszámosokra is hatott, különösen olyan helyzetben, amikor a kivándorlás is jelentősen apasztotta a népesség, főként az agrárnincstelenek számát (a XIX. század 70-es éveitől egyre nagyobb mértékben, 1881-1913 között 1,8 millióval), s végül fontos mozzanat a gazdasági helyzet alakulása szempontjából a már emlitett agrárszocialista mozgalmak fellángolása, ami részben kizsákmányolásuk fokozásából s másrészt öntudatuk,egyre inkább bérmunkás-öntudatuk növekedéséből következett. Mindezek sem eredményezték azonban helyzetük megváltozását. A nagybirtok-rendszer megszüntetésére irányuló törekvésük eredménytelen maradt.

Nem javitottak helyzetükön a kormányzat azon látszatintézkedései sem, amelyeket a tömegek nyomására - az erőszak mellett - követeléseik leszerelése céljából hoztak. Nagy zajt csapva azt hirdették, hogy a telepitéssel és a kisbérlet-rendszer kialakitásával földhöz juthatnak majd a nincstelenek.

Valójában ez a tömegek becsapásának, félrevezetésének politikája volt. Először: eszköz volt a forradalmi hangulat levezetésére. Rubinek Gyula szerint csak azért van szükség telepitésre, mert "ha az alföldi munkás földhöz juthat, egyuttal elejét veszi a szociális törekvéseknek". Másrészt: eszköz volt a mezőgazdasági munkaerő biztositására azzal, hogy megfelelő számu földtelen parasztot telepitenek az uradalmak köré. Mert, amint itt is leleplezte magát a nagybirtokos osztály: "A legmegbizhatóbb aratómunkás nem az a napszámos, akinek semmije nincs, hanem az a zsellér, aki a sajat földje megmunkálása mellett aratómunkára is vállalkozik". Harmadszor: eszköz volt a kulákság megerősitésére, hiszen - amint láttuk - a jómódu parasztnak lehetőséget adott ujabb földek szerzésére. Ennek a hármas politikának szolgálatába állitotta Darányi Ignác földmüvelésügyi miniszter nagy dobra vert telepitési tervezeteit.

Tehát a földkérés nem oldódott meg, a tömegek nyomora egyre nőtt, a kivándorlás - mint láttuk - fokozódott.

A fentiekben vázolt paraszti rétegződéssel még nem adtunk választ arra a kérdésre, hogy hogyan haladt előre a parasztság felbomlása, márpedig a parasztság vizsgálatánál ez alapvető fontosságu. Ismételten hangsulyozni kell, hogy statisztikai adatok hiányában ez megnyugtató módon nem válaszolható meg. Bizonyos közvetett adatok alapján megállapitható, hogy e folyamat hazánkban is lejátszódott, sőt a századforduló körül erőteljesen meggyorsult. Egyes számitások szerint 1870-1900 között az önálló birtokosok száma közel 100-120 ezerrel csökkent.

Számos olyan tényező volt, amely a felbomlást meggyorsitotta. Igy mindenekelőtt a kapitalizmus fejlődésének már bemutatott meggyorsulása majd az agrárválság proletarizáló hatása. A monopóliumok térhóditásával együttjáró monopolár ugyancsak előmozditotta a parasztság felbomlását. A századfordulót követően az iparcikkek árai 35-40%-kal emelkedtek, amit a szegényparasztság vonatkozásában az sem ellensulyozhatott, hogy kb. ugyanilyen mértékben emelkedtek a mezőgazdasági cikkek árai is. Ez utóbbi ugyancsak a parasztság azon rétege számára lehetett előnyös, amely rendszeres árutermelést folytatott és természetesen a földbirtokosoknak. Az agrárproletariátus és a törpebirtokosok helyzete szempontjából e hátrány csak a munkabérek emelkedése ellensulyozhatta volna, ami viszont közel sem emelkedett ilyen mértékben.

Ugyancsak fokozta a parasztság tönkremenetelét az adóterhek növekedése; 1900-1912 között a fogyasztási adók összege 64, mig az egyenesadóké 31%-kal növekedett. Rendkivül sulyos terheket jelentettek a parasztság számára az egyéb adónemek is; igy pl. mig a községi pótadók 1881-ben az alapul vett állami adók 17%-ára rugtak, 1898-ban már 34%-ára, mig 1908-ban már 46%-ára, összegük 1881-1908 között 244%-kal emelkedett.

A parasztság tönkremenetele tükröződött a jelzálogkölcsön növekedésében, a parasztság eladósodásának fokozódásában. Az OMGE adatgyüjtése szerint a 20. század elején a parasztbirtokosok 89%-a eladósodott. Ezen

belül 28%-uk 100%-ig, további 28%-uk 33-50%-ig stb. Egyenes következménye volt e nagymérvü eladósodásnak a birtokok elárverezésének és az eladások számának nagyarányu megnövekedése. Az 1891-1900-as évek átlagában az évente elárverezett birtokok száma 16 651 volt, mig 1901-1913-ban több mint 18 ezer. A birtokeladások száma a fenti időszakban több mint 36%-kal növekedett (329 ezerről 449 ezerre).

A parasztság felbomlásával szemben már a 19. század 70-es éveitől jelentkezett az uralkodó osztály részéről egy ellentétes tendencia is, amely a parasztság birtokhoz kötését célozta, illetve arra irányult. Ez a telepitésben, a parcellázásokban és a kishaszonbérletek létesitésében jutott kifejezésre, amelyekre az előbbiekben már utaltunk. Ez természetesen, ha nem is nagyhatásuan, valamelyest korlátozta a parasztság nincstelenné válását.

Az általános tőkés fejlődés, főként az iparfejlődés, valamint a kivándorlás hatására a paraszti tömegek aránya a népességen belül csökkent, de a századforduló után abszolut számában is csökkenés figyelhető meg. Amig 1890-ben a mezőgazdasági népesség az össznépesség 70,8%-át tette ki, 1900-ban 66,5%-át és 1910-ben 62,4%-át, 1890-1910 között a mezőgazdasági kereső népesség csak 3,4%-kal növekedett, de 1900-1910 között már 6%-kal csökkent. Ugyanezen időszakban az ipari kereső-népesség növekedése közel kétharmados. Az egész népességet illetően a mezőgazdasági népesség abszolut számban ugyan még a századforduló után is nő, de az ipari népesség növekedése 12-szer nagyobb, mint a mezőgazdasági népességé. Mindennek ellenére, amint a fentiekből láttuk, hazánk még 1910-ben is alapvetően mezőgazdasági népességü ország, más szóval parasztország.

Ipari munkásság

Az ország összes kereső-népességének kereken egyharmadát kitevő agrárproletár és félproletár tömegek még a 19. század végén is sokszorta meghaladták az ipari munkásság létszámát. Az 1840-es években az akkor 12 millió lakosból csupán mintegy 250 ezer önálló iparos, céhes-, vagy manufaktura munkás található az országban. Gyökeres fordulatról még a századforduló idején sem beszélhetünk. Az 1900-as népszámlálás adataiból kitünik, hogy Magyarországon a század végén meggyorsuló iparosodás ellenére is a kereső népességnek csak mintegy 10%-a talált megélhetést az iparban. Az ipari népességen belül pedig a nagy- és kisiparban foglalkoztatott munkások száma 1900-ban is alig haladta meg a 700 ezer főt, vagyis az ország keresőnépességének mintegy egytizedét. A kapitalizmus fejlődésének egyik legfőbb társadalmi kovetkezménye azonban éppen az ipari proletariátus kialakulása volt.

A munkásosztály kialakulását vizsgálva természetesen nem összpontosithatjuk figyelmünket csupán az ipari munkások létszámára. A fejlődés

kelet-európai vonásai a munkásosztály kialakulására is rányomták sajátos bélyegüket. A nyugat-európai országokhoz képest ugyanis nemcsak az agrárproletariátus tulsulya, az ipari proletariátus rendkivül kicsiny létszáma jelentkezik sajátos vonásként. Maga az ipari munkásság kialakulása is sok eltérő mozzanatra utal. Angliában, vagy a kontinens nyugati felén az ipari forradalom kibontakozásakor a gyárakban alkalmazott ipari proletariátus jelentős, eleinte tulnyomó tömegei a régi kézi erőre alapozott manufaktura-ipar munkásgárdájából, az önálló műhelyek segédeiből és részben a modern tőkés ipar versenye folytán nagyszámmal tönkrement tulajdonosaiból regrutálódtak. Az ipari forradalom megindulása s század végi fellendülése idején a viszonylag nagymérvü munkáskereslet a közép- és kelet-európai országokban nem teremtette meg a nyugatihoz hasonló munkásforrások bőséges kiaknázásának lehetőségét. Miután a megelőző évszázadok ipari fejlődési sajátossága az ipar minden formáját fejletlen szintre, szük körre korlátozta, a nagyipar munkásigényét ebből a forrásból csak kis hányadban elégithette ki. Ismételjük meg, részletesebb bontásban az idevonatkozó magyarországi adatokat. A 19. század 40-es éveiben 117 ezer önálló iparos, nagyjából ugyanennyi segéd és mindössze 23 ezer gyári, illetve manufakturamunkás dolgozott az országban. A század második felében az ipari forradalom kibontakozása természetesen nem számolta fel az önálló kisipari egzisztenciákat; az önálló műhelytulajdonosok és segédeik száma a századfordulóra kereken 400, illetve 300 ezer főre emelkedett. A manufaktura-munkások elenyészően kicsiny száma pedig ugyszólván figyelembe sem jött a gyárak kialakulásakor. A jelentkező munkaerőszükséglet legfőbb forrása tehát nem az ipar, hanem a mezőgazdaság, a falusi nincstelenség volt. A gyárak munkáslétszámának növekedése - 1880-ban 110 ezer, 1900-ban 320 ezer fő - elsősorban az agrárproletariátus egy részének ipari munkássá válása utján ment végbe.

Ez a különbség azonban már önmagában további sajátosságok forrásává vált. A gyárakban faluról, földmunkákról frissen alkalmazott paraszti, agrárproletár tömegek az ipari munkában járatlanok voltak, s lényegében csak a segédmunkák ellátására lehetett őket alkalmazni. Az ipari forradalom által támasztott szakmunkás-igényt, a gépek kezelésére könnyen betanitható korábbi manufaktura "részmunkást" a sajátos fejlődés következtében az országon belül alig találhattak. A szakmunkás-szükséglet kielégitésének egyetlen lehetséges utja tehát a külföldi munkások alkalmazása volt. Az évszázad utolsó harmadában a magyar ipar szakmunkás-gárdájának számottevő hányada az Osztrák-Magyar Monarchia osztrák-cseh területeiről vándorolt át Magyarországra. 1875-ben Budapesten a gyári munkások 25, a leginkább szakmunkás-igényes vas- és gépipari munkásság 35%-a volt külföldi.

A munkásosztály e sajátos eredetének azonban a 19. században erősen ható másik következményére is utalnunk kell. A munkásosztály többségének falusi eredete és nagyobb részének tanulatlan ipari segédmunkákban való alkalmazása önmagában is szerepet játszott abban, hogy hosszabb időre kon-

zerválja az átmeneti formákat, a falutól, mezőgazdaságtól még el nem szakadt munkástipust. A kérdés azonban teljesen elválaszthatatlan az ipari forradalom azon sajátosságától is, hogy a közlekedés forradalmasitása megelőzte az ipar technikai átalakulását, s ezért a vasutépités és a hatalmas egyéb közmunkák ugyancsak óriási tömegeket szivtak fel a mezőgazdaságból, s vezettek el a sajátos átmeneti munkástipus kialakulásához. Ezeknek köréből számosan vállaltak munkát átmenetileg az iparban is, pl. az élelmezési üzemek kampány-munkái során, de viszonylag hosszu ideig nem váltak véglegesen munkássá.

Az ipari forradalom kései megindulása, s az iparosodás alacsony foka nem csupán a tulajdonképpeni ipari proletariátus számában s a faluval sokáig fennmaradó kapcsolatában, de magának az ipari munkásságnak sajátos összetételében is jelentkezett.

Az ipari forradalom sajátosságai folytán az iparositás más munkástipus iránt támasztott igényt Magyarországon, mint Nyugaton. A vas- és gépipar - éppen a közlekedés forradalmasodása miatt - viszonylag jelentős súlya nagy keresletet teremtett a legjobban képzett szakmunkások iránt, másfelől viszont az iparág technológiai igényei folytán a tanulatlan segédmunkások nagy tömegeire volt szükség.

A vas- és gépipar jelentőségére utal a munkáslétszám szempontjából, hogy 1900-ban a gyári munkások - bányászat nélkül - közel 1/3-a ebben az iparágban dolgozott. Igaz ugyan, hogy ez a szám magában foglalja a segédmunkásokat is. Ennek ellenére még igy is legalább az ipari munkásság 1/5-ére becsülhetjük a vas- és gépipari szakmunkásság arányát is. Ez a réteg, mely a kialakuló magyar munkásmozgalomnak is bázisát képezte, tömegénél fogva is nagymértékben befolyásolta a munkásosztály arculatát. A vas- és gépipari munkásréteg, s egyes más iparágakban található sokkal vékonyabb szakmunkás-gárda mellett - a magyar iparfejlődésben vezetőszerepet játszó élelmiszeripar igen kevés szakmunkást alkalmazott - számszerüleg a munkásosztály többségét a segédmunkások - köztük nagy számban csak ideiglenesen alkalmazott kampány-munkásság - tették ki. E tipus uralkodó szerepe az iparfejlődés sajátosságából következett. Az élelmiszeripar számos ága, elsősorban a malom- vagy a cukoriparra utalhatunk, nagymértékben idénymunkásokkal dolgozott. De nagy szükségletet támasztott ilyen nem állandó jellegü, teljesen tanulatlan munkástipus alkalmazására az épitőanyagipar is. E két iparág pedig a munkásság több mint 1/3-át foglalkoztatta. Munkaerőszükséglete biztos bázisra talált az agrárproletariátus körében, mely nem akarván végleg elszakadni a falutól, szivesen vállalt olyan munkát, mely lehetővé tette, hogy legalább a tavaszi-nyári nagy munkák idején visszatérhessen falvaiba.

Hiányzott, illetve alig játszott szerepet a magyar munkásosztály soraiban az ipari forradalom - mindenekelőtt az angol ipari forradalom - oly jellegzetes munkástipusa, mint a betanitott munkás, mely különösen a textiliparban nyert széles körü alkalmazást. Magyarországon a munkásoknak

mindössze 6%-a dolgozott a textiliparban. Ha az egyéb, betanitott munkát nagyobb mértékben igénylő, könnyüipari ágakat - bőr-, ruházati ipar - is figyelembe vesszük, ez iparcsoportban dolgozók aránya akkor sem érte el a gyári munkásság egytizedét.

Ennek, az ipari forradalomból származó sajátos munkásösszetételnek másik vetülete a női és gyermekmunka - Nyugathoz képest - viszonylag kisebb szerepe is, hiszen elsősorban a betanitott gépmunkát követelő textilipar tudta volna nagy tömegben a női- és gyermekmunkásokat alkalmazni. Sem a nagy képzettséget igénylő szakmunkákra, sem a nagyobb fizikai erőt követelő tanulatlan munkára nem lehetett viszont nagy számban női- vagy gyermekmunkát felhasználni. Igaz ugyan, hogy az élelmiszeripar (cukorgyárak, dohánygyárak) nagyobb számban alkalmazott női munkaerőt, ezek az iparágak azonban nem teremtettek olyan munkaerő-igényt, mint a textilipar. 1890-ben a magyar munkásosztály soraiban a női munkások száma mindezek következtében nem érte el a 15%-ot. Még jelentéktelenebb volt a gyermekmunkások száma. Az 1885-ös iparstatisztika szerint 354 000 munkásból csak 12 000 volt 16 éven aluli. De az 1901-es, csak a gyáriparra kiterjedő adatfelvétel is csupán 5,2% 16 éven aluli munkást mutat ki.

Ha ezeket az adatokat összevetjük a nyugati országok iparfejlődésének kezdeti időszakát jellemző tényekkel, ugy kétségtelen jelentős különbségeket konstatálhatunk. Franciaországban - 1851-es adatok alapján - a munkáslétszám 40%-ára becsülik a női munkaerők arányát. Németországban a 19. század negyvenes éveiben kb. 25%-ra, Angliában is 25-30%-ra tehető a női munka részesedése. Ami a gyermekmunkát illeti, ezt egyes adatok a 19. század közepén mind Francia-, mind Németországban a munkáslétszám 10-15%-ában jelölik meg.

Feltételezhető, hogy a gyermekmunka viszonylag kisebb, kelet-európai arányában az ipari forradalom sajátosságai mellett az akkor már Nyugat-Európában évtizedek óta kialakult, viszonylag előrehaladott szociális törvényhozás is szerepet játszott. Ezzel magyarázható például, hogy a magyar bányászatban csak csekély mértékben alkalmaztak gyermek-munkaerőt. A női- és gyermekmunka általában viszonylag kisebb aránya, mint a magyar munkásosztály kialakulásának jellegzetes tünete, az ipari forradalom magyarországi sajátosságaival függ össze.

Végül, a magyar munkásosztály kialakulásának sajátosságait nyomon kisérve, a kisipari munkások számának nagy arányáról kell megemlékeznünk. A kisipar ugyanis a nagyipari fejlődés lassusága folytán, legalábbis ami a foglalkoztatott munkások számát illeti, egészen a 19. század végéig megőrzi vezető szerepét, s csupán a 20. század elején kerülnek a gyáripari munkások viszonylagos többségbe.

Ipari munkáslétszám alakulása Magyarországon

	Összesen	Ebből a gyáriparban	%
1890	488 000	165 000	33, 8
1900	718 000	320 000	44, 5
1910	978 000	510 000	52, 1

A munkásosztály életkörülményei

Az ipari forradalom sajátosságai tehát a magyar munkásosztály számszerű növekedését és összetételét a nyugati országoktól számos vonatkozásban eltérően alakitották. A kialakulóban levő munkásosztály anyagi körülményeit is erősen befolyásolták az előzőekben vázolt sajátos tényezők. Természetesen ez esetben is valamennyi közép-, kelet-európai mezőgazdasági-paraszti országban megfigyelhető sajátosságokról van szó. Ezek sorából mindenekelőtt azt emelhetjük ki, hogy az ipari munkássá válás csak az ipari munkások egy részének - tönkrement önálló iparosok, részben céhlegények stb. - jelentett társadalmi s anyagi süllyedést; az agrárproletárok s falusi nincstelenek számára, mivel az ipari munkabérek magasabbak, s a rendkivül elmaradott gyári viszonyok is kedvezőbbek voltak, mint a mezőgazdaságiak, általában emelkedést biztositott.

Ez mindenekelőtt logikusan következett abból, hogy az agrárproletariátus óriási létszáma folytán a falusi munkaerőpiacon sokkal nagyobb volt a kinálat és kereslet közötti különbség, mint a városokban. A mezőgazdasági munkabérek általában tehát messze elmaradtak az ipari munkabérek mögött, sokkal jobban, mint ezt a falusi létfenntartási költségek alacsonysága indokolttá tette volna. Másrészt - mint láttuk - a mezőgazdasági munkások helyzetét a továbbélő sulyos feudális maradványok is rontották.

Ezekhez az állapotokhoz képest gyári munkássá válni - még akkor is, ha a falusi hagyományok, a földhöz való vonzódás, a gyári fegyelemtől való viszolygás miatt az agrárproletárok előtt inkább a földszerzés, mint az ipari munkássá válás állott elérendő célként - általában az életkörülmények javulásával járt együtt. Egyrészt a városban, bármennyire is a társadalmi ranglétra alján, s mint később még látni fogjuk, nyomoruságos körülmények között éltek a munkások, azok a feudális kötöttségek, a földesuri önkény, s a munkaereje szabad eladását korlátozó törvények, melyeket az agrárproletariátus esetében emlitettünk, nem sujtották.

Azok a munkások, akik képesek voltak elszakadni a falutól, s városba költözve véglegesen ipari munkássá váltak, jórészt a munkanélküliségtől is megszabadultak. A 19. század vége a kapitalizmus dinamikus korszaka Magyarországon, a gyárak munkáslétszáma is jórészt állandóan emel-

kedett, a városbővülés, építkezés stb. sokkal több munkaerő iránt támasztott keresletet, semhogy azt a városi munkaerő-kínálat kielégitette volna.

A munkaerőkereslet s kínálat kedvezőbb aránya, még akkor is, ha a falusi munkanélküliség az ipari munkások helyzetét is befolyásolta, nyilván a faluhoz képest kedvezőbb bérviszonyokat alakitott ki az iparban. Emellett az ipari bérek alakulásába bizonyos fokig maga a munkásosztály is közvetlenül beleszólhatott, a korán meginduló munkásmozgalom, a szervezkedés, a sztrájkok révén. Mindezek a körülmények együttesen azt eredményezték, hogy az ipari munkások munkabére kedvezőbb volt, mint az agrárproletároké, s életkörülményeik, társadalmi helyzetük is jobbnak itélhető, mint a falun élő szegénységé.

Ez tehát azt jelenti, hogy jóllehet Magyarországon s általában a közép-, kelet-európai országokban a kapitalizmus kialakulása gazdasági s társadalmi elmaradottságuk folytán a tömegek számára a nyugat-európainál rosszabb életkörülmények, alacsonyabb munkabérek mellett ment végbe; maga az ipari forradalom nem eredményezte széles társadalmi rétegek, illetőleg a munkásosztály életkörülményeinek romlását. Ez minden olyan országra jellemző, ahol az iparosodás feudális eredetü nagybirtokra alapozott, elmaradott agrárfejlődés mellett ment végbe, ahol az ipari forradalom szinte kizárólagos munkaerő-forrását az agrárproletariátus képezte. Oroszország, ahol a munkásosztály különösen nyomoruságos viszonyok között élt, erre világos példát mutat Lenin "A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" c. munkájában több alkalommal is kiemeli, hogy a muzsik helyzetéhez képest az ipari munkássá válás milyen felemelkedést jelentett.

Ez a fejlődés tehát nyilván eltér azon országokétól, melyekben már az ipari forradalom előtt viszonylag széles manufaktura munkásréteg s ipari népesség alakult ki, s melyekben az életviszonyoknak a gyárak kialakulása nyomán bekövetkező átalakulása az életszinvonal alakulásának eltérő vonásait állitotta előtérbe.

Ha azonban leromlás helyett inkább bizonyos foku felemelkedésről beszélhetünk, ez nem áll ellentétben azzal a körülménnyel, hogy - mint arra már utaltunk - a fejlettebb tőkés országok munkásosztályainak életviszonyaival összevetve a magyarországi munkások nagy többségének kirivó nyomoruságáról kell számot adnunk. A nagytömegü agrárproletariátus az ipari munkabérek alakulását is befolyásolta, különösen a tanulatlan munkák esetében, de természetesen ezen keresztül általában is leszoritotta az ipari munkabéreket.

Megállapitható, hogy a magyar munkásosztály átlagbére 40-50%-kal alatta maradt a nyugat-európainak. A századforduló körül a magyar munkás átlagos heti keresete 11,9 korona volt, Belgiumban 21,4, Franciaországban 25,4 koronának felelt meg a heti kereset. Ausztriában is mintegy 15%-kal magasabb heti bérekről számolnak be a rendelkezésünkre álló statisztikák.

A nominálbér-különbségek a létfenntartási költségekben fennálló eltérés miatt természetesen nem eléggé kifejezőek. Magyarországon az or-

ország agrárjellege miatt alacsonyabbak voltak az élelmezési, a részben emiatt általában a létfenntartási költségek. De az alacsonyabb létfenntartási költségekben szerepet játszott az ország általános gazdasági és kulturális elmaradottsága is, a régi, elmaradott fogyasztási szokások, az igen alacsony kulturális és szociális igények stb.

Ennek nyomán alakult ki, hogy míg például Németországban egy munkáscsalád - átlagos fizetést, és 2 keresőt számolva - fizetésének 45%-át költötte élelmiszerre, Magyarországon - alacsonyabb élelmiszerárak mellett - 60%-át. A lakásköltségek nagyrészt azonos arányt tettek ki, de míg Németországban ruházkodásra és kulturális kiadásra a kereset 29%-a jutott, addig Magyarországon csak 13%-a.

Egyes számítások szerint 1905 és 1909 között az angliai átlagos reálórabéreket 100-nak tekintve, a német munkabérek szintje 68, a franciáké 51 volt. A magyarországi bérszint indexe ahhoz viszonyítva csak mintegy 30-ra becsülhető. Jellemző, hogy még az egy főre jutó élelmiszerfogyasztás is alacsonyabb volt Magyarországon, mint a nyugati országokban. A fejenkénti magyarországi cukorfogyasztás pl. az angolnak 10, a svájcinak 16, a franciának 27, az ausztriainak 29, a németnek 32%-át érte el csupán.

A nyugat-európainál jóval alacsonyabb életszínvonalat nyujtó átlagos reálbérek nagy aránytalanságokat takarnak. A munkásosztály különböző rétegeinek bérezése természetesen minden országban nagy különbségeket mutat. Az iparosodásban elmaradott országokban azonban a különbségek kiélezettebb formában jelentkeznek. Ennek okát abban találjuk, hogy a szakmunkások iránt jelentkező kereslet kielégítése - mint Magyarország példáján már utaltunk is rá - jórészt a fejlettebb iparral rendelkező külföldi országok munkásainak alkalmazása utján lehetséges, s azok számára részben az áttelepülés ösztönzésére, részben a fejlettebb országokban kialakult magasabb bérekhez való szükségszerü alkalmazkodás következtében a belföldi bérszínvonalhoz viszonyítva különlegesen magas béreket kellett fizetni. A tőkés viszonyok keletkezésének e bérezési sajátossága azután öröklődik, s a későbbi évtizedekben is a viszonylag magas szakmunkásbérekben jut kifejezésre. Ezekhez viszonyítva az egyéb - az ugyszólván korlátlan munkaerőkinálat által meghatározott - munkáskategóriák bérezése aránytalanul alacsony volt. A szakmunkások és a tanulatlan munkások bérezése között fennálló különbségek ugyan nem öltöttek olyan arányokat, mint a gyarmati országokban, azonban igy is különlegesen éles belső aránytalanságokra vezettek. A 20. század elején a gyári munkásoknak 5-6%-a mintegy háromszor többet keresett, mint a gyáripari átlagbérek, s négy- ötször többet, mint a munkásság egyötödét kitevő legalacsonyabb bérekért dolgozó munkásrétegek. Mig a felsőbb kategóriák keresete elérte, megközelitette az un. középosztályok, a tisztviselői, kispolgári egzisztenciák alsóbb csoportjainak szintjét, addig a rosszul fizetett tanulatlan munkások bérezése nem érte el a létminimum határát sem.

A munkásosztály helyzetét, s ennek sajátos vonásait azonban nem csu-

pán a nyugat-európainál alacsonyabb bérszinvonal és annak kiélezettebb belső megoszlási aránytalansága jellemezte, hanem a munka- és életkörülmények általában kedvezőtlenebb alakulása is. A fejlettebb tőkés országokban a nagytömegü, a szervezettség magasabb fokára jutó munkásosztály évtizedeken át folytatott, számos kudarc és vereség ellenére is alapjában sikeres harca, a tőkés viszonyok és a technika fejlődése, a termelés fokozásának modern technikai, szervezési lehetőségei a gyári körülmények javulását, a kapitalizmus korai évtizedeire jellemző embertelen feltételek fokozatos fejlődését eredményezték. A 19. század végére éppen ezért Angliában és a kontinens nyugati országaiban lényeges változás következett be a század elejéhez viszonyítva. A legszembetünőbb előrehaladás a munkanap lerövidítése terén figyelhető meg. Angliában a 19. század 80-as éveiben a főbb szakmákban már heti 53-54 órás munkaidővel dolgoztak. Németországban a 20. század elején átlagosan 9 és félórás munkaidő alakult ki.

Magyarországon ellenben még a századforduló idején sem került sor a munkaidő törvényes korlátozására, vagy jelentősebb gyakorlati leszorítására. 1901-ben pl. az üzemek 10%-ában 12 órás vagy annál is hosszabb munkaidővel dolgoztak, s több mint 60%-ában 10-12 órás munkaidő volt. Az üzemeknek tehát nem is egészen egyharmadában találhatunk csak 10 óránál rövidebb napi munkaidőt. Nagyjából azonos arányt állapithatunk meg a munkáslétszám alapján is. A munkásoknak mintegy háromnegyede 10 óránál hosszabb munkaidővel dolgozott. A helyzet egy évtized mulva is lényegében hasonló. Az átlagos napi munkaidő az 1880-as években Budapesten 12 órát tett ki, az I. világháboru előtti években 10 és fél órát.

A hosszu munkaidőt különösen nehezen elviselhetővé tették az elmaradott gyári munkakörülmények. A fejlettebb tőkés országok modern gyáróriásai már több kényelmet, viszonylag egészségesebb munkafeltételeket és bizonyos szociális létesitményeket nyujtottak a századforduló körüli években. A magyar iparfelügyelői jelentések viszont drámai, a korai angliai gyári viszonyokra emlékeztető képet festenek még a 20. század eleji magyar gyári viszonyokról. "A műhelyek büzös, piszkos lyukak, mosdóeszköznek vagy szellőző készüléknek nyoma sincs", olvashatjuk egy csavargyárról. "A tuberkulózisnak oly mérvü terjedése észleltetett például egyik szövőgyár nőmunkásai között - állapitja meg az 1910. évi jelentés -, hogy egy év alatt csaknem egynegyed részük betegedett meg." Közel ötezer üzem közül mindössze 109-ben voltak gyári mosdóhelyiségek, 75-ben étkezde, és 7 gyárban - 500 gyermek részére - óvoda.

A viszonyok sulyos elmaradottsága ellenére is nyilvánvaló, hogy a századforduló körüli Magyarország ipari munkaviszonyai, amikor a néhány évtizeddel korábbi európai helyzetre emlékeztetnek is, mégsem azonosak az ipari forradalom angliai nyomorával, azokkal az elviselhetetlenségig embertelen körülményekkel, melyeket a 18. század végéről, a 19. század elejéről szóló, az angol munkáshelyzetet tárgyaló leirások nyujtanak. En-

nek magyarázatát elsősorban abban lelhetjük, hogy az európai munkások által a 19. század második felére, végére kivívott nemzetközi vívmányok már hatással voltak Magyarországra is.

Az ipari forradalom közép-, kelet-európai sajátosságai tehát a kialakuló munkásosztály összetételét, helyzetét is sajátosan befolyásolták.

TARTALOMJEGYZÉK

A nemzetgazdaság tőkés átalakulása 3
I. Az 1848-49-i polgári forradalom és nemzeti szabadságharc 5
1. A forradalom kitörése és a forradalom feladatai 5
2. Az agrárkérdés 1848-49-ben 6
Az 1848 márciusi jobbágyfelszabaditás 8
A liberális-nemesi és a demokratikus-paraszti irányzat harca a földkérdésben március után 11
Az agrárkérdés 1848 őszétől a szabadságharc bukásáig 13
A magyarországi jobbágyfelszabaditás helye a kelet-európai jobbágyfelszabaditások rendszerében 16
II. A tőkés fejlődés feltételei a polgári forradalom után 19
Az 1867. évi kiegyezés és hatásai 19
A nagybirodalmi "integráció" ellentmondásai 20
III. A mezőgazdaság tőkés átalakulása Magyarországon 24
1. Nekilendülés a jobbágyviszonyok felszámolása után 24
a) Az abszolutizmus birtok-politikája - az 1853. évi urbéri pátens 25
b) A tőkés termelésre való áttérés feltételei a magyar mezőgazdaságban 1849 után 29
A nagybirtokosok tőkefelhalmozása - Piaci viszonyok 29
A mezőgazdasági hitelviszonyok javulása 31
c) A mezőgazdaság tőkés fejlődésének előrehaladását gátló tényezők az abszolutizmus korában 32
d) Átmeneti gazdálkodás és a ledolgozási rendszer jellemzése 35
A ledolgozás szerepe Magyarországon az önkényuralom idején 38
e) A mezőgazdaság tőkés fejlődésének eredményei 40
2. A tőkés agrárátalakulás meggyorsulása és kiteljesedése a kiegyezés után 42
a) A kiegyezés hatása a mezőgazdaság fejlődésére - a kiegyezés utáni agrárpolitikai intézkedések 42

b) A mezőgazdaság tőkés fejlődése meggyorsulásának okai 44
A mezőgazdaság hitelellátása 44
A nagybirtok tőkefelhalmozása 45
Értékesitési lehetőségek az 1867-es kiegyezés után . . . 46
Az agrárválság és hatása a mezőgazdaság tőkés fejlődésére 47
c) A mezőgazdaság technikai fejlődésének előrehaladása . . 50
A technikai fejlődés fő vonásai-szakaszai a Nyugat-Európai országokban 50
A magyar mezőgazdaság technikai fejlődése 53
A müvelés alá vont terület növekedése, az ugar-terület csökkenése 55
d) A mezőgazdasági termelés fejlődése és eredményei a dualizmus időszakában 56
A szántóföldi termelés alakulása 56
Az állattenyésztés fejlődése 60
IV. A modern bankrendszer és közlekedés kiépülése 63
1. A bankrendszer születése és fejlődése 64
Első kezdetek 64
A nagy fellendülés 1867 és 1873 között 64
Megtorpanás és összeomlások 65
Uj fellendülés és a banktevékenység változásai a nyolcvanas évektől 66
2. A vasutépités 68
Az első vonalak 68
Vasutláz és panamák 69
Államositás 71
A közlekedés fejlettségi szintje, serkentő hatásai 72
V. Tőkefelhalmozás és a külföldi tőke szerepe 73
Osztrák tőkebefektetések kezdetei Magyarországon 74
A tőkésimport fellendülése a kiegyezés után 76
Állami ipartámogatás - ipari befektetések 78
A belső felhalmozás és külföldi tőkefelhasználás aránya 82
VI. A gyáripar kialakulása és a nemzetgazdaság modernizálása . . . 84
1. A gyáripar fejlődés kezdetei a kiegyezés előtt 84
2. A tőkés nagyipar kibontakozása 1867 után 87
Alapitási láz az élelmezési ipar jegyében 87
Az első válság 1873-ban 92
Uj fellendülés, az ipar forradalmasodásának kibontakozása 93
3. A nemzetgazdaság modernizálása 101

Az iparfejlődés üteme, a nemzetgazdaság dinamizmusa 101
A gazdaság szerkezeti változásai 102
Az ipari forradalom sajátosságai; az ipar sajátos szerkezete 103
VII. A modern tőkés fejlődés uj jelenségei a századforduló körül . . 107
A monopolkapitalizmus kialakulása Nyugaton és átterjedése Kelet-Európára 107
Bankkoncentráció és monopoliumos csoportok 108
Az ipar koncentrációja 109
Kartellek megjelenése és hatása 111
A finánctőke kialakulása 114
VIII. A modern tőkés átalakulás társadalmi hatásai 117
1. A népesség alakulása és az urbanizáció 117
A népesség létszámváltozása 118
Urbanizáció 119
Budapest rohamos fejlődése 120
2. A társadalom szerkezeti változásai 121
a) Az uralkodó osztályok 121
A földbirtokos osztály 121
Burzsoázia 123
b) Középrétegek 126
Dzsentri-kérdés 127
Városi kispolgárság 128
c) A birtokos parasztság 129
Gazdagparasztság 130
Középparasztság 132
Szegényparasztság 133
d) Proletariátus 135
Agrárproletariátus és a parasztság felbomlása 135
Ipari munkásság 140
A munkásosztály életkörülményei 144
Tartalomjegyzék 149

10,- Ft

J 10-722